

КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Статті та повідомлення

***Присвячується
100-річчю заснування
Сумського обласного
краєзнавчого музею***

Управління культури
Сумської обласної державної адміністрації
Комунальний заклад Сумської обласної ради
Сумський обласний краєзнавчий музей

КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Статті та повідомлення

УДК 908(477.52)
К 78

Затверджено до друку рішенням науково-методичної ради Сумського обласного краєзнавчого музею. Протокол № 13 від 23 грудня 2019 р.

Редакційна колегія:

Терентьев В.С. (відповідальний редактор), заслужений працівник культури України, директор Сумського обласного краєзнавчого музею;

Іванова В.О., кандидат історичних наук, учений секретар Сумського обласного краєзнавчого музею;

Нікітін Ю.О., доктор історичних наук, ректор Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

Побожій С.І., заслужений діяч мистецтв України, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

Використані фото *Ройченка І.Ю.*, фотохудожника Міжнародної федерації фотомистецтва AFIAP, члена Національної спілки фотохудожників України, методиста з технічних засобів Сумського обласного краєзнавчого музею.

Краєзнавчий збірник: статті та повідомлення [4] / за ред.
К 78 В. С. Терентьева / Сумський обласний краєзнавчий музей. Суми : Університетська книга, 2020. 214 с.

ISBN 978-966-680-947-9

Четвертий краєзнавчий збірник присвячено 100-річчю заснування Сумського обласного краєзнавчого музею. Видання містить результати досліджень музейних колекцій та окремих пам'яток, матеріали з історичного та природничого краєзнавства.

Розрахований на музейників, істориків, краєзнавців, студентів, широкий загал шанувальників історії та культури Сумщини.

УДК 908(477.52)

ISBN 978-966-680-947-9

© Сумський обласний краєзнавчий музей, 2020

© ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2020

Передмова	6
Музейні колекції	8
<i>Білінська Л., Володарець-Урбанович Я.</i> Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження	8
<i>Євтушенко Н.</i> Петров Г.Т. та його внесок у формування зібрання Сумського обласного краєзнавчого музею	18
<i>Іванова В.</i> Українська мальована плащаниця XVIII ст.: іконографія та символіка (до історії предметів «із старих надходжень» до Сумського обласного краєзнавчого музею)	24
<i>Конотоп А.</i> Колекція монет Речі Посполитої XVI–XVII ст. у зібранні Сумського обласного краєзнавчого музею	28
<i>Побожій С.</i> Портрети Кочубеїв на барельєфах Пармена Забіли. Іконографія. Гіпотези	41
<i>Удовенко В.</i> Комплекс матеріалів педагога Юрія Самброса у фондовому зібранні Сумського обласного краєзнавчого музею	68
Першоджерела	76
<i>Артюх В., Іванущенко Г.</i> Джерела з історії Товариства «Провіта» в Сумах (1917–1918)	76
<i>Іванова В., Пальчик А.</i> Маргіналії з рукописного Євангелія XVII ст. з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею: походження, зміст, інформаційний потенціал	107
Історичне краєзнавство	128
<i>Бондар І.</i> Сумщина і Китай: історико-культурні зв'язки	128
<i>Бойко М.</i> Події Другої світової війни в пам'ятках історії с. Івот Шосткинського району	140
<i>Євтушенко О.</i> Діяльність пошукових загонів Сумщини у 2018 р. (на прикладі польових досліджень в урочищі Страшне поблизу с. Мутич Кролевецького району)	146
<i>Коваленко Л.</i> Глухівський архів: трагедія 1941 року	151
<i>Комаров В.</i> До життєпису родини Лінтварьових	164
<i>Нікітін Ю.</i> Діяльність самоврядних інституцій Сум у другій половині XIX ст.	171
<i>П'ятаченко С.</i> Пелагея Литвинова-Бартош та її фольклорно-етнографічна спадщина	183
Природниче краєзнавство	201
<i>Гаврилів Л.</i> Орнітофауна Сумщини (за колекцією опудал птахів у Сумському обласному краєзнавчому музеї)	201
<i>Скворцова Г.</i> Нові відомості про орнітологічну фауну міста Суми	208

Передмова

2020 року Сумський обласний краєзнавчий музей відзначає свій столітній ювілей. Заснований у 1920 р. як художньо-історичний, він пройшов складний, насичений подіями шлях, вивчення якого триває й донині.

Від початку свого заснування музей став центром регіональних історико-краєзнавчих студій: за ініціативи та безпосередньої участі його засновника й першого директора Никанора Харитоновича Онацького протягом 1924–1929 рр. було проведено дослідження дванадцяти археологічних пам'яток, складено археологічну карту Сумської округи, розпочато систематичне обстеження пам'яток культури й природи, організовано виставки, екскурсії та бесіди з історичної тематики: «Минуле Сумщини», «Кам'яна, бронзова й залізна доба», «Слов'янський посуд», «Сумське городище», «Про перебування Т.Г. Шевченка на Сумщині» тощо.

Літопис музею зберігає ще багато таємниць. Серед іншого ретельного дослідження потребує історія сумського музейництва 1930-х років. Певну інформацію подає тогочасна місцева преса, що повідомляла читачів про відкриття природничої експозиції краєзнавчого відділу, організацію виставки архівних документів з історії Сумського району, наукову експедицію в урочище Городище (територія передмістя Сум – Луки) та вивчення знайдених там предметів археології тощо.

1939 року після утворення Сумської області на базі художньо-історичного музею постали два музейні заклади обласного підпорядкування – художній і краєзнавчий, але їх планомірна розбудова була перервана подіями Другої світової війни, у вирі якої втрачено більшу частину колекції та науковий архів новоствореного краєзнавчого музею. Цей сумний факт визначив основні напрями музейної роботи в наступні – повоєнні роки: формування нового зібрання, збереження й атрибуція уцілілих експонатів.

Початок сталого цілеспрямованого розвитку музею припадає на середину-кінець 1950-х років, коли було налагоджено його науково-дослідну, фондову, експозиційно-виставкову, просвітницьку, пам'яткоохоронну роботу. Тоді ж спільно з Інститутом археології Академії наук УРСР музей відновлює археологічні дослідження на території Сумської області.

Процеси демократизації українського суспільства відкрили нові перспективи діяльності музею: наприкінці 1980-х років було започатковано неупереджене, з позицій історичної правди, висвітлення історії Сумщини радянського періоду, вивчення етнокультурної та духовної спадщини краю.

Сьогодні Сумський обласний краєзнавчий музей – осередок наукових історико-краєзнавчих досліджень, центр освітньо-виховної роботи з молоддю, соціальна інституція, орієнтована на згуртування громади навколо спільної історичної пам'яті та міжкультурну взаємодію. Діяльність музею реалізується в тісній співпраці з Національним науково-дослідним реставраційним центром України, Інститутом археології НАН України, Інститутом прикладної фізики НАН України. Маємо велике сподівання, що й прийдешні роки стануть часом вагомих здобутків і напрацювань у справі збереження й дослідження історико-культурної спадщини, розвитку краєзнавства, осягнення нових форм і методів популяризації знань.

Лариса Білинська

науковий співробітник-консультант ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, завідувачка науково-дослідного сектору археології Сумського обласного краєзнавчого музею

Ярослав Володарець-Урбанович

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян ІА НАН України

Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження

Унікальним явищем VII ст. у Середньому Подніпров'ї та на Дніпровському Лівобережжі стала поява скарбів кола Мартинівки, або першої хронологічної групи за О.О. Щегловою¹. Їх дослідження триває більше ста років [16, с. 240–242]. Нині відомо близько чотирьох десятків подібних комплексів (рис. 1). Виявлені вони в Середньому Подніпров'ї та на Дніпровському Лівобережжі. Найбільша їх концентрація – територія між басейнами Сейму та Ворскли.

Відомі такі комплекси і на теренах сучасної Сумської області. Цікаво, що перший із скарбів цього кола був виявлений 22 квітня 1863 р. біля слободи Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії (нині – Сумський район). Він містив (рис. 2) три пальчасті фібули, фрагменти від трьох браслетів, дві трапецієподібні підвіски, свинцеві ворворки (?), просту гладеньку рурочку та кістяну підвіску (?) [9, с. 403, № 84; 651, табл. 61].

¹ Досить тривалий час скарби VII–VIII ст. Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя відносили до кола «старожитностей антив». У 1990 р. О. О. Щеглова поділила їх на дві хронологічні групи – першу й другу [18].

Першу з них часто називають Мартинівською за назвою найвідомішого з цих скарбів, виявленого у 1907 р. поблизу с. Мартинівка Канівського повіту Київської губернії (нині – Канівський район Черкаської області) [11, 15, 20].

Другу іноді називають Пастирське-Харівка за назвою Пастирського городища, звідки походять щонайменше три скарби [13], та Харівського поселення, на якому було виявлено один подібний комплекс [1, 2, 14]. «Заховання» цієї групи комплексів припадає на першу половину VIII ст.

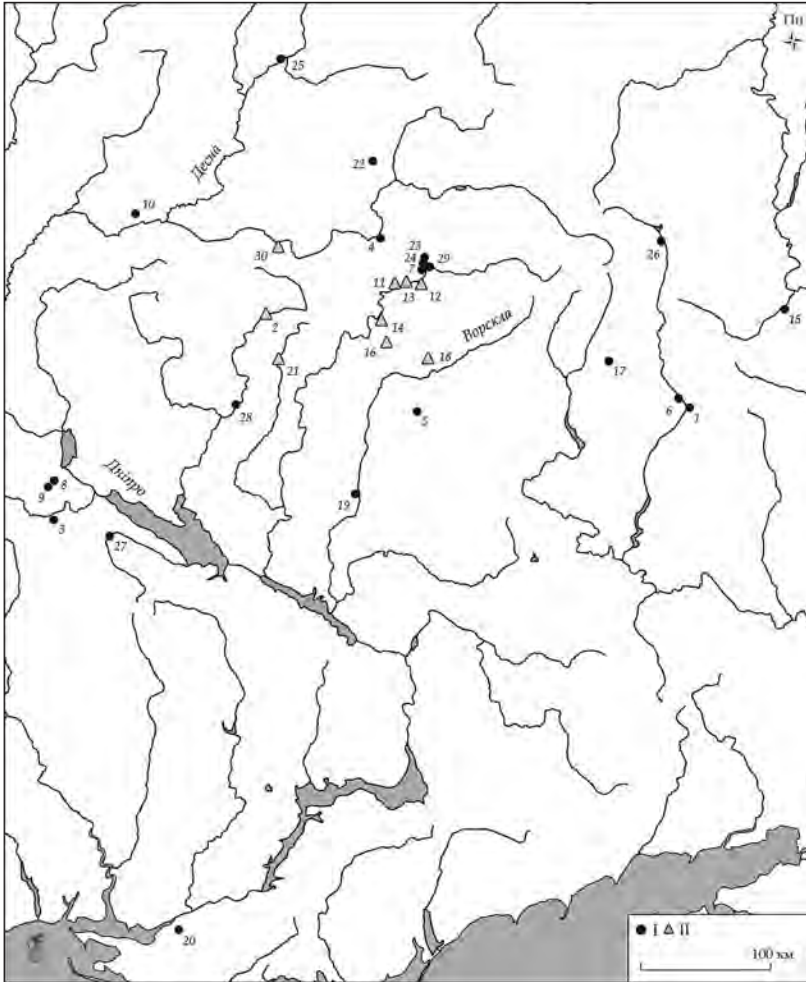

Рис. 1. Карта поширення слов'янських скарбів VII ст.

Умовні позначення: I – скарби кола Мартинівки; II – скарби кола Мартинівки, виявлені на теренах Сумської області.

Пам'ятки: 1 – Валуйки; 2 – Великі Будки, урочище Хутір; 3 – Вільховчик; 4 – Гапонове; 5 – Козіївка / Нова Одеса; 6 – Колосково; 7 – Курилівка; 8 – Малий Ржавець; 9 – Мартинівка; 10 – Мена; 11 – Микільське; 12 – Миропілля; 13 – Могриця; 14 – Нижня Сироватка; 15 – Острогоськ; 16 – Перше Цепляєво; 17 – Пожня; 18 – Полтава (2014); 19 – Праві Солонці; 20 – Смородино; 21 – Суджа (1947); 22 – Суджа-Замостьє; 23 – Пархомівка; 24 – Трубчевськ; 25 – Угли; 26 – Хацьки; 27 – Хитці; 28 – Черкаська Конопелька; 29 – Шевченкове

Рис. 2. Нижньосироватський скарб

Потім досить тривалий час на теренах сучасної Сумщини подібні комплекси не виявляли. І лише в 1981 р. на поселенні колочинської культури в урочищі Хутір біля с. Великі Будки (Недригайлівський район) під час археологічних розкопок В. М. Горюнова у верхній частині заповнення житла, яке на момент «випадіння» комплексу вже не функціонувало, виявила скарб [5, 6, 7]¹. У його складі були 1200 свинцево-олов'янистих нашивних бляшок, маленькі пальчасті фібули, злитки металу та знаряддя праці.

Останнім часом, з поширенням металошукачів кількість таких комплексів зростає в рази (рис. 3). На щастя, частину з таких знахідок передано до фондів музеїв.

Зокрема, 2011 року біля с. Шевченкове (Буринський район) було виявлено скарб, що містив деталі жіночого і чоловічого вбрання та

¹ Скарб із Великих Будок В. М. Горюнова та В. Є. Родінкова відносять до перехідних між першою (Мартинівка) та другою (Пастирське-Харівка) групами [7, с. 188–189]. Цей комплекс часто розглядається разом з іншими скарбами першої групи [4, с. 55; 19; 10, с. 23–24] або взагалі виключається з цього кола старожитностей [12, с. 47].

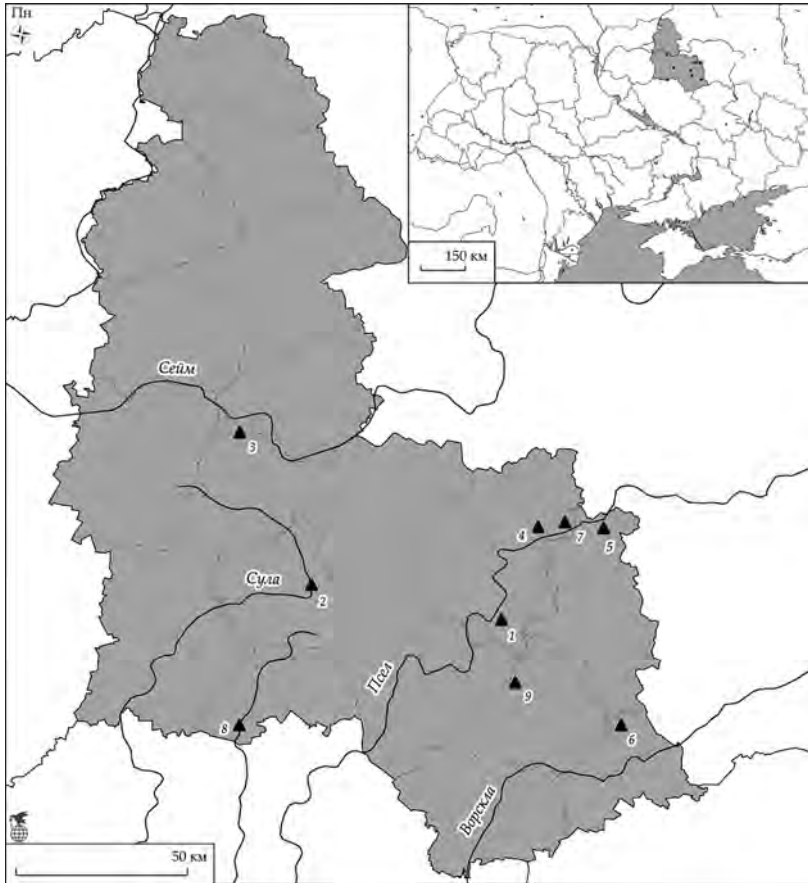

Рис. 3. Карта поширення слов'янських скарбів VII ст. на теренах Сумщини

низку побутових речей [16; 21]. Того самого року знахідки були передані до Путивльського краєзнавчого музею¹.

Протягом останніх двох років низку подібних скарбів було передано до Сумського обласного краєзнавчого музею (далі – СОКМ). Це

¹ Публікація комплексу запланована разом з В. Є. Родінковою, яка вже розпочала обробку знахідок зі скарбу.

Рис. 4. Микільський скарб

Микільський, Миропільський та Пожнянський (2018),¹ Могрицький (2019) скарби².

Микільський скарб було виявлено неподалік с. Микільське (Сумський район) у 2016 р. У складі комплексу є п'ять пальчастих фібул (чотири цілих, по дві парні, та верхній щиток ще одної), дві лунниці з приєднаними до них трапецієподібними підвісками, фрагмент дротяної гривни чи браслету, два персні, сім простих гладеньких та п'ять спіралеподібних рурочок-пронизок (рис. 4).

У квітні 2019 р. було обстежено місцезнаходження переданого скарбу. Ця ділянка, що обробляється, розташована на краю плато правого корінного берега р. Псел. У шурфі, закладеному на ймовірному місці знахідки скарбу, на жаль, слідів його «заховання» не зафіксовано, проте на глибині 0,35 м від сучасної поверхні було виявлено нижню частину пальчастої фібули, яка може належати до скарбу.

¹ У дужках вказано рік передачі знахідок до музею.

² Усі комплекси були передані до музею паном С. І. Гуцаном та за його сприяння.

Рис. 5. Пожнянський скарб в експозиції СОКМ

Миропільський скарб виявлено неподалік с. Миропілля (Краснопільський район) у 2017 р. Комплекс містить велику кількість геральдичних оздоб (одна пряжка, сім двохчастинних накладок, вісім 3-подібних, одна Т-подібна, 12 круглих бляшок, вісім квадратних та 11 прямокутних наконечників поясу), що могли складати один чи два поясних набори. Крім того, у скарбі виявлено пальчасту фібулу, розламану біля дужки (на її нижньому щитку та дужці є по два отвори, що можуть вказувати на сліди ремонту виробу). Навесні 2019 р. до СОКМ зі складу цього комплексу було передано ще кілька знахідок: п'ять свинцево-олов'янистих ворворок, чотири умбоноподібні підвіски у фрагментах, свинцеве пряслице, дротяне кільце, спірале-подібну рурочку-пронизку та інші знахідки.

Наразі вдалося встановити місцевість, де було знайдено скарб. Це заболочена заплава лівого берега р. Псел та правої його притоки р. Удава поблизу с. Миропілля. Сама місцевість і можливе місце знахідки потребують додаткових обстежень.

Пожнянський скарб¹ знайдений А. С. Верещагою неподалік с. Пожня (Великописарівський район) в жовтні 2018 р. і переданий до СОКМ (рис. 5). Комплекс складається з восьми пальчастих фібул (у тому числі дві – кримського походження), чотирьох шийних гривен, довгого нагрудного ланцюга, двох трапецієподібних підвісок, ланцюжка з двома відерцеподібними підвісками, 17 бурштинових та двох пастових намистин, кількох деталей поясних оздоб, трьох цілих браслетів і шести половинок, двох підвісок-дзвіночків.

Тоді ж під час обстеження місця знаходження скарбу на невеликій, вкритій лісовими насадженнями терасі, що на схилі корінного правого берега р. Пожня (права притока р. Ворсклиця, басейн Ворскли), було закладено шурф. У ньому, на площі з пошкодженою поверхнею і в невеликих відвалах були виявлені фрагменти залізної голки від пальчастої фібули та кілець ланцюга, три поясні бляшки та злиточки сплавів, дві пастові та чотири бурштинові намистини й інші знахідки.

Могрицький скарб виявлено неподалік с. Могриця (Сумський район) в 2014 р. Він містить чотири пальчасті фібули, з яких дві парні були з'єднані між собою ланцюжком, дві шийні гривни (?), дзвіночок, ланки ланцюжка та чотири С-подібні скроневі кільця.

Точне місце знахідки скарбу встановити не вдалося, лише відомо, що він знайдений на так званому Могрицькому лужку. Це край першої надзаплавної тераси та частина заплави правого берега р. Псел. Навесні 2019 р. під час обстеження цієї території на краю тераси було зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду ранньослов'янського часу.

Також у 2018 р. до СОКМ було передано пальчасту фібулу з каймою із пташиних голів, що входила до складу скарбу, виявленого в травні 2013 р. біля с. Русанівка (Липоводолинський район). Місце знахідки скарбу поки що не вдалося встановити.

Крім того, восени 2018 р. було проведено обстеження на місці знахідки двох скарбів поблизу с. Пархомівка (Тростянецький район). За отриманою інформацією, один із них, знайдений у 2013 р. у складі мав деталі жіночого та чоловічого вбрання: шийні гривни, пальчас-

¹ Експонується на виставці «Культурна спадщина Сумщини: археологічні скарби» у СОКМ.

ті фібули, С-подібні скроневі кільця, браслети, геральдичні оздобы з поясного набору та інші знахідки.

Другий скарб, знайдений у 2018 р., містив два наконечники списів та один дротика, серп, тесло-мотичку, шийну гривну, три залізні пряжки, дві свинцево-олов'янисті ворворки та два бронзові наконечники поясу, скроневі кільця. Він був переданий того самого року до Тростянецького краєзнавчого музею. Кількісний склад та умови виявлення цього скарбу уточнюються.

Обидва скарби знайдені на дні одного з відвершків старого довго яру, що відкривається в правобережну заплаву долини р. Боромля (права притока Ворскли). З обох сторін вологого русла, що проходить по дну яру, на місцях знахідок були закладені шурфи. У них зафіксовані знахідки, аналогічні тим, що були виявлені в скарбах. Це – срібна бляшка з поясного набору, як у першому скарбі, та кілька пастових намистин, проста гладенька рурочка-пронизка (?) і фрагменти виробів з бронзи на місці знахідки другого скарбу. Крім того, тут було встановлено наявність культурного шару з фрагментами ліпного посуду скіфського та ранньослов'янського (?) часу.

Усі описані вище комплекси належать до скарбів кола Мартинівки, або першої хронологічної групи за О. О. Щегловою. Прикраси з їх складу датуються другою половиною VI – кінцем VII ст., а «заховання» припадає на період середини – третьої чверті VII ст. Поява скарбів пов'язана з військово-політичним племінним об'єднанням слов'ян у Середньому Подніпров'ї та на Дніпровському Лівобережжі. Археологічним еквівалентом цього утворення могли бути частини носіїв пеньківської та колочинської культур. Прикраси в цих скарбах представлені деталями як чоловічого, так і жіночого вбрання [12, с. 47]. Містять вони й незначну кількість речей побутового характеру [3]. Ці комплекси могли належати ювелірам, сім'ям воїнів-дружинників, представникам племінної верхівки. Відповідь щодо їх належності може дати лише комплексний ґрунтовний аналіз, що є справою майбутнього. Причини «випадіння» цих комплексів можуть відображати досить буремні воєнно-політичні події другої половини VII ст. Хоча не варто виключати й інші мотиви їх «заховання» [8].

Подальші дослідження скарбів плануються за такими напрямками: обстеження місць знахідок та прилеглої території для більш

точного з'ясування етнокультурної ситуації; речезнавчий аналіз прикрас зі складу комплексів; спроба реконструкції вбрання; проведення досліджень елементного складу речей із залученням сучасних ядерно-фізичних методів дослідження¹, складання каталогу ранньослов'янських пам'яток на теренах Сумщини та написання загальної етнокультурної історії мікрорегіону. Роботу за цими напрямками тільки розпочато.

Література

1. Березовець Д. Т. Харівський скарб. *Археологія*. 1952. Т. VI. С. 109–119.
2. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі 1949–1950 рр. *АП УРСР*. 1955. № 5. С. 61–63.
3. Володарець-Урбанович Я. В. Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола Мартинівки. *In Sclavenia terra*. Київ, 2018. Вип. 2. С. 113–138.
4. Гавритухин И. О., Щеглова О. А. Группы днепровских раннесредневековых кладов / Гавритухин И. О., Обломский А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва: ИА РАН, 1996. С. 53–57. Раннеславянский мир, 3.
5. Горюнова В. М. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов. *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж, 1987. С. 85–93.
6. Горюнова В. М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вестн.* 1992. № 1. С. 126–140.
7. Горюнова В. М., Родинкова В. Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор). *Stratum plus*. 1999. № 4. С. 167–219.
8. Дерев'янку О. М., Володарець-Урбанович Я. В. Заховання скарбів східноєвропейських вимчастих емалей та типу «Мартинівки»: паралелі. *Європейська археологія I тисячоліття н. е.* Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко / ІА НАН України. Київ, 2017. С. 33–48.
9. Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*. 1996. Вып. V. С. 352–435, 586–705.
10. Обломский А. М. Колочинская культура. *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.)*. Москва: ИА РАН, 2016. С. 10–113. Раннеславянский мир, 17.

¹ Ця робота запланована разом із к. ф.-м. наук. О. М. Бугаєм (Інститут прикладної фізики НАН України).

11. Пекарська Л. В. Про долю Мартинівського скарбу. *Український історичний журнал*. 1991. № 6. С. 124–129.
12. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Чернівці: Зелена Буковина, 2001.
13. Приходнюк О. М. Пастирське городище. Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2005.
14. Приходнюк О. М., Хардаев В. М. Харивский клад. *Archaeoslavica*. 1998. № 3. С. 243–282.
15. Приходнюк О. М., Шовкопляс А. М., Ольговская С. Я., Струина Т. А. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*. 1991. Вып. II. С. 72–92.
16. Родинкова В. Е. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии*. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3–12 сентября 2011 г. Москва, 2011. С. 239–265.
17. Родинкова В. Е. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пслем в конце эпохи Великого переселения народов. *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства*. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968) 3–5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург, 2012. С. 193–197.
18. Щеглова О. А. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, 1990. С. 162–204.
19. Щеглова О. А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*. 1999. № 5. С. 287–312.
20. Pekarskaja Ljudmila V., Kidd Dafydd. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. Innsbruck, 1994.
21. Rodinkova V. E. Early Slavic hoards of the Dnieper region (on the nature and the historical significance of the phenomenon). *Studia barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65 rocznicę urodzin*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2018. I. S. 670–679.

Ніна Євтушенко

завідувачка науково-експозиційного відділу новітньої історії та природи краю Сумського обласного краєзнавчого музею

Петров Г.Т. та його внесок у формування зібрання Сумського обласного краєзнавчого музею

У Сумському обласному краєзнавчому музеї зберігаються матеріали з надбання Г. Петрова, передані до музейних фондів у 1980–1990 рр. самим Г. Петровим та за його заповітом, а також особистий фонд Петрова, переданий Л. Яковенко.

Геннадій Терентійович Петров – журналіст за фахом, літературознавець та, перш за все, краєзнавець: автор понад 1500 газетних публікацій та радіопередач, який виявив і оприлюднив велику кількість документальних матеріалів про життя і творчість забутих і репресованих діячів науки і культури – уродженців Сумщини, був ініціатором проведення Лисенківських мистецьких свят у с. Шпилівка та Паліцинських читань у с. Залізняк Сумського району.

Петров Г. (02.VI.1936–12.X.1996) народився в м. Суми. Вищу освіту здобув на факультеті журналістики Львівського державного

Г. Петров. Портрет.

Малюнок О. Солдатенка
КН-31591 Р-696

університету ім. І.Франка. Після закінчення вузу працював у хотінській та сумській районних газетах. На початку 1990-х рр. почав працювати в тижневику журналістів області «Панорама Сумщини», де висвітлював історико-краєзнавчі та літературні питання. Краєзнавством почав займатися майже одразу після закінчення університету. Деякий час навчався в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Рильського АН України [54, с. 365].

Петров Г. плідно співпрацював з Сумським обласним краєзнавчим музеєм: під час краєзнавчих пошуків звертався до музейного зібрання, працював з книжковим фондом, консультувався з провідними науковими співробітниками закладу. У дарчому написі на своєму бібліографічному покажчику, виданому до 60-річчя від дня народження, він зазначив: «З лютого 1958 р. і понині у мене найтепліші спомини про музей» [1, с. 1].

У 1980–1990 рр. співробітниками музею були створені масштабні виставки, присвячені художнику, громадському діячу Н. Онацькому (1995); художнику-графіку Г. Нарбуту (1996); поету-лірику, драматургу О. Олесю (1998); скульптору, народному художнику СРСР М. Лисенку (1996); комплекс стаціонарних виставок під загальною назвою «Це не повинно повторитися» (1989); стаціонарна експозиція, присвячена зв'язкам Т. Шевченка з Сумщиною (1993), де, зокрема, були представлені й матеріали з особистого зібрання Г. Петрова.

Геннадій Терентійович активно підтримував ідею відновлення пам'ятника І. Харитоненку в Сумах: на сторінках газет розповідав сумчанам про благодійницьку діяльність Івана Герасимовича, його внесок у соціальний і культурний розвиток міста, долучився до пошуку матеріалів з історії створення пам'ятника, з цього питання працював у науковій музейній бібліотеці та з музейною фототекою. Віднайдені матеріали стали основою в роботі скульптора А. Івченка з відновлення пам'ятника І. Харитоненку.

У 1989 р. Геннадієм Терентійовичем до фондів музею було передано агітаційні листівки, видані в 1941–1943 рр. [2], а також грошові знаки: Державний кредитовий білет Української Держави номіналом 1000 гривень, випущений в обіг у 1918 р. [3], та знак Державної скарбниці УНР номіналом 10 карбованців, випущений в обіг 1919 р. [4].

Олександр Олесь

У 1997 р., за заповітом Г. Петрова, до музею надійшов комплекс матеріалів Олександра Олесья (О. Кандиби) – видатного українського поета-лірика (близько 90 одиниць зберігання основного фонду). До комплексу увійшли збірки поезій Олександра Олесья з дарчими написами, видані у 1907–1910 рр. [6–8]; рукописи спогадів поетеси Олени Журливої та її сестри Катерини Вишницької про київський період життя Олександра Олесья [9]; спогади його сестер – Марії Голубевої та Ганни Грекової [10], педагога-новатора Юрія Самброста [11], який у 1930-х рр. деякий час жив у м. Суми і був знайомий із родиною Кандиб. Складовою комплексу є адресовані Г. Петрову листи з інформацією про

родинні зв'язки, життєвий та творчий шлях поета. Геннадій Терентійович листувався з О. Пивоваровою – донькою двоюрідного брата Олександра Олесья [12–15], О. Журливою та К. Вишницькою [16–18], а також В. Голубевою – племінницею поета [40].

У музеї зберігаються й оригінальні фотографії, передані Г. Петровим: фото Олександра Олесья – учня Дергачівської хліборобської школи (з дарчим написом на звороті «...На добрий споминь Дорогій Неньци») 1895 р. [19]; фото Олександра Олесья з друзями і рідними в Пущі-Водиці 1916 р. [20]; фото хати в Білопіллі, де народився поет [21].

Одним із найцінніших експонатів цього комплексу є дитяча сорочка Олександра Олесья [22], що тривалий час зберігалась у сестер О. Журливої та К. Вишницької. Сорочку їм подарувала під час відвідин м. Суми Олександра Василівна – мати поета.

Змістовним є й комплекс матеріалів епістолярної спадщини Г. Петрова, зокрема, його листування з дружиною художника, поета, педагога, громадського діяча Н. Онацького Надією Василівною [5]

та його доньками Наталією і Оксаною [52, 53], де йдеться про відродження імені митця, організацію виставок його робіт, відзначення ювілейних дат життя.

1998 року колекція музею поповнилася матеріалами народного художника СРСР, скульптора і педагога М. Лисенка. До комплексу матеріалів увійшли: лист М. Лисенка до Г. Петрова, в якому йдеться про творчі плани автора [24], телеграма, адресована Г. Петрову за підписом М. Лисенка, запрошення Г. Петрову на урочистості з нагоди 60-річчя від дня народження і 35-річчя творчої діяльності скульптора [25], лист І. Лисенка – брата Михайла Григоровича [26], лист дружини скульптора В. Лисенко зі спогадами про перебування в евакуації у м. Алма-Ата в роки Другої світової війни [39], адресовані Г. Петрову листи онуки М. Лисенка Людмили із записами спогадів вчителя Шпилівської школи А. Церковського та сестер Калітаєвих про дитячі роки митця [38].

До комплексу також входять копії фотографій, зроблених під час роботи М. Лисенка в майстерні та під час відкриття пам'ятників, автором яких він є; знімки робіт майстра та репортажні фотографії Лисенківських свят у Шпилівці. Окремо можна виділити фотографію М. Лисенка з братом Іваном, датовану 1930-ми рр. [29], та фотографії скульптора зі співробітниками газети «Вперед», зроблені під час його візиту до м. Суми у 1966 р. [30, 31]. Серед інших матеріалів фонду М. Лисенка варто відзначити кліше факсимільного підпису митця [33].

До музею були передані й листи та листівки приватного змісту, адресовані Г. Петрову, авторами яких є В. Лисенко [27, 28, 36, 37], завуч школи с. Шпилівка А. Свідерський [35], скульптор І. Макогон [34]; матеріали листування Г. Петрова з секретарем правління Спілки художників України щодо розбудови музею М. Лисенка в Шпилівці [23, 32], а також сімнадцять номерів місцевих періодичних видань з публікаціями Г. Петрова про проведення Лисенківських свят у Шпилівці.

У 1997 р. музейне зібрання поповнилося матеріалами Г. Петрова. Фонд складається з особистих речей краєзнавця [41–43], документів [44, 45], періодичних видань з публікаціями про Г. Петрова [46, 47], книжкової шевченкіани та мистецтвознавчої літератури [48].

У фондї зберігаються також портрет Геннадія Терентійовича [49] та кліше екслібриса книгозбірні журналіста [50], автором яких є

художник О. Солдатенко; рукопис статті «Соло у сутінках», присвяченої поету М. Даньку [51].

Матеріали, зібрані Г. Петровим протягом багатьох років під час службових відряджень, поїздок по області, зустрічей з краєзнавцями та передані до музею, стосуються перш за все осіб, життя і творчість яких входили до сфери його наукових інтересів: Н. Онацького, Олександра Олеся (О. Кандиби), М. Лисенка. Це меморіальні речі, листи, фотографії, документи, друковані видання. Загальна кількість матеріалів, переданих до фондів музею з надбання Г. Петрова, становить близько 330 одиниць зберігання. Ці матеріали та особистий фонд Г. Петрова (близько 70 одиниць зберігання) мають пізнавальне та наукове значення, нададуть допомогу при вивченні життєвого та творчого шляху видатних постатей Сумщини та їх епохи.

Джерела та література

1. Геннадій Петров: до 60-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик / уклад. О. Линник, Н. Горинова. Суми, 1996. С. 54.
2. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі – СОКМ). КН-27028 – 27042. ДВ-9871 – 9885.
3. СОКМ. КН-30228. Нум-3995.
4. СОКМ. КН-30227. Нум-3996.
5. СОКМ. КН-32386. Д-5920–5935.
6. СОКМ. КН-31738. ДВ-12561.
7. СОКМ. КН-31744. ДВ-12567.
8. СОКМ. КН-31745. ДВ-12568.
9. СОКМ. КН-31813. Д-5703.
10. СОКМ. КН-31798. Д-5688.
11. СОКМ. КН-31819. Д-5704.
12. СОКМ. КН-31803. Д-5693.
13. СОКМ. КН-31805. Д-5695.
14. СОКМ. КН-31806. Д-5696.
15. СОКМ. КН-31808. Д-3698.
16. СОКМ. КН-31810. Д-5700.
17. СОКМ. КН-31811. Д-5701.
18. СОКМ. КН-31812. Д-5702.
19. СОКМ. КН-31753. Ф-2917.
20. СОКМ. КН-31757. Ф-2919.

21. СОКМ. КН-31758. Ф-2920.
22. СОКМ. КН-31760. Т-1488.
23. СОКМ. КН-32147 – 32495. ДВ-12768 – 12780.
24. СОКМ. КН-32148. Д-5828.
25. СОКМ. КН-32160. Д-5835
26. СОКМ. КН-32150. Д-5830.
27. СОКМ. КН-32151. Д-5831.
28. СОКМ. КН-32152. Д-5832.
29. СОКМ. КН-32155. Ф-2923.
30. СОКМ. КН-32156. Ф-2924.
31. СОКМ. КН-32158. Ф-2925.
32. СОКМ. КН-32163. Д-5838.
33. СОКМ. КН-32165. М-1377.
34. СОКМ. НД-3986.
35. СОКМ. НД-3991.
36. СОКМ. НД-3995.
37. СОКМ. НД-3996.
38. СОКМ. НД-3998.
39. СОКМ. НД-3999.
40. СОКМ. НД-3929.
41. СОКМ. КН-31603-31608. ТК-1468–1473.
42. СОКМ. КН-31585. НУМ-4399.
43. СОКМ. КН-31600. М-1360.
44. СОКМ. КН-31587-31589. Д-5666–5668.
45. СОКМ. НД-3899–3901.
46. СОКМ. КН-31597. ДВ-12487.
47. СОКМ. КН-31598. ДВ-12488.
48. СОКМ. КН-32405 – 32429. ДВ-12808 – 12832; КН-31428 – 31441. ДВ-12464 – 12473.
49. СОКМ. КН-31591. Р-696.
50. СОКМ. КН-31601. М-1361.
51. СОКМ. НД-3903.
52. СОКМ. КН-31983. Д-5737–5771.
53. СОКМ. КН-32387. Д-5936–5940.
54. Сумщина в іменах. *Енциклопедичний довідник*. 2-е вид. доп. / Сумський державний університет, рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа». Суми: АС-Медіа, 2004. С. 365.

Віра Іванова

кандидат історичних наук, учений секретар Сумського обласного краєзнавчого музею

Українська мальована плащаниця XVIII ст.: іконографія та символіка (до історії предметів «із старих надходжень» до Сумського обласного краєзнавчого музею)

З-поміж майже 50-тисячного фонду Сумського обласного краєзнавчого музею виокремлюється група предметів, походження яких до цього часу залишається невідомим. У науково-уніфікованих паспортах цих старожитностей фігурують формулювання «з-під руїн музею» як своєрідний відгомін подій Другої світової війни, а саме: руйнації будинку по вул. Шевченка, 13 (де розміщувався музей) під час бомбардування м. Суми 30 вересня 1941 р. та повторного нищення колекції у 1943 р. [5, с. 8]. Втрата науково-фондової документації унеможливила вичерпну атрибуцію уцілілих речей, насамперед – визначення джерел формування довоєнного музейного зібрання, суттєву частину якого складають унікальні предмети.

Не менш сумним є факт дещо запізненого звернення до музейних предметів, що надійшли до закладу після війни, але чи то через стан збереження, чи то через невідповідність ідеологічно обумовленим напрямом колекціонування так і не були зараховані до основного фонду. Отже, музейне зібрання містить окремий сегмент експонатів із так званих «старих надходжень» до музею. До них належить мальована плащаниця (КН 41905, ТШ-2323) – атрибут православного церковного богослужіння від Великої П'ятниці до Вознесіння Христового (віддання Пасхи), плат із зображенням Ісуса Христа, покладеного до гробу. Як витвір церковного мистецтва вона становить неабиякий інтерес у контексті вивчення візуальної сакральної культури і потребує дослідження та реставрації, особливо зважаючи на серйозні пошкодження тканини й зображення [4].

Згідно з іконографічною типологією плащаниця належить до найбільш поширеного – однофігурного або «одноличного» типу плащаниць: у центральній частині білого полотнища зображено Христа, який лежить горілиць, з опущеними вздовж корпусу руками. Тіло виписано дещо диспропорційно (впадає в око збільшений об'єм рук), із застосуванням тонального моделювання – прямого впливу реалістичного малярства, що простежується в іконографії плащаниць із середини XVII ст. [2, с. 118; 1, с. 447]. Композиція зображення та колір тканини є типовими для українських мальованих плащаниць XVII–XVIII ст. і, відповідно, вказують на українське походження плащаниці, що досліджується.

Свої особливості має традиційний для цього типу богослужбових тканин текстовий супровід зображень: замість найбільш часто вживаного тропаря «Благообразный Иосиф...» тут уміщено молитви (похвали) утрені Великої Суботи [6, арк. 468, 470 зв., 477 зв.]:

- *Иисе сла́дкий мо́й, и спѣительный свѣтѣ, / во гробѣ́ како́ тѣмно́мъ скры́слъ є́си; / ѿ несказанного и неизреченного терпѣннѣ!*
- *Ѿ чюдесе́зъ ст҃раннѣхъ! / ѿ веще́й но́выхъ! / ду́ханнѣ моєгѡ подате́ль / безды́ханенъ но́ситсѣ.*
- *Живота́ сокрови́ще како́ / зрѣтсѣ ме́ртвыи како́ же во гробѣ́ / заклуча́етсѣ бѣ́з:*
- *Гра́днѣ всѣ́ тва́рь, / пѣ́сни и́схѡдныѣ / принесе́мъ зиждѣтелю[.]*

Показово, що пошук аналогічних написів на плащаницях, уже описаних у науковій літературі, позитивних результатів не дав. Єдиний і лише частковий збіг знаходимо на українській плащаниці 1654 р. (на жаль, також без зафіксованого місця походження), збереженій у Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького: «Гра́днѣ всѣ́ тва́рь: пѣ́сни и́схѡдныѣ принесе́мъ зиждѣтелю» [2, с. 115]. Це дозволяє розглядати супроводжувальні тексти плащаниці як такі, що обов'язково відповідають її іконографічному сюжету, але не визначаються жорсткими канонічними обмеженнями.

Зображені по кутах плащаниці чотири крилаті істоти (тетраморф) – ангел (людина), лев, орел і тілець – символізують апостолів-євангелістів Матфея, Марка, Йоана й Луку. Окремим художнім текстом виступає рослинний декор, семантично пов'язаний з образами, що обрамляються. У контексті даного (новозавітного, христологічного) сюжету

флоральні мотиви як відображення біблійних метафор отримують такі інтерпретації: виноград – символ Христа та істинності Його вчення; виноградний листок, що має чітко виражений трикутний абрис, вказує на його зв'язок з символом Святої Трійці; інжир (смоква) – символ солодкості, набутої після страждань, а також солодкості плодів Святого Духа; лілія – символ Христа і Його перемоги над смертю, Світла, що з'являється з темряви і перемагає її, дарує прощення і воскресіння. Акант є семантично нейтральним мотивом, узагальненим образом екзотичної «райської» рослини. Водночас

Фото 1. Плащаниця. Середина XVIII ст. Україна¹.
Сумський обласний краєзнавчий музей. Фото І. Ройченка

¹ Авторка висловлює подяку за суттєву допомогу в проведенні атрибуції музейного предмета **Роксолані Косів** – кандидату мистецтвознавства, старшому науковому співробітнику відділу давньоукраїнського мистецтва Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, доценту кафедри сакрального мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

у західноєвропейському середньовічному мистецтві сильно розсічене листя аканту ототожнювалось із візуально схожим листям чортополоху та асоціювалось із терновим вінцем Христа, одночасно символізуючи динаміку, ріст, вічне життя і безсмертя душі [3, с. 95–96, 98–99].

Стильові особливості рослинної декорації та лику ангела (символу єв. Матфея) характерні для середини XVIII ст. і, таким чином, слугують маркером визначення віку пам'ятки.

Маємо надію, що первинні обстеження й атрибуція плащаниці отримають своє продовження у проведенні консерваційно-реставраційних заходів, покликаних зупинити руйнацію та надати музейному предмету експозиційного вигляду.

Література

1. Косів Р. Плащаниці у церковній традиції: символіка, походження та іконографія. *Szczelina światła. Ruskie malarstwo ikonowe. Kraków: Collegium Columbinum*, 2009. С. 435–462.
2. Косів Р. Р. Мальовані плащаниці XVII ст. із західноукраїнських храмів: іконографія і стилістика. *Дизайн-освіта 2015: концепція сучасної мистецько-дизайнерської освіти України в умовах євроінтеграції*. 2015. № 7. С. 112–118.
3. Олянина С. В. Растительные орнаментальные мотивы в декоре украинских иконостасов XVII–XVIII вв.: риторика форм, символично-аллегорический смысл. *Вестник ПСТГУ. Серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства*. Москва, 2015. Вып. 2 (18). С. 92–116.
4. Паспорт обстеження пам'ятки історії та культури (рухомої) ТШ 2323 від 22.05.18 р. / Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Харківська філія.
5. Сапухіна Л. П. З історії Сумського краєзнавчого музею. Суми, 2000. 17 с.
6. Триодъ постная. Москва: Издание Московской Патриархии, 2002. 502 арк.

Аліна Конотон

завідувачка науково-експозиційного відділу історії краю
з найдавніших часів до початку ХХ ст. Сумського обласного краєзнавчого музею

Колекція монет Речі Посполитої XVI–XVII ст. у зібранні Сумського обласного краєзнавчого музею

Нумізматична колекція Сумського обласного краєзнавчого музею нараховує 418 монет Речі Посполитої, датованих другою половиною XVI–XVII ст. Наявність цих монет у музейній збірці свідчить про їх використання в грошовому обігу на теренах сучасної Сумщини і є важливим джерелом для вивчення соціально-економічного розвитку краю в XVI–XVII ст.

Монети Речі Посполитої та їх грошовий обіг були об'єктом досліджень багатьох науковців, завдяки яким складено нумізматичні словники та каталоги. Питання обігу польських монет на теренах сучасної Сумщини відображене у працях М. Котляра та В. Зварича, що побачили світ у 1970–1980-х рр. [3, 4]. Нині грошообіг на території України, перш за все на Лівобережжі, досліджує О. Бакалець [1]. Утім до уваги його наукових інтересів не потрапила колекція монет Речі Посполитої XVI–XVII ст., що зберігається у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею. Цей факт зумовлює актуальність обраної теми.

Під час археологічних розвідок чи звичайних земляних та будівельних робіт на Сумщині знаходять монети, що мають різноманітні геральдичні зображення та легенди і датуються другою половиною XVI–XVII ст. Типовим явищем для Лівобережної України XVII ст. є монетні скарби, що містять у собі півторагрошовики (чехи) польського короля Сигізмунда III Вази. Це яскраво ілюструє лист, надісланий у Глухів, адресант якого цікавиться: «... не мочно ли на Украине где на ярмонках выменять чехов», на що у відповідь отримав: «О вымене чехов ... старание имею» [4, с. 191].

З різних джерел відомо про поширення монет Речі Посполитої на Глухівщині. Так, наприклад, в 1691 р. у Глухові продали сіножать за півтораста «золотих» [4, с. 167]. Священник с. Уланов на Глухівщині у 1695 р. в описі церковного майна згадує, що ним за власні кошти була придбана книга: «... і дав левов двадцять і сім» [4, с. 152]. Досить поширеною монетою на наших землях були польські осьмаки, що підтверджує запис купчої 1654 р. на млин, розташований на р. Шостка, де згадується «золотих шістдесят і осьмаков двадцять». Зустрічаються вони і в описах повинностей населення за 1666 р. у м. Конотоп, чим підтверджується факт широкого обігу монети [4, с. 138–140].

Російська держава, намагаючись витіснити польську монету з обігу на українських землях, здійснила карбування грошей на зразок півторагрошовика Речі Посполитої. З 1674 р. за участю польського майстра Янка Гранковського такі монети номіналом у «чех» спробували карбувати в Путивлі, але вони були гіршої якості і не користувалися попитом серед населення [4, с. 155]. Ситуація змінилася лише на початку XVIII ст. У літописі С. Величка згадується, що Петро I після Полтавської битви 1709 р.: «вигубив старовічну польську монету, тобто леви, орлянки, чвертки, півталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осьмаки і лядські, лишилися тільки пам'ятка талярів та червоних, а натомість наповнив своєю мідною і срібною, дрібною і твердою, виданою красним кунштом монетою» [2, с. 281].

У контексті даної статті розглянемо окремі монети Речі Посполитої, що зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї. Більшість з них поповнили фондову збірку у 1980-х рр., останнє надходження зафіксовано у 2016 р.

Насамперед, на увагу заслуговує скарб монет Речі Посполитої першої половини XVII ст., знайдений у двох невеликих горщиках під час будівельних робіт у м. Суми і переданий до музею в жовтні 1975 р. Скарб нараховує 377 монет. В одному з горщиків містилось 262 монети: 198 півторагрошовиків, 4 трійних гроша (трояки), 12 грошів, 1 драйплькер польського короля Сигізмунда III Вази (1587–1632). Крім того, драйплькери прусського герцога Георга Вільгельма (1619–1640) – 6, шведського короля Густава II Адольфа (1621–1632) – 30 та шведської королеви Крістіни Августи (1632–1654) – 6, п'ять монет визначити не вдалося [5]. В іншому горщику налічувалось 115

монет: 89 чехів, 1 трояк, 1 ортсталер (орт) Сигізмунда III та драй-полькери: Георга Вільгельма – 10, Густава II Адольфа – 13 і Крістіни Августи – 1 [6].

Невдовзі після надходження зазначеного вище скарбу, 28 жовтня 1975 р., жителькою м. Суми М. Ковальновою до музею було передано 10 монет. Серед них: півгроши польських королів Олександра Ягелончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548) [12], Сигізмунда II Августа (1548–1572) [9], прусський гріш Альберта II (1525–1568) [11], а також монети Сигізмунда III Вази: шестигрошевик (шостак) [8], трояк [7] та чотири чехи [10].

Під час археологічних розкопок на городищі Вир (м. Білопілля) було виявлено монету Речі Посполитої. Вона збереглася в поганому стані, але частина літер легенди читаються і дають можливість віднести її до років правління Сигізмунда II Августа. До фондів знахідку було передано автором розкопу В. Приймаком у березні 1986 р. [60].

У грудні 2010 р. до музею надійшли 16 монет Речі Посполитої. Серед них: півгріш, гріш, два чехи Сигізмунда III [14], а також 12 солідів, що карбувалися за Сигізмунда III [17], Густава II Адольфа [18] та Крістіни Августи [19]. 2014 року збірку поповнив солід 1630 р. Густава II Адольфа [21], 2015 року – солід 1661 р., карбований за часів Яна II Казимира (1648–1668) [22]. Останнє надходження шести монет Речі Посполитої було в лютому 2016 р. Це чехи, чотири з яких 1624 р.,

Фото 1. Скарб монет Речі Посполитої. Перша половина XVII ст. Експозиція Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

стан решти монет не дає можливості точно встановити рік їх карбування, проте геральдичні зображення дозволяють віднести монети до часів правління Сигізмунда III [23].

Найстарішою з цих монет, датування якої вдалося визначити, є гріш прусського герцога Альберта II, датований 1545 р. На монеті зображено профіль правителя, а по колу легенда «S IVSTVS EX FIDE VIVIT 1545» – «Справедливість виникає з віри» (літера «S» на початку цитати ставилась, коли згадувалася Священна Римська імперія). На зворотному боці – герб Польщі (орел з розгорнутими крилами та літерою «S» на грудях (літера вказувала на правителя Польщі – короля Сигізмунда I) та легенда «ALBER D G MAR BRAN DVX PRVSS» – «Альберт Божою милістю маркграф Бранденбурга герцог Пруссії» [11]. Варто зазначити, що з 1525 р. Пруссія була герцогством Речі Посполитої, тому на її території карбувалися монети із зображенням польського герба.

Цікавим нумізматичним зразком є півгріш 1562 р. Сигізмунда II Августа із зображенням герба Польщі на аверсі, гербом Литви (вершник на коні – знак «Погоня») на реверсі і легендами: «SIGIS AVG REX PO MAG DVX LI» – «Сигізмунд Август король Польський Великий князь Литовський» та «MONETA MAGNI DVCAT LITVA» – «Монета велика правителя Литви» [9].

Більшість монет Речі Посполитої в зібранні музею – монети Сигізмунда III, за часів правління якого грошова система країни досягла

Фото 2. Пруський гріш Альберта II. 1545 р.

З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

свого найбільшого розквіту. Королем проведено низку реформ, зокрема, заборонено обіг неповновартісної іноземної монети, відкрито монетні двори у Всові, Любліні, Кракові, Гданську, Вільнюсі та інших містах (у роки його правління діяла найбільша в історії Польщі кількість монетних дворів), викарбувано велику кількість монет різних номіналів.

Вагома роль у грошовому обігу за часів Сигізмунда III належала чехам («коронним півторакам»), що разом з драйпльокерами Пруссії, шведської Прибалтики і Германської імперії були найбільш поширеними монетами на українських землях у XVII ст. Карбування чехів розпочалося 1614 р. за зразком німецьких драйпльокерів на семи монетних дворах, що розміщувалися у Бидгощі, Кракові, Любліні, Мальборку, Всові, Олькуші та Познані.

Майже $\frac{3}{4}$ монет Речі Посполитої складають чехи, найстаріший з яких датується 1614 р. [15], а найпізніший 1627 р. [5, СУ 172/87-88]. На аверсі чехів зображено щит під короною, розділений на чотири частини. У лівій верхній та правій нижній частині – герб Польщі, у правій верхній та лівій нижній – герб Литви. Посередині щита – герб шведської династії Ваза, представники якої протягом 1587–1668 рр. сиділи на польському престолі. По колу монети – легенда «SIGIS D G REX P M D L», яка в нижньому півдиску переривається зображенням цифри «3», що вказує на вартість монети у 3 півгроша, які в цей час майже не карбувалися. За браком місця на монеті слова скорочували,

Фото 3. Півгріш Сигізмунда II Августа. 1562 р.

З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

у повному варіанті напис має бути таким: «SIGIS(mundus) 3 D(ei) G(ratia) REX P(oloniae) M(agnus) D(ux) L(itwaniae)» – «Сигізмунд III Божою милістю король Польський Великий князь Литовський». На реверсі чехів зображено знак королівської влади – «державу», увінчану орнаментованим хрестом, по боках верхньої частини якого – цифри, що вказують на датування монети (так «2» і «3» означають рік чеканки – «1623»). У нижній частині – число «24», що відображало співвідношення вартості чеха до талера, яке дорівнювало 24:1 [4, с. 135]. Легенда на реверсі – «MONE NO REG POLO» («MONE(ta) NO(va) REG(ni) POLO(niae)») – «Монета нова короля польського».

Польські монети номіналом у 1,5 гроша, які карбувалися на міських дворах Речі Посполитої у Вільно, Гданську, Ельблонгу, Ризи і Торуні, отримали назву «драйполькер». У фондах є монета м. Риги, на що вказує реверс, де зображено орнаментований хрест, нижче вміщено число «24», дату «1620», герб міста (два перехрещені ключі, над якими зображено хрест) та легенду: «MONE NO CIVI RIGE» (MONE(ta) NO(va) CIVI(tatis) RIGE) – «Монета нова міста Риги», або ж «Монета нова, випущена в місті Рига» [5, СУ 172/200].

Драйполькери отримали поширення в Пруссії. Такі монети відрізнялися легендами. Наприклад: «GE W I M A R B R S R I E L P D» – «Георг Вільгельм маркграф Бранденбурзький Священної Римської імперії Лехтенбергії Пруський князь» та «MONE NO DVC PRVS» – «Монета нова правителя Пруссії». Музейна колекція зберігає драйполькери

Фото 4. Коронний півторагрошевик (чех) Сигізмунда III Вази. 1623 р.
З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

Георга Вільгельма, що датуються 1623–1626 рр. [5, СУ 172/254–255, 257; 6, СУ 173/79, 81–82, 89–91, 112–113, 115].

Карбувалися драйпюлькери і у Швеції. У горщиках зі скарбом було виявлено 43 монети Густава II Адольфа. Відмінність їх від монет Пруссії проявляється лише в легенді: «GVS ADO D G REX S» – «Густав Адольф Божою милостю король Швеції» на аверсі та «MONE NO REG SVE» – «Монета нова короля Швеції» на реверсі. Є монети, на яких напис «SVE» замінюється однією літерою «S», що теж означає назву країни, або ж більш конкретні написи «MONE NO CIVI RIGA» та «MONE NO CIVI ELB», що вказують на карбування цих монет у Ризі та Ельблонзі. Монети Густава II Адольфа датовані 1621–1633 рр. [5, СУ 172/227, 230, 232, 235, 241; 6, СУ 173/86–88, 93].

На погляд науковців, парадоксальним є той факт, що карбувалися монети Густава II Адольфа з датою «1633», у той час як король загинув у 1632 р. (смертельно поранений під час битви під Лютценом). Карбували такі драйпюлькерії на одному з підпільних монетних дворів, де ще не знали про зміну влади в королівстві (згадується м. Сугава, де могли карбувати подібні монети). Серед монет скарбу є драйпюлькер з датою «1633» [6, СУ 173/86].

Карбування драйпюлькерів тривало і в роки правління Швецією Крістіни Августини з династії Ваза, дочки Густава II Адольфа. У скарбі є сім таких монет. Більшість з них карбувалися в м. Рига і від монет попереднього короля відрізнялися лише своєю легендою на аверсі:

Фото 5. Драйпюлькер Густава II Адольфа. 1633 р.

З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

«CHRISTINA D G REG S» – «Крістіна Божою милостью королева Швеції». На реверсі залишився попередній напис, що вказував на місце карбування монети. У фондовій збірці найстаріша монета королеви Крістіни з датою «1635» [5, СУ 172/251], найпізніші – з датою «1648» [5, СУ172/247, 248, 250; 6, СУ 173/83].

Крім широкої колекції різноманітних півторагрошовиків, у музеї є 13 грошів Сигізмунда III [5, СУ 172/205-216; 16]. Такі монети карбувалися в різних куточках тодішньої Речі Посполитої. Серед тих, що зберігаються у фондах, шість монет варто віднести до польської чеканки, дві – до литовської, а п'ять інших карбувалися в м. Гданськ, на що вказує зображення герба міста та легенда на реверсі «GROS CIVI GEDANENSIS» – «Гріш міста Гданськ». Інші монети, на яких місце чеканки не вказувалося, мають відмінне зображення на реверсі: герб Польщі, нижче герб династії Ваза, дата карбування та легенда: «GROSS REG POLO» – «Гріш короля польського». На аверсі монет зображувалася корона, під якою в три ряди напис: «SIG III D G REX P M D L».

Серед музейних предметів – шість трійних грошів Сигізмунда III. Через велику кількість цих монет у грошовому обігу на початку XVII ст. їх карбування було припинено (відновлено лише наприкінці століття) [4, с. 169]. На аверсі монет зображувався профіль короля з легендою: «SIGIS III D G REX P M D L», а на реверсі – щиток із вміщеним у нього гербом династії Ваза, ліворуч та праворуч від якого – герби

Фото 6. Трійний гріш (трояк) Сигізмунда III Вази 1624 р.
З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

Польщі та Литви. Поряд розміщувалися цифри, що позначали дату карбування монети. Легенда мала такий вигляд: «GROS ARG TRIP REGN POLONI» – «Гріш срібний трійний королівства Польща». Діапазон датування цих монет – 1620 [7] по 1624 [5, СУ 172/204] років.

У першій половині XVI ст. на монетних дворах у містах Краків і Торунь почали карбувати нову монету – шестигрошевик, що була більш якісною, ніж попередня. Шостак 1626 р. є в колекції музею. На аверсі монети – профіль Сигізмунда III та легенда по колу: «SIGIS III D G REX POL M D L», зображення на реверсі представлене гербом, що складається з трьох фрагментів: в одному – орел, в іншому – вершник на коні, над ними цифра «VI», у третьому (нижньому) – коронований герб роду Ваза. Легенда реверса має такий вигляд: «GROS ARGE SEX REG POL 1626» – «Грошей срібних шість королівства Польща 1626» [8].

У роки правління Сигізмунда III однією з найпоширеніших монет у грошовому обігу Польщі був ортсталер. Карбування ортів розпочалося у Гданську з 1608 р. за зразком німецької монети з такою самою назвою. Пізніше їх чеканка продовжувалася на різних монетних дворах Речі Посполитої. Так, існували коронні орти, які відрізнялися від інших зображенням на аверсі профілю Сигізмунда III, поряд з ним – знаку «держжава», на реверсі поміщали стандартне зображення, притаманне всім «коронним» монетам цього історичного періоду (зображення «коронованого» щита, поділеного на чотири частини, з вміщеними в них гербами Польщі, Литви, династії Ваза).

Фото 7. Шестигрошовик Сигізмунда III Вази. 1626 р.

З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

Серед монет польського скарбу в одному з горщиків було виявлено ортсталер Сигізмунда III. На аверсі монета містить виключно зображення профілю короля та легенду: «SIGIS III D G REX POL M D L R PR» – «Сигізмунд III Божою милістю король Польський Великий князь Литовський Руський Пруський». На реверсі – великий герб м. Гданськ (два лева в лапах тримають коло, в яке вміщено два хрести, увінчані коронами) та легенда: «MONETA CIVI GEDANENSIS» – «Монета міста Гданськ» [34, СУ 173/85].

Серед музейної колекції монет Речі Посполитої є соліди (на слов'янських землях монета отримала назву шилінг, але при цьому в легенді зберігалася латинська назва «solidus») [4, с. 158]. Три з них карбувалися за Сигізмунда III [17], три – за Густава II Адольфа [18] та чотири – у роки правління Крістіни Августи [19]. На аверсі монет зображена коронована монограма короля, по центру вміщено герб династії Ваза та легенди: «SIG III DG REX POLO DL» (Сигізмунд III Божою милістю король Польський князь Литовський), «GVS ADO DG REX S» (Густав Адольф Божою милістю король Швеції), «CHRISTINA DG CRS» (Крістіна Божою милістю королева Швеції). На реверсі шести монет зображено герб м. Рига та легенда: «SOLIDVS CIVI RIGENSIS», на одній монеті – герб Лівонії (грифон, який крокує) та легенда: «SOLIDVS LIVONIAE» [20], ще одна монета карбувалася в м. Ельбьонг, на її реверсі – герб міста та легенда по колу: «SOLIDVS CIVI ELBING 30» [21]. Є серед солідів і такі, на реверсі яких зображували виключно герб Польщі чи Литви, що вказувало на польську чи литовську чеканку.

Фото 8. Ортсталер (орт) Сигізмунда III Вази.

З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

Фото 9. Солід Сигізмунда III Вази.

З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

Досить часто легенди монет зображувалися в скороченому вигляді. Різні написи могли означати одне й те саме твердження. Прикладом можуть бути різні варіанти написання імені польського короля Сигізмунда III – «SIG», «SIGIS», «SIGISMUNDUS» або ж «SIGISMVNDVS». Часто літера «V» у легендах монет читається як «U».

Як серед скарбу монет Речі Посполитої першої половини XVII ст., так і серед грошових знаків, що були передані до музею окремо, є зразки, номінал яких визначити складно через їх погану збереженість. Вони вкриті патиною, зображення та написи на них майже непомітні, але можна припустити, що монети, які збереглися в поганому стані, теж належать до типу тих, що розглядалися вище.

Фото 10. Солід Густава II Адольфа.

З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

Монети Речі Посполитої, які зберігаються у фондах музею, карбувалися переважно з білону (франц. *billon* – низькопробне срібло) й отримали назву «білонова монета» – срібна монета, в якій дорожчий метал становить меншу частину, а більшу – лігатура (переважно мідь) [3, с. 23]. З другої половини XVII ст. відбувається девальвація монет. Так, наприклад, шилінг як найдрібнішу білонову монету почали карбувати з чистої міді, після чого його вартість значно зменшилася. Така монета отримала назву «боротинка» [3, с. 27]. У музейному зібранні є кілька боротинок.

Не лише з питанням девальвації стикаються дослідники-нумізмати. Уже в XVII ст. набуло актуальності питання фальсифікації монет. Так, у 1685 р. був виданий універсал Яна III, в якому польський король виголосив своє незадоволення впливом фальшивих монет і наказав затримувати й карати «на горло» фальшивомонетників. У той самий час термін «фальшива монета» для XVII–XVIII ст. є спірним, адже траплялися випадки, коли монети втрачали своє зображення, написи і перетворювалися на майже гладенькі металеві диски в результаті «зношеності». Стару, якісну монету тримали в гаманцях до останнього, доки в результаті фізичних чинників вона не набувала статусу «фальшивої» [4, с. 131].

Отже, монети Речі Посполитої з фондів музею є нумізматичними пам'ятками, що надають можливість для вивчення обігу монет та товарно-грошових відносин на території сучасної Сумщини в другій половині XVI–XVII ст. Вони є предметом наукового

Фото 11. Солід Крістіни Августи.

З колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. Фото І. Ройченка

вивчення, відображають політичні, економічні та соціальні зміни, що відбувалися на теренах краю протягом століть. Скарб монет Речі Посполитої першої половини XVII ст. є вагомою знахідкою для науки, оскільки ілюструє спектр основних грошових номіналів держави-емітента, а зношеність монет підтверджує їх активне використання в грошовому обігу.

Джерела та література

1. Бакалець О. А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2007. 15 с.
2. Величко С. В. Літопис: у 2 т. / комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т 2. 642 с.
3. Зварич В.В. Нумизматический словарь. Львов: Вища школа, 1980. 338 с.
4. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1981. 240 с.
5. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі – СОКМ). КН 14355. Нум. 188. СУ 1-262.
6. СОКМ. КН-14356. Нум-189. СУ-1-115.
7. СОКМ. КН-14357. Нум-187.
8. СОКМ. КН-14357. Нум-193.
9. СОКМ. КН-14357. Нум-194.
10. СОКМ. КН-14357. Нум-195–198.
11. СОКМ. КН-14357. Нум-1619.
12. СОКМ. КН-14357. Нум-1621–1622.
13. СОКМ. КН-25140. Нум-2861.
14. СОКМ. КН-37602. Нум-5305.
15. СОКМ. КН-37602. Нум-5306.
16. СОКМ. КН-37603. Нум-5307.
17. СОКМ. КН-37604. Нум-5308–5309; КН-37607. Нум-5316.
18. СОКМ. КН-37605. Нум-5310–5311.
19. СОКМ. КН-37606. Нум-5312–5315.
20. СОКМ. КН-37606. Нум-5315.
21. СОКМ. КН-39999. Нум-6176.
22. СОКМ. КН-40158. Нум-6234.
23. СОКМ. КН-40650. Нум-6269; КН-40651. Нум-6270; КН-40652. Нум-6271; КН-40653. Нум-6272; КН-40654. Нум-6273; КН-40655. Нум-6274.

Сергій Побожій

заслужений діяч мистецтв України, кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету

Портрети Кочубеїв на барельєфах Пармена Забіли. Іконографія. Гіпотези

Пармен Петрович Забіла (Забелло) (28.07 (09.08).1830, с. Монастирище Ніжинського повіту Чернігівської губ., нині – Ічнянського району Чернігівської області – 12(25).02.1917, Лозанна, Швейцарія) походив із знаного козацько-старшинського роду, згодом дворянського¹. Навчався в Першій Київській гімназії, а завершив курс у Головному німецькому училищі при Санкт-Петербурзькій лютерансько-євангелічній церкві св. Петра (Петрішуле). Досить рано виявив жагу до малювання. У подальшому вибрав фах скульптора, який опановував з 1850 року в Імператорській академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Його наставником був скульптор Петро Клодт (Клодт фон Юргенсбург, 1805–1867) – автор чотирьох груп приборкувачів коней на Анічковому мосту, які були установлені у той час, коли Забіла вступив до академії.

Закладені класицизмом ідеали, що обумовлювалися нормотворчими засадами, втілилися в педагогічній системі, на якій виховувався Забіла-скульптор під час навчання в академії. Успішне засвоєння молодим скульптором академічних навичок у ліпленні підтверджено врученням йому малої та великої срібної медалі за ліплення натури (1853). За рік до цього Забіла брав участь у виставках в академії, а незабаром отримав звання некласного художника. Часи навчання

¹ До 1917 р. прізвище скульптора мало написання «Забелло» через «ять» після третьої літери. За сучасним українським правописом прізвище скульптора має два варіанти – Забелло і Забіла. У сучасній українській ономастиці набуло поширення написання прізвища Забіла.

Забіла Пармен Петрович. Фото

у виші були непростими. Про це свідчить лист художника Миколи Ге до сестри Пармена – Анни Петрівни Забіли (1832–1891) від 8 березня 1855 р. з Санкт-Петербургу, де є такі рядки: «Убедать его [Пармена Забілу] воротиться из Рима я тоже не в силах, знаю, как ему было здесь нехорошо» [14, с. 31]. Не закінчивши академію, Забіла вирішив підвищувати свою майстерність, а водночас і продемонструвати її на батьківщині видатних італійських скульпторів: Джованні Пізано і Донателло, Лоренцо Гіберті і Мікеланджело.

Навесні 1854 р., маючи обмаль коштів, Забіла вирушив до Риму. Для того щоб зрозуміти такий сміливий вчинок молодого скульптора, необхідно врахувати, що в середині XIX ст. російська скульптура зазнала серйозних змін. Академія мистецтв надавала скульпторам майстерні, професійних формувальників та відливників, організувала конкурси та присуджувала звання, але вже була не спроможна забезпечити всіх офіційними замовленнями. Останні, як відомо, матеріально забезпечували митця та водночас підвищували його майстерність. Усе це спонукало скульпторів шукати кращої долі за кордоном, насамперед в Італії.

Наступив тривалий (майже 18 років) італійський період у житті і творчості скульптора, який проходив у Римі та з початку 60-х рр. XIX ст. у Флоренції. Якщо в мистецтві він дотримувався жорстких академічних норм, то в житті – романтик. Про це свідчать спогади його онуки Наталі Забіли про знайомство скульптора з його майбутньою дружиною [6, с. 170]. Образ Забіли як людини імпульсивної та невірноваженої постає в спогадах географа Лева Ілліча Мечнікова (1838–1888), який був причетний до мистецтва: відвідував Академію мистецтв та навчався живопису у 1860 р. у Венеції [12, с. 817–

Забіла П. Німфа (Німфа, яка зриває квітку)

Власний садок у Єкатерининському парку палацово-паркового ансамблю музею-заповідника «Царське Село». м. Пушкін. Сучасне фото

818]. Про життєстверджувальну вдачу Забіли свідчив художник Микола Ге.

Скульптор випробовував себе в різних жанрах – портреті, тематичній композиції; формах – круглій скульптурі, барельєфі, надгробку. Одним з перших творів Забіли в Італії стала мармурова скульптура «Ревекка біля колодязя» (1863, Державний Російський музей, Санкт-Петербург, далі – ДРМ). На творчість Забіли протягом перебування його в Італії мав вплив італізуючий струмінь, поширений у скульптурі та живописі. Ця стилістична тенденція увібрала наслідування класичному італійському мистецтву епохи Відродження, захоплення образами, темами і формами.

Цей процес формування образно-пластичної системи скульптора на італійській землі мав як позитивні, так і негативні наслідки і в середовищі пенсіонерів петербурзької академії, а так само й тих,

хто перебував там за свій кошт. Робота над замовленнями спричиняла повторення легковажних творів, набуваючи ознак салонного мистецтва. З іншого боку, знайомство з пам'ятками культури античного мистецтва та епохи Відродження сприяло розширенню творчих обріїв митця. Невдовзі талант Забіли був помічений царською родиною, представники якої виявляли інтерес до його творчості й зробили декілька замовлень скульптору.

Незабаром до кола замовників скульптора Забіли з аристократичних кіл Російської імперії увійшла родина Кочубеїв з відомого козацько-старшинського, згодом – дворянського роду [13; 19, с. 94–95; 24, с. 465–466]. Петербурзька дослідниця, кандидат мистецтвознавства, завідувачка відділом скульптури XVIII – початку XX ст. ДРМ Наталія Логдачева, спираючись на архівні документи, зазначає, що Забіла повернувся в Україну у 1868 р. для отримання спадщини, очевидно у зв'язку зі смертю дядька – поета Віктора Забіли¹. Але відома дата його смерті – листопад 1869 року – заперечує цю версію, натомість причина повернення могла стосуватися інших аспектів в оформленні спадщини, складання заповіту тощо. Саме під час цього приїзду скульптор й познайомився з Петром Аркадійовичем Кочубеєм, який замовив йому виконати його портрет, а також портрети дружини Варвари Олександрівни та їхньої доньки Любові Петрівни Кочубей (1861–1884) у формі барельєфів і бюст батька П. Кочубея – Аркадія Кочубея: «Переводом этих работ в мрамор скульптор занимался в Италии» [10, с. 89]. За три барельєфи скульптор отримав у 1869 р. звання академіка [22, с. 163]. Про ці твори йдеться в статті, надрукованій у журналі «Отечественные записки» (1869 р., № 10): «Бюсты и барельефы г. Забеллы, ваятеля, долго учившегося в Риме и Флоренции, мастерские работы зрелого художника. Резец (рубка мрамора) напоминает прием г. Розетти, одного из грациознейших современных ваятелей Италии, особенно замечательного по умению владеть резцом /.../... и резец г. Забелло стремится к тем же краскам в мраморе: у него тело... и одежда – выражены мастерски» [10, с. 89]. Серед виконаних скульптором численних бюстів в Італії «/.../ особенную хвалу вызвали бюсты Кочубея, отца и сына (председателя императорского технического общества /.../» [16, с. 435]. До тексту вкралася явна помилка – під другою роботою потрібно розуміти не

¹ Ця інформація надана Н. Логдачевою авторові у листі від 25. 12. 2019. Висловлюємо подяку петербурзькій дослідниці також і за надані фото барельєфів з ДРМ та Державного історичного музею.

Забіла П. Варвара Олександрівна Кочубей.
1868. Державний Російський музей.
Санкт-Петербург. Друкується вперше

бюст, а барельєф-медальйон, який знаходиться нині в ДРМ.

Барельєф як форма скульптурної пластики була затребуваною і в Імператорській академії мистецтв. Високої нагороди у вигляді малої золотої медалі удостоївся під час навчання в академії Степан Пименов (1784–1833) за барельєфну композицію «Юпітер і Меркурій відвідують у вигляді мандрівників Філемона і Бавкиду» [17, с. 12]. Портрет у барельєфі є, по суті, маскою, зліпком видимих рис зображуваного. Заперечуючи показ внутрішнього світу моделі (особливо у профілі), ніби ідеалізує її. Кругла форма рельєфу набула поширення в меморіальній надгробній скульптурі. Будучи абстрактною формою, тло у барельєфі виступає як другий або третій план барельєфу. У портретному жанрі класичний барельєф намагається дотримуватися чистоти тла, сприяючи тим самим ясності сприйняття образу. Разом з тим ця форма виключає його споглядання глядачем з інших ракурсів, крім прямого, у фас. Інші точки споглядання призводять до спотворення форми.

Колізія між об'ємною тривимірною формою і тлом відсутня в круглій скульптурі, де різні ракурси її сприйняття дають несподівані візуальні ефекти. Дослідниця з Ніжина Лілія Руденко стверджує, що, наслідуючи давні традиції іконописців, скульптор сховав у бганках плаща бюста-пам'ятника Миколі Гоголю в Ніжині (1881) свій автопортрет, який спостерігається тільки з певної точки споглядання, відкриваючи «профіль п'ятдесятирічного Пармена Забіли» [20, с. 58]. Залишимо ці візії як мистецький курйоз. Головне інше. В історії створення пам'ятника Гоголю серед осіб, які схвально відгукнулися на громадську ініціативу ніжинців, знаходимо ім'я Петра Кочубея. Його підтримкою заручилися організатори установки пам'ятника –

член Ніжинського окружного суду Іван Дейкун та проводир Ніжинського повітового дворянства Василь Тарновський.

Скульптор вибрав круглу форму для барельєфів Петра, Варвари і Любові Кочубей як найбільш виразну для портретного зображення в техніці рельєфу. Глибина форми дає можливість не тільки синтезувати контурний малюнок та круглу скульптуру, а й використати світлотіньову модуляцію завдяки перепаду об'ємних форм різної висоти. Займаючи більшу частину мармурової поверхні барельєфу, обличчя портретованих стають акцентовано-виразними.

Усі три барельєфи виконані з білого (каррарського?) мармуру, мають круглу форму. Розмір діаметру барельєфів Петра та Любові Кочубея становить 43 та 41,5 сантиметрів відповідно [4, с. 64]. На лицьовому боці барельєфів є підписи у вигляді двох початкових літер імені та прізвища скульптора «П. З.». На зворотному боці вміщені написи, які дають інформацію щодо портретованих осіб, а також рік виконання портретів – 1868. Судячи з того, що вони дотримані тогочасних орфографічних норм, скоріше за все, зроблені їхніми володарями – Кочубеями. Барельєфи (Петра та Любові) надійшли до ДРМ у 1930 р., Варвари – у 1929 р. з Державного музейного фонду. Будучи частково пошкодженим (відсутня частина колоподібного фону), розміри останнього барельєфу в каталозі ДРМ подано у вигляді прямокутника (42 x 33). Напис на зворотному боці твору підтверджує іконографію зображеної особи: «Варвара Александровна Кочубей графиня Кушелева-Безбородко 1868 г.» [4, с. 64].

Розглянемо барельєф з портретом Петра Кочубея. Майже три чверті лицьової поверхні займає зображення голови з плечем. Волосся на голові та борода змодельовані з урахуванням гри світла й тіні. Чіткі та ясні форми брів, очей, носа контрастують з неспокійними ритмами зачіски та бороди. Пластичними засобами скульптор створює образ вольової та цілеспрямованої людини. Профільне зображення силою вираження нічим не поступається, наприклад, портретові Олександра Герцена роботи Забіли (гіпс, бл. 1872, ДРМ). Варто порівняти профіль Петра Кочубея, зображення якого також подане в такому розвороті, з його фотографією, щоб переконатися в схожості портрету [8].

Погруддя Любові Кочубей розгорнуто вліво, але на відміну від попереднього рельєфу, дитяче обличчя природно займає менше місця, ніж погруддя. Ритми укладеного волосся із знанням та любов'ю пе-

Забіла П. Петро Аркадійович Кочубей.
1868. Державний Російський музей.
Санкт-Петербург

Забіла П. Любов Петрівна Кочубей.
1868. Державний Російський музей.
Санкт-Петербург

редані скульптором так само, як і оборки сукні, в яку одягнена дівчина. На відміну від портретів батьків її обличчя подано у високому рельєфі. Цей прийом дозволив якнайповніше виявити форми обличчя та одягу світлотіньовим моделюванням. Це певною мірою компенсує відсторонену холодність її погляду. Обидва барельєфи вкладаються в систему класицистичних образів, однак без надмірної героїзації та урочистого піднесення. Не випадково, що ці два полярні твори отримали від фахівців оцінку як найбільш вдалі та є свідченням «незаурядного дарования» Пармена Забіли [23, с. 85].

Вдалиий результат роботи над барельєфами спонукав автора подати їх до Ради академії, яка й присудила йому у 1869 р. звання академіка. У знайденому Наталією Логдачевою в особистій справі Забіли листі до конференц-секретаря Імператорської академії мистецтв Петра Ісєєва від 23 січня 1869 р. з Флоренції скульптор повідомляв про надіслані до академії твори з мармуру, виконані на замовлення Петра Кочубея з проханням показати їх на виставці (з листа Н. Логдачевої до автора від 25.12.2019). Подібний крок був би неможливим без згоди на це їхніх володарів з їхнім розумінням того, що твори

Кочубей Петро Аркадійович.
Фото

можуть мати певний резонанс у мистецьких колах. Робота над трьома барельєфами потребувала не тільки уміння скульптора, а й безпосередньої участі Кочубеїв у вигляді позування для малюнків, ескізів. Не виключено, що й контролю щодо схожості образів, їхнього трактування. Замовлення зміцнило фінансове становище чис-

ленної родини скульптора, який весь час перебування в Італії мав думати про її матеріальне забезпечення. Оскільки замовлення траплялися рідко, на це вказують його онука Наталя Забіла та географ і художник Лев Мечников у своїх спогадах, скульптор навряд чи взявся б за таку тривалу роботу «для себе», без перспективи мати за неї матеріальний зиск [6, с. 171]. До того ж Кочубеї навряд чи погодилися б на те, щоб їхні зображення потрапили до чужих рук.

Ініціатива замовлення барельєфів належала, як уже зазначалося, Петру Аркадійовичу Кочубею (17.(29).06.1825, Москва – 22.12.1892 (03.01.1893), с. Згурівка Полтавської губернії) [13, с. 548]. Син сенатора, дійсного статського радника (1831), Київського віце-губернатора (1827), учасника походів 1812 р. Аркадія Васильовича Кочубея (09.02.1790 – 04.03.1878, СПб) та Софії Михайлівни, уродженої княгині Вяземської, зробив неабияку кар'єру, ставши спочатку статським радником, а незабаром – дійсним статським радником (1890). Після закінчення Михайлівського артилерійського училища (1845) навчався за кордоном, потім викладав у Михайлівській артилерійській академії, незабаром пішов у відставку. Його наукові уподобання втілилися у збиранні мінералів, виробів із срібла, мистецьких творів.

Починаючи з середини XVIII ст. серед російської аристократії набуло поширення захоплення мінералогією. У будинку Кочубеїв у Санкт-Петербурзі (набережна р. Мойки, 69) був облаштований мінералогічний кабінет, експонати з якого в подальшому були придбані в його сина Василя Петровича Кочубея (1868–1940) і знаходяться

нині в Мінералогічному музеї ім. О. Є. Ферсмана Російської академії наук у Москві. Заслуги Петра Кочубея на цій ниві були належним чином поціновані науковою спільнотою: почесний член Петербурзької Академії наук (1876), голова Російського технічного товариства (1870–1892), почесний член Імператорського мінералогічного товариства (1872). На його честь мінерал рожевого кольору отримав назву «кочубейт» [24, с. 465]. За ініціативи Петра Кочубея в Санкт-Петербурзі (1868) створено Музей прикладних знань, історію якого висвітила у своєму дослідженні Наталія Реброва – директорка Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині [18]. Зокрема, у ньому зазначається факт володіння Петром Кочубеєм у другій половині XIX ст. відомим «Будинком Кочубея» в Батурині.

Через п'ять років після барельєфів роботи Забіли мистецька іконографія Кочубеїв поповнюється живописними портретами Петра Аркадійовича Кочубея (1873, Псковський державний об'єднаний історико-архітектурний та художній музей-заповідник), а наступного року – портретом його дружини Варвари Олександрівни Кочубей, уродженої графині Кушелевої-Безбородько (21.12.1829 – 01.11.1894, Ніцца), фрейліни імператорського двора, яка перебувала в шлюбі з Петром Кочубеєм з 14 січня 1851 року. Автор цих портретів – один із засновників Товариства пересувних художніх виставок Микола Миколайович Ге (1831–1894). Експонування на четвертій виставці цього мистецького об'єднання в 1875–1876 рр. «Портрета В. О. Кочубей» (полотно, олія, 115х93. Державна Третьяковська галерея, далі – ДТГ) свідчить про неабияке значення, яке надавав цьому твору його автор.

У Сумському обласному краєзнавчому музеї зберігаються три мармурові барельєфи-медальйони із зображенням двох хлопчиків приблизно віком від 7 до 9 років та юнака 17–20 років. В інвентарних картках, складених на ці твори (після 1966 р.), зазначено іконографію портретів: «барельєф Кочубея», а також опис пам'ятки, місця, де були всі три барельєфи знайдені – м. Глухів, куди їх передали з Ярославецького музею Глухівського району, та час надходження барельєфів до Сумського краєзнавчого музею – 1948 рік. У подальшому мармурові барельєфи привертають до себе увагу музейників та експонуються в Сумському художньому музеї на виставці «Українська

Забіла П. Портрет сина Петра і Варвари Кочубеїв (?).
Остання третина XIX ст. КН-1592
Сумський обласний краєзнавчий музей

Підпис П. Забіли на барельєфі «Портрет сина Петра і Варвари Кочубеїв (?)». КН-1592

старовина XVIII – поч. XX ст.», присвяченій історику та мистецтвознавцю Федору Ернсту (1891–1942). У каталозі цієї виставки барельєфи зазначені як роботи Пармена Забіли. Два барельєфи подані під назвою «Портрет хлопчика» (1868?) та «Портрет юнака» (1868?) [21, с. 7]. Експонування на виставці спричинило появу газетної публікації, в якій, зокрема, висловлено помилкове припущення про те, що за ці портрети «/.../ принаймні, за два з них, автор теж міг одержати звання академіка» [1, с. 6].

Так само, як і в петербурзьких барельєфах, і на цих творах є підпис скульптора у вигляді двох літер «П. З.», які знаходяться на навскісному об'ємі плеча зображених в усіх трьох барельєфах. З них виокремимо два барельєфи із зображенням хлопчиків. Розміри барельєфів-медальйонів є трохи меншими порівняно з петербурзькими. «В інвентарних картках Сумського обласного краєзнавчого музею про них міститься така інформація (розміри у сантиметрах): «Книга надходжень (далі – КН) № 1592. Різне (далі – Р) – 383. Барельєф Кочубея. Мармур. Діаметр плити барельєфу – 37,0, з рамою –

Підпис П. Забіли на барельєфі «Портрет сина Петра і Варвари Кочубеїв (?)». КН-1593

Забіла П. Портрет сина Петра і Варвари Кочубеїв (?).
Остання третина XIX ст. КН-1593
Сумський обласний краєзнавчий музей

48,6. КН № 1593. Р-382. Барельєф Кочубея. Мармур. Діаметр плити барельєфу – 38,0, з рамою – 49,0». Обидва мають оформлення у вигляді багатопрофільної мармурової рами, що посилює загальний декоративний ефект».

Профільним зображенням дитячих голівок притаманні чіткість та ясність, скрупульозна проробка рис обличчя, віднайдена глибина. Важливо, що скульптор намагався передати фізіономічні особливості кожного з хлопчиків, що наголошувало різницю за віком. Матеріалом для барельєфів-медальйонів слугував каррарський мармур, особливістю якого є чисто білий колір, а також прозорість, що дозволяє контурам зображення позбавитися жорсткості. Уся поверхня тла та голів зображених ретельно відполіровані, як і в петербурзьких барельєфах. Цей прийом особливо шанували скульптори епохи італійського Відродження, з творами яких, безперечно, був знайомий Пармен Забіла.

Важливим візуальним елементом сприйняття цих двох творів є те, що зображення голівок хлопчиків розгорнуто в одному випадку –

вліво, а в іншому – вправо. На нашу думку, це не є свідченням тільки того, що скульптор урізноманітнив їхнє візуальне сприйняття, але тим самим мав намір наголосити родинні зв'язки зображених осіб. Так само відмінність зображених осіб приблизно одного віку відрізняє оформлення барельєфів у вигляді мармурових рам. Барельєф (КН № 1592. Р-383) обрамляє рама світлого кольору, а барельєф з портретом хлопчика, старшого за віком (КН № 1593. Р-382), має обрамлення темного кольору. Існує ще одна відмінність між барельєфами, яка виявляється в глибині зображених голів. Якщо у профілі портрета вправо вона становить 5,5 см, то в іншому – 3,5 см.

Третій барельєф-медальйон у науково-фондовій документації музею має такий запис: КН № 1594. Р-381. Барельєф Кочубея. Мармур. Діаметр плити барельєфу – 41,0, з рамою – 52,5. Звернемо увагу на ще одну деталь – підписи скульптора на двох барельєфах. Як вже зазначалося, вони зроблені на напівскісній формі плеча у вигляді двох літер «П. З.». Якщо у барельєфі (КН № 1592. Р-383) написання першої літери «П» має завершення у вигляді горизонтальної лінії із закругленням в її лівій частині, то в другому барельєфі (КН № 1593. Р-382) ця літера має прописний абрис. Характер написання двох літер «П. З.» у першому випадку збігається з аналогічним підписом Забіли на бронзовому барельєфі із зображенням двох профільних чоловічих портретів (Державний історичний музей, Москва). У цьому музеї зберігається також бронзовий барельєф з чоловічим портретом у профіль. На основі порівняння з петербурзьким мармуровим барельєфом-медальйоном з портретом Петра Кочубея мистецтвознавець Наталія Логдачева атрибутувала цей твір як портрет Петра Аркадійовича Кочубея роботи Пармена Забіли [10, с. 90]. Інше написання літер маємо на петербурзьких барельєфах-медальйонах – у вигляді друкованих літер.

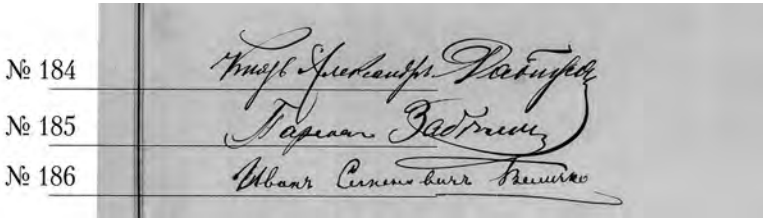
Якщо авторство Пармена Забіли трьох творів із сумського музею не викликає сумнівів, що визначено шляхом зіставлення їх з петербурзькими та московськими барельєфами, їхньої стилістичної близькості, наявності в усіх творах підпису скульптора, то визначення іконографії творів є набагато складнішим.

Місцезнаходження барельєфів у с. Ярославці Кролевецького повіту, як й інших творів графіки та живопису і меблів, не залишає сумнівів щодо їх належності родині Кочубеїв. Засноване в першій

половині XVII ст. село Ярославець перебувало з середини століття «в диспозиції військовій», а потім, за часів гетьмана Івана Самойловича, увійшло до володінь чернігівського полковника Якова Лизогуба [2, с. 385]. За часів гетьманування Івана Мазепи село було передано генеральному писарю Василю Леонтійовичу Кочубею (1640–1708). Будучи на цій посаді, він отримав за універсалом (1687) та царською грамотою (1688) право на володіння селами Диканька Полтавського полку та Ярославець Ніжинського полку [3, с. 150]. Потім Ярославцем володів його син Федір Кочубей, а наприкінці XVIII ст. – підкоморний Василь Васильович Кочубей.

Володарем родових маєтностей Ярославця і Дубовичів був Василь Васильович Кочубей (1756–1800) – генерал-майор, правнук Василя Леонтійовича Кочубея, одружений на Олені Василівні Туманській (1762–1836), доньці генерального писаря. У середині XIX ст. «владел Ярославцем и Ретиком» таємний радник та дійсний статський радник (1846), член Державної ради Дем'ян Васильович Кочубей (11(22).11.1786 – 17(29).04.1859), член комісії «о построении Исаакиевского собора» [13, с. 540].

У Ярославці народився та помер Василь Аркадійович Кочубей (10.06.1826 – 25.09.1897) – рідний брат Петра Аркадійовича Кочубея. Мав гарну освіту, закінчив училище правознавства, був почесним мировим суддею Кролевецького та Глухівського повітів (1891), предводителем Кролевецького повітового дворянства. Василь Кочубей був знайомий з колекціонером українських старожитностей В. Тарновським, залишивши свій автограф у качанівському альбомі. Відвідав Качанівку і Забіла. Знайомство та спілкування з родиною Тарновських мало наслідки у вигляді виконаного ним портрету «г-жи Тарновской (мрамор)» [16, с. 433]. У Ярославці народився Микола Васильович Кочубей (11.01.1885–1947) – корнет лейб-гвардії Кінного полку (1908), у запасі – з 1909 року [13, с. 552]. Землями в селі Ярославці та на хуторі Ретику (знаходився в шести верстах від с. Дубовичі) володів і камер-юнкер Петро Васильович-молодший Кочубей (20.01.1880, Рим – 1918), предводитель дворянства Гадяцького повіту (1904): «У него Глуховского уезда при с. Ярославце и Кролевецкого уезда при слободке Ретике 3500 дес. земли (1909)» [13, с. 551]. Отже, Кочубей володіли маєтностями та землями в навколишніх селах і хуторах, неподалік від Ярославця. Наприклад, Варвара Василівна

Автограф П. Забіли в качанівському альбомі (№ 185). Репродукується за вид.: Качанівка: альбом автографів / авт.-упоряд. С. Половнікова. Київ: Темпора. Майстерня книги, 2010. С. 178.

Кочубей на початку ХХ ст. мала маєток у Дубовичах [5]. Оскільки Петро Аркадійович Кочубей помер у 1892 р., то частину майна, можливо, міг успадкувати його брат Василь Аркадійович, який мешкав і скінчив життя «в своем имении с. Ярославце» [13, с. 549].

Два барельєфи – портрети хлопчиків, твори живопису Петра Кривковича, а також, імовірно, і деякі акварелі Людвіга Премацці з Сумського краєзнавчого музею мають безпосередній стосунок до родини Петра і Варвари Кочубеїв. До такого висновку нас підводить знаходження в Ярославці цих мистецьких творів, які нині зберігаються в цьому музеї. За науково-фондовою документацією музею, вони значаться як: Кривкович П. Інтер'єр вітальні (картон, олія. 46,0x70,0. КН-1828. Р-96). Кривкович П. Ідальня у маєтку Кочубея (картон, олія. 46,0x71,0. КН-1825. Р-97). Напис на зворотному боці другої роботи: «Видъ столовой залы въ домъ Варвары Александр. [овны] Кочубей въ С. Петербургъ 1867 года октябр.[я] Кривковичъ» містить дату виконання твору – 1867 рік і топографію зображеного інтер'єру – будинку Варвари Олександрівни Кочубей у Санкт-Петербурзі. Пропонуємо уточнити назву твору: «Вид ідальні у будинку Варвари Олександрівни Кочубей у Санкт-Петербурзі» (1867).

Стилістично близьким за манерою виконання є «Інтер'єр вітальні» Петра Кривковича, який також виконаний у цьому будинку і, очевидно, у тому самому році, що й попередній твір. Не випадковим є авторство цих двох творів живопису художника Петра Микитовича Кривковича (1828-?), приятеля Іллі Рєпіна. Будучи вільним відвідувачем Імператорської академії мистецтв у Санкт-Петербурзі з

1868 р., після її закінчення отримав свідоцтво на викладання малювання в повітових училищах. У 1875 р. митець винайшов «легчайший снаряд для наглядного объяснения правил перспективы» [7, с. 117]. Отже, вибір Кочубеями художника для написання інтер'єрів їхнього будинку обумовлений ще й тим, що Петро Кривкович був фахівцем у галузі перспективного живопису.

З інших мистецьких творів (серед яких зазначимо і «Портрет В. Л. Кочубея» невідомого художника XVIII ст., Сумський обласний краєзнавчий музей), що надійшли з Ярославця до Сумського музею, вирізняються такі: «Інтер'єр спальні» (1860), (КН-1829. Р-95. Папір, акварель. 37,0x48,6), «Вітальня Кочубеїв» (1862), (КН-1826. Р-379. Папір, акварель. 22,2x33,0), «Кабінет Кочубея» (1862 ?) (КН-1827. Р-378. Папір, акварель. 22,2x33,0). У Ярославецькому маєтку знаходилися твори мистецтва та родинний архів. У «Малоросійському родословнику» він дістав визначення як «ярославецкий архив Кочубеев».

З підпису, зробленого латиною на першій акварелі роботи невідомого художника, дізнаємося про час і місце виконання акварелі – 7 травня 1860 р., Венеція. Бажання залишити зображення всього того, що потрапляє у поле зору художника, викликає у глядача враження об'єктивного мистецького документу. З одного боку, твір, виконаний доволі професійною рукою, показує інтимне помешкання його володаря, а з іншого, наявність живопису на стелі в картушах з багатим декоративним оздобленням вказує на те, що кімната знаходиться у старовинному венеціанському палаццо.

Автор двох інших акварелей – Луїджі (Людвіг Осипович) Премацці (30.01.1814, Мілан – 16.12.1891, Константинополь) – аквареліст, академік (1854), майстер зображення інтер'єрів у техніці акварелі, якою бездоганно володів. Про його високий авторитет у мистецьких колах свідчить те, що за його ініціативою було створено Імператорське товариство акварелістів. Датування (1862) та підпис художника в лівому куті в акварелі «Вітальня Кочубеїв» вказує на те, що написаний цей твір у той час, коли Людвіг Премацці мав вже високе звання професора акварельного та перспективного живопису (1861). Можна висунути припущення, що ці два інтер'єрні види мали безпосередній стосунок до родин Кочубеїв, але яких? Нагадаємо, що два живописні твори роботи Петра Кривковича виконані 1867 р. в

Група товаришів Іллі Рєпіна по Імператорській Академії мистецтв (1864–1867).

На підлозі: Микола Мурашко, Ілля Рєпін, Марк Антокольський.

Стоять: крайній праворуч – Петро Кривкович. Фото

будинку Варвари Олександрівни Кочубей у Санкт-Петербурзі, але часова відстань між живописними та акварельними творами у п'ять років не дає можливості поєднати в одну групу замовлень Кочубеями роботи Петра Кривковича та Людвіга Премацці в будинку на набережній р. Мойки. Не виключено, що це може бути зображення інтер'єрів помешкання Василя Аркадійовича Кочубея в Санкт-Петербурзі або в іншому місті. У всякому разі ці два акварельні види, які в науково-фондовій документації музею приписуються Кочубеям, аж ніяк не можуть бути зображеннями інтер'єру кімнати та кабінету у флігелі садиби Кочубеїв у Ярославці, як це зазначено в книзі Віктора Вечерського «Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація» [2, с. 386].

«Вітальня Кочубеїв» і «Кабінет Кочубея» мають однакове оформлення у вигляді паспарту та рам, обтягнутих оксамитом синьо-

Кривкович П. Інтер'єр вітальні. 1867 (?)

Сумський обласний краєзнавчий музей. Друкується вперше

блакитного кольору. Це є підтвердженням того, що обидва твори належали одній родині та знаходилися в одному помешканні. Ідентифікація цих зображень з вітальнею та кабінетом знайшла втілення в назвах творів та спиралася на типологію характеру призначення та розміщення помешкань у будинках знаних осіб. Наприклад, у триповерховому «будинку з маврами» у Санкт-Петербурзі (сучасна адреса – Кінногвардійський бульвар, 7), який належав князю Михайлу Вікторовичу Кочубею (1816–1874), були зелена, блакитна та червона вітальні. На сумських акварелях також дизайн двох інтер'єрів витриманий у зеленкуватих та блакитних тонах. Причетність родин Кочубеїв до зазначених творів розширює їхнє коло знайомств з відомими митцями – Людвігом Премацці, Петром Кривковичем, які спеціалізувалися в зображенні інтер'єрів та були майстрами перспективного живопису.

Премацці Л. Кабінет Кочубея. 1862 (?)

Сумський обласний краєзнавчий музей. Друкується вперше

Згідно з описом вулиць Санкт-Петербурга 1863 року, володарем будинків під номерами 69 та 71 на правому березі річки Мойки названо Кочубея. У першій половині XIX ст. два будинки під № 67 та 69 (тоді такої нумерації) входили до єдиної земельної ділянки, якою володів домовласник, банкір і купець А. І. Северин. Два кам'яні будинки для нього побудував у 1840 р. зодчий Гарольд Юліус Боссе, син придворного живописця. В одному з цих будинків деякий час мешкав Олексій Миколайович Оленін (1763–1843) – історик і художник, державний діяч, президент Імператорської академії мистецтв і директор Імператорської публічної бібліотеки. У подальшому ними володіла родина Нарішкіних та князь Петро Аркадійович Кочубей. У середині XIX ст. частково зазнали змін екстер'єр та інтер'єр будівель.

Премацці Л. Вітальня Кочубеїв. 1862
Сумський обласний краєзнавчий музей. Друкується вперше

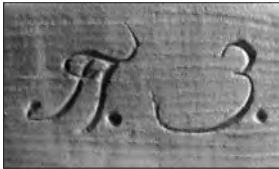
Адресна книга 1867 року називає прізвища тих осіб, хто мешкав у будинку під № 71 (сучасний № 69): сенатора Аркадія Васильовича Кочубея та його невістку, дружину Петра Кочубея, Варвару Олександрівну. В адресній книзі 1893 року володаркою будинків № 67 і 69 (така нумерація вже показана в Табелі 1891 року) є Варвара Олександрівна Кочубей. Отже, родина Кочубеїв володіла двома будинками на набережній р. Мойки [15]. Багате убранство помешкань Кочубеїв бачимо і в творах Петра Кривковича з Сумського музею. У 90-х рр. XIX ст. в казну від спадкоємців Кочубеїв були придбані два будинки (№ 67 та № 69) для розташування там за наказом імператора Військового міністерства Російської імперії.

Отже, по-перше, топографія інтер'єрів, зображених Петром Кривковичем, не залишає сумніву в тому, що вони зроблені в будинку Кочубеїв на набережній р. Мойки. По-друге, цілком очевидно, що

зазначені вище твори Петра Кривковича, а також, можливо, і два барельєфи з Сумського музею певний час знаходилися в цьому будинку Кочубеїв, а звідти після смерті Петра (1892) і Варвари Кочубеїв (1894) потрапляють до Василя Аркадійовича до Ярославця, де й знаходилися в його маєтку до 1918 (?) року. Відсутність документів не дає можливості простежити рух пересування мистецьких творів. Про причетність Василя Кочубея до цих речей свідчить і напис на звороті рами третього мармурового барельєфу (КН № 1594. Р-381. Мармур, діаметр плити барельєфу – 39 см): «рама належить Василю Аркадьєвичу Кочубею». На зрізі плеча вирізьблено підпис

Невідомий художник. Інтер'єр спальні. 1860
Сумський обласний краєзнавчий музей. Друкується вперше

Підпис П. Забіли на барельєфі
«Портрет юнака». КН- 1594

Забіла П. Портрет юнака.
Остання третина XIX ст. КН-1594
Сумський обласний краєзнавчий музей.
Друкується вперше

скульптора з двох літер «П. З.», але за своїм віком зображена особа відрізняється від двох попередніх осіб – хлопчиків на барельєфах. Довге волосся та помітні вусики в цієї молодій людини дають можливість визначити її вік у межах приблизно 17–20 років.

По-перше, з чого будемо виходити при визначенні іконографії зображених на трьох барельєфах-медальйонах, так це те, що ці три особи походять із родин Кочубеїв. По-друге, авторство Пармена Забіли петербурзьких барельєфів із зображенням Петра, Варвари та Любові Кочубеїв є стилістично близькими до трьох сумських барельєфів. Останні також належать цьому скульптору. По-третє, перебування в Ярославці разом з творами Петра Кривковича та Людвіга Премацці спочатку у Василя Аркадійовича Кочубея, а потім у його спадкоємців свідчить також про їхню належність, принаймні творів живопису Петра Кривковича, двох мармурових барельєфів-медальйонів та деяких (двох) акварелей Людвіга Премацці, до родини Петра та Варвари Кочубеїв. В останніх було шестеро дітей:

Кривкович П. Вид їдальні в будинку Варвари Олександрівни Кочубей у Санкт-Петербурзі. 1867

Сумський обласний краєзнавчий музей. Друкується вперше

Дем'ян (1854–1856), Аркадій (? – 1859), Олександр (? – 1860?), Софія (? – 1860), Любов (1861–1884) та Василь (1868–1940).

Висунемо гіпотезу щодо зображення на двох парних барельєфах їхніх дітей – Аркадія та Олександра. Як зазначалося вище, у шлюбі Петро і Варвара Кочубей перебували з 14 січня 1851 року. Отже, поява одного з цих дітей наприкінці цього року або наступного (1852) виглядає цілком імовірною. Знаючи роки смерті Аркадія (1859) та Олександра (1860?), зіставляючи їх зі вступом у шлюб П. і В. Кочубеїв, отримуємо їхні ймовірні роки народження: 1851 (?) та 1852 або 1853, що відповідає віку зображення цих хлопчиків на різноспрямованих профільних рельєфах. Розгорнутість одного профілю обличчя хлопчика вліво, іншого – вправо може свідчити про бажання замовника мати парні меморіальні портрети дітей.

З огляду на знайомство Забіли з Петром Кочубеєм у 1868 р. виконання цих барельєфів-медальйонів сталося вочевидь у той самий час, коли були зроблені барельєфи з портретами Петра, Варвари і Любові Кочубеїв. Тільки на виставку до Петербургу Кочубеї дали згоду на експонування творів з портретами лише зазначених вище осіб, оскільки меморіальні зображення дітей залишалися для споглядання тільки в родинному колі. Однак є частка ймовірності того, що портрети хлопчиків з'явилися з-під різця скульптора після 1868 року. Це могло статися протягом трьох років до від'їзду Забіли з Італії в 1872 р. або вже після його повернення на батьківщину. У разі відсутності документальних підтверджень цих гіпотез пропонуємо хронологію виконання двох барельєфів-медальйонів із портретами хлопчиків роботи Пармена Забіли визначити у таких межах – від кінця 1860-х до першої половини 1870-х рр., тобто останньої третини XIX століття.

Методологія визначення іконографії третього сумського барельєфу із зображенням юнака спиратиметься на належність зображеної особи до родини Кочубеїв. Але яких? Якщо взяти за основу головну тезу, що всі барельєфи візуалізували представників родини Петра та Варвари Кочубеїв, то залишається одна версія – прижиттєвий портрет Василя Петровича (1868–1940). Виходячи з визначення приблизного віку зображеної особи (від 17 до 20 років), твір міг бути виконаний у другій половині 1880-х років. Рама з написом, що засвідчує її належність Василю Аркадійовичу Кочубею, відрізняється від мармурових рам двох попередніх барельєфів. Звідси постає запитання: а не могло це бути об'язком якогось з дітей Василя Аркадійовича Кочубея? Як відомо, у нього було шестеро синів: Петро (18.04.1851 – 1879, Неаполь),

Будинок Кочубеїв на набережній
р. Мойки.
Санкт-Петербург. Сучасне фото

Дем'ян (16.06.1859, Рим – до 1890), Петро-молодший (02.01.1880, Рим – 1918), Василь (19.01.1883, Москва – 02.10.1960, Франція), Микола (11.01.1885 – 1947?), Аркадій (1853 – до 1890). На користь цієї версії залучимо згаданий вище бронзовий барельєф із зображенням портретів двох літніх чоловіків. Один із них є портретом Петра Аркадійовича Кочубея. Абрис профілю другого чоловіка є дуже схожим до першого і, досить імовірно, може бути портретом Василя Аркадійовича Кочубея. Якщо зіставити вік зображеного чоловіка (В. А. Кочубея?) з віком його брата, зображеного на цьому барельєфі (43 роки), то вік у 42 роки є дотичним до іконографії портрету.

Зображення двох рідних братів свідчило про родинну та духовну близькість Петра і Василя Кочубеїв. До того ж двоє синів Василя Кочубея мали ім'я Петро. Отже, виконання їхніх портретів скульптором зумовило і його знайомство з Василем Аркадійовичем, що могло вплинути в подальшому на появу меморіального портрета одного з його синів. Якщо взяти до уваги, що Петро помер у 28 років, Дем'ян – у 31 рік, Аркадій приблизно у 37, то, скоріше за все, хтось із них і зображений на третьому барельєфі-медальйоні з Сумського обласного краєзнавчого музею. Про меморіальний характер цього барельєфу-медальйону свідчить і рама з дерева з гіпсовим ліпленням на ній чорного кольору та перевитою стрічкою золотого кольору. Рама подібного кольору характерна для помертвого портрета і аж ніяк не могла обрамлювати зображення живої людини. Необхідно зазначити, що звернення скульптора до меморіальної пластики відбувалося протягом усієї творчості: бюст на надгробку композитора Олександра Серова (1881), статуї на надгробках Олександра Герцена в Ніцці (1872) та графині Марії Ванди Тишкевич (монастир поблизу Ніцци).

Якого висновку можна дійти на цьому етапі визначення іконографії творів – мармурових барельєфів-медальйонів із Сумського обласного краєзнавчого музею?

По-перше, автором цих творів потрібно вважати скульптора Пармена Забілу, творчість якого розвивалася в контексті скульптури середини – другої половини ХІХ ст. За своїми художньо-пластичними якостями барельєфи є свідченням високого обдарування скульптора, відбиваючи процес його формування в річищі класичних, а подекуди й італізуючих тенденцій, що панували на той час серед виpusкників Імператорської академії мистецтв.

Пам'ятник композитору О. М. Серову.
Скульптор П. Забіла, архітектор Л. Бенуа.
1881. Некрополь майстрів мистецтв.
Олександрівська лавра.
Санкт-Петербург. Фото 2012 р.

По-друге, на двох барельєфах із портретами хлопчиків можуть бути портрети дітей Петра і Варвари Кочубеїв – Аркадія та Олександра. Однак визначити, хто з них зображений на кожному з барельєфів, не уявляється можливим через відсутність відомостей про роки їх народження і точну дату смерті Олександра. Час виконання цих творів належить до останньої третини XIX століття.

По-третє, знайомство скульптора Пармена Забіли з родинами Петра Аркадійовича та Василя Аркадійовича Кочубеїв могло викликати замовлення останнім меморіального портрета одного із своїх синів у формі барельєфа-медальйона: Петра, Дем'яна або Аркадія. Опосередковано ця версія підтверджується написом на рамі барельєфа із зображенням юнака. Стилiстично він також дотичний до двох барельєфів з портретами хлопчиків і міг бути виконаний в останній третині XIX століття.

Література

1. Ареф'єва Г. З родового маєтку Кочубеїв. *Панорама Сумщини*. 1991. 31 жовтня. № 44 (96). С. 6.
2. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. 586 с.
3. Гаврилишин Н. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія. *Краєзнавство*. 2013.

- № 3. С. 149–157. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_3/22.pdf. (Дата звернення: 29.10. 2019).
4. Государственный Русский музей: скульптура XVIII – начало XX века: каталог. Ленинград: Искусство. Ленинградское отделение, 1988. 320 с.
 5. Дубовичи, имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда Черниговской губ. С рисунками и планом дачи / сост. П. Э. Павлович. Киев: [Тип. С. В. Кульженко], 1903. 145 с.
 6. Забіла Н. Що пам'ятаю про діда. *Вітчизна*. 1980. № 6. С. 169–173.
 7. Кондаков С. Н. Список русских художников к Юбилейному справочнику Императорской Академии художеств / подгот. и перераб. текста В. Я. Лаптева, А. Д. Мордвинюк. Москва: Антик-Бизнес-Центр, 2002. 608 с.
 8. Кочубей Петр Аркадьевич. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/12301-kochubey-petr-arkadievich#mode/inspect/page/1/zoom/4>. (Дата звернення: 28.11. 2019).
 9. Лазанська Т. І. Забіла Пармен Петрович. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е-Й. 672 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zabila_Parmen. (Дата звернення: 02.12.2019).
 10. Логдачева Н. В. Новое об итальянских работах П. П. Забелло. *Русское искусство Нового времени. Исследования и материалы*: сб. ст. по итогам научной конференции «Русское искусство Нового времени: открытия и интерпретации» / сост. И. В. Рязанцев. Москва: Памятники исторической мысли, 2015. Вып. 16. С. 85–90.
 11. Маринчик С. Академік з Ічнянщини (До 175-річчя від дня народження П. Забіли). *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії*. 2006. Вип. 2(5). С. 183–187.
 12. М. А. Бакунин в Италии в 1864 году. Из воспоминаний Л. И. Мечникова. *Исторический вестник*. 1897. Т. 67. Март. С. 807–834.
 13. Модзалевский В. Л. *Малороссийский родословник*. Т. 2. Е–К. Киев. 1910. 720 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8450-t-2-e-k-1910#mode/inspect/page/636/zoom/5>. (Дата звернення: 20.11.2019).
 14. Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников / вст. ст., сост. и примеч. Н. Ю. Зограф. Москва: Искусство, 1978. 399 с.
 15. Особняки П. А. Кочубея – Дом Северина – Дом Нарышкиных. URL: <http://citywalls.ru/house2790.html>. (Дата звернення: 24. 11. 2019).
 16. Памятник императору Александру II. *Русская старина*. 1884. Май. Т. XLII. С. 433–436.
 17. Петрова Е. Н. Степан Степанович Пименов 1784–1833. Ленинград; Москва: Искусство, 1958. 109 с.

18. Реброва Н. Петро Аркадійович Кочубей і заснування музею прикладних знань. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 329–332. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74012/24-rebrova.pdf?sequence=1>. (Дата звернення: 28.11. 2019).
19. Российская родословная книга, издаваемая Петром Долгоруковым. СПб: печатано в типографии Эдуарда Веймара, 1855. Часть вторая. 326 с.
20. Руденко Л. Пам'ятник Миколі Гоголю. *Пам'ятки України*. 2013. № 7 (190). С. 56–59.
21. Українська старовина XVIII – поч. XX ст.: каталог виставки / Сумський художній музей / авт. вст. ст. І. Павленко, Є. Прохасько, Л. Федевич; уклад. Донченко В., Юрченко Н.; за заг. ред. С. Побожія. Суми: Редакційно-видавничий відділ облуправління по пресі, 1991. 10 с. [без пагінації].
22. Художники народов СССР: библиографический словарь: в 6 т. Москва: Искусство, 1983. Т. 4. Кн. 1: Елева–Кадышев. 591 с.
23. Шмидт И. М. Русская скульптура второй половины XIX – начала XX века. Москва: Искусство, 1989. 302 с.
24. Энциклопедический словарь. [Ярославль], 1991. Т. 31. Конкорд Коялович. Репринтное воспроизведение издания Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон 1890 г. 480 с.

Владислава Удовенко

науковий співробітник науково-експозиційного відділу новітньої історії та природи
краю Сумського обласного краєзнавчого музею

Комплекс матеріалів педагога Юрія Самброса у фондівому зібранні Сумського обласного краєзнавчого музею

Юрій Пилипович Самброс – педагог-новатор, один з активних діячів народної освіти на Сумщині 1920-х рр. У різний час його життєвий шлях і педагогічну спадщину досліджували науковці-педагоги В. Голубченко й Л. Корж [1, 4]. Водночас вартими уваги є матеріали, зібрані у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею – джерела дослідження діяльності Ю. Самброса та історії розвитку освіти на Сумщині у 1920–1930-х рр.

Юрій (Георгій) Пилипович Самброс народився 20 квітня 1894 р. в сім'ї фельдшера залізничної станції Смородине в м. Тростянець Охтирського повіту Харківської губернії. Закінчив місцеву школу, навчався в Сумській Другій чоловічій приватній гімназії М. Измайлова, після закінчення якої вступив до Харківського університету. У 1916 р. Ю. Самброс був мобілізований до російської імператорської армії, проходив навчання в Київській Миколаївській піхотній школі, воював на фронтах Першої світової війни, був учасником буремних революційних подій 1917–1921 рр. [5].

У 1920–1922 рр. Юрій Пилипович працював завідувачем оргінструкторського підвідділу Охтирського повітового відділу народної освіти, вчителем українознавства в Охтирській педагогічній школі, був одним із редакторів і авторів публікацій журналу «Трудова освіта» – видання для шкіл та політосвітніх установ Охтирського повіту [3]. Разом з Б. Антоненком-Давидовичем та М. Довгополюком брав

Ю. Самброс, 1933 р.

Фото з колекції Сумського обласного
краєзнавчого музею

участь у заснуванні Охтирського дитячого містечка, де виховувалися безпритульні діти.

У 1922 р. Ю. Самброс переїхав до Тростянця, де працював завідувачем навчальною частиною в сільськогосподарській школі та викладачем української літератури [5]. З 1923 р. педагог працював у м. Суми – спочатку на посаді інспектора соціального виховання Сумського окружного відділу народної освіти, а в 1925–1930 рр. – викладачем педагогіки Сумського педагогічного технікуму. Одночасно працював редактором часопису «Наша освіта» (виходив у Сумах з грудня 1924 р.) [1, с. 120]. З 1931 по 1933 рік працював у Всеукраїнському інституті народної освіти в м. Харків [2, с. 333]. У 1933 р. виїхав на Урал, проживав у м. Камишлов Свердловської області, працював на освітній ниві, був удостоєний звання Заслужений учитель РРФСР. Ю. Самброс – автор методичних посібників з педагогіки, української мови, методики викладання предметів [4, с.31–32]. Помер 6 листопада 1975 р. у м. Свердловськ.

На сьогодні загальна кількість музейних матеріалів, що стосуються Ю. Самброса, налічує 27 одиниць збереження. Основна частина цього комплексу складається з матеріалів, переданих музею в різні роки сумськими краєзнавцями, науковцями Г. Петровим, Л. Сапухіною, В. Голубченком.

У 1983 р. до фондів музею від відомого сумського журналіста, краєзнавця Г. Петрова надійшли збірник методичних матеріалів «Педагогічна практика трудових шкіл» (Харків, 1928) зі статтею Ю. Самброса та Н. Онацького «Про краснопис у школі» [9], газета «Виробнича думка» (№ 14 від 22 червня 1930 р.) зі статтею педагога «Організа-

ція дитячого колективу на дитмайдані» [11] та його книга «Система безперервного педагогічного практикуму» (Київ, 1930) [10].

У статті «Про краснопис у школі» автори визначають три важливі фактори-проблеми у викладанні краснопису дітям у школі: 1) проблему організації матеріального середовища; 2) проблему організації рецепторної сфери дитини; 3) проблему постановки тренажу. Щодо методики викладання предмета педагоги виходять із принципів аналізу і синтезу комплексної системи навчання, у межах якої зацікавити дітей писати каліграфічно набагато легше, ніж у старій школі. *«Певна робоча мета, як, наприклад, видання часопису, написи над речами колекцій, над експонатами своєї виставки, виготовлення плакатів і гасел, розумно переведені конкурси письма між окремими ланками й т. ін. – значно полегшують створення дитячої домінанти в колективі групи щодо занять письмом»*¹ [9, с. 281].

Однією з проблем у викладанні даної дисципліни в школі педагоги називають недостатню підготовку вчительських кадрів: *«... наші педтехнікуми та ІНО, що готують вчителя-масовика, теж досі належної уваги на вчительський краснопис не звертають»* [9, с. 283].

Наступна стаття Ю. Самброса «Організація дитячого колективу на дитмайдані», надрукована у «Виробничій думці» – додатку до газети «Народний учитель», містить розгорнуту характеристику основних принципів і форм організації дитячого колективу в літній час – на дитячих майданчиках.

У 1930 р. у Харкові у видавництві «Работник просвещения» накладом 3000 екземплярів вийшла книга Ю. Самброса «Система безперервного педагогічного практикуму в I центрі трудшколи». Видання було підготовлене як методичний посібник для викладачів педагогічних технікумів, відділів молодшого концентру факультетів соціального виховання Інститутів народної освіти та курсів підготовки й перекваліфікації масових робітників соцвиховання. Цей посібник є теоретичним узагальненням кількарічного практичного досвіду педагога, набутого під час роботи зі студентами Сумського педагогічного технікуму та слухачами вчительських курсів.

У 1997 р. після смерті Г. Петрова у фонди музею були передані його матеріали про відомого українського поета-лірика, уродженця м. Білопілля Олександра Олеся (О. Кандибу). Зокрема, листи Ю. Самб-

¹ Цитати подано згідно оригіналу.

Ю. Самброс, кінець 1950-х рр.
Фото з колекції Сумського обласного
краєзнавчого музею

роса до Г. Петрова зі спогадами про сім'ю Кандиб. Перший лист (приблизно 1966–1967 рр.) містить уривки з його книги мемуарів «Щаблі: мій шлях до комунізму», де він розповідає про матір та сестру Олександра Олеся – Олександру Василівну Кандибу та Марію Іванівну Голубову (Кандибу) [13]. У другому листі від 31 серпня 1967 р. Юрій Пилипович дякує журналістові Г. Петрову за написану статтю про Олександра Олеся та за проведені ним дослідницьку роботу [14].

Крім листів, був переданий журнал «Літературно-науковий вісник» за 1918 р. (Т. 71, кн. VII–VIII), який видавався за редакцією Олександра Олеся в Києві [12]. Примірник містить статтю Ю. Самброса «Безсилля слова і футуризм». Про цю публікацію Юрій Пилипович пізніше згадував, що вона «поєднувала в собі інтерес до футуристів із науковим інтересом до психологічної школи у лінгвістиці» [5, с. 26]. Він пропонує розглядати футуризм «як велику спробу обминати безсилля слова і дати змогу собі висловлювати свої найтонші, найтуманніші почуття й думки, які зароджуються десь в глибині душі» [12, с. 144].

Доповнює даний комплекс фото Ю. Самброса (імовірно, надіслане Г. Петрову в одному з листів), датоване 1933 р. [21].

У 2008 р. доцент кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка В. Голубченко передав музею з власного архіву біографічні матеріали про Ю. Самброса та дві копії його портретних фотографій, датовані кінцем 1950-х – початком 1960-х рр. [22–24].

У зібранні музею збережено листи Ю. Самброса до сумського краєзнавця і педагога П. Сапухіна, передані до фондів донькою останнього

Л. Сапухіною. У музеї зберігається 14 його рукописних листів [15–20; 25–32], які були написані в період з 1958 по 1966 р.

Перший «лист-знайомство» датований 1 жовтня 1958 р. Ініціатором листування був Юрій Пилипович, який дуже хотів познайомитися з дослідником історії сумської землі, краєзнавчі статті якого регулярно одержував від давнього товариша з Сум, колеги Ю. Миргородського. Ю. Самброс цінував дослідницьку діяльність П. Сапухіна і зазначав у листах: *«...Ваші краєзнавчі мініатюри... крім естетичної й пізнавально-наукової насолоди дають мені й поживу для спогадів і патріотичних почуттів до рідного мені краю. Адже Сумщина – то край мого дитинства й юнацтва, джерело незабутніх теплих згадок»* [17].

Це листування було викликане ще й бажанням Ю. Самброса на схилі років поділитися своїми спогадами і думками про людей, яких він знав свого часу, і про події 1920-х–1930-х рр., очевидцем яких був.

На початку 1930-х років Ю. Самброс, як і багато представників української інтелігенції, зазнав переслідувань з боку радянської репресивної машини. Звинувачення в причетності до білогвардійського руху, обшуки, арешти, допити, створена атмосфера підозрливості навколо педагога змусили Ю. Самброса у 1931 р. звільнитися з Сумського педінституту та виїхати з Сум до Харкова, де він працював два роки у Всеукраїнському інституті народної освіти [4; 5]. У 1933 р., тікаючи від хвилі арештів, яка прокотилася у той час українською столицею, Юрій Пилипович виїхав на Урал.

Сотні тисяч невинних людей зазнали репресій у те страшне лихоліття. У листах до П. Сапухіна Ю. Самброс згадує про Миколу Хвильового (М. Фітільова), Івана Багряного (І. Лозов'ягіна), Н. Онацького, В. Алешка та ін. З повагою і смутком пише він про М. Довгополюка, розповідає про обставини ув'язнення педагога і його долю в таборах.

У листах дуже багато згадок про Б. Антоненка-Давидовича, з яким Ю. Самброс дружив з часів роботи в Охтирці. Після повернення Б. Антоненка-Давидовича у 1957 р. з ув'язнення в Україну часто листувався з ним, приїжджав погостювати. У 1959 р. вони удвох приїздили на Сумщину, побували в Охтирці та Сумах, зустрічалися і з П. Сапухіним. На згадку про цю зустріч Юрій Пилипович надіслав Павлу Андрійовичу дві фотографії, на одній з яких сфотографовані (зліва направо) П. Сапухін, Ю. Самброс та Б. Антоненко-Давидович.

П. Сапухін, Ю. Самброс та Б. Антоненко-Давидович, м. Суми, 22 травня 1959 р.
Фото з колекції Сумського обласного краєзнавчого музею

У листах Ю. Самброс ділився спогадами про своє життя і працю на Сумщині. Коротко пише про свою роботу на посадах редакторів педагогічних видань «Трудова освіта» та «Наша освіта». Про сумський журнал він згадує, що це «...був один з найкращих провінціальних відомчих часописів освітян тої доби, і редакція «Нашої освіти», пам'ятаю, одержала тоді навіть запрошення на якусь міжнародну виставку й конференцію преси у Женеві, та запрошенням тим у ті роки редакції скористуватися не вільно було» [18].

Фондовий комплекс доповнюють педагогічні журнали «Трудова освіта» Охтирського Повітвіднаросу з публікаціями Ю. Самброса. У статті «Завдання біжучого моменту в позашкільній освіті» (№ 1, 1920) автор обстоює думку, що позашкільна освіта в сільській місцевості має служити для політичного виховання села й для поширення

професійних знань [8]. Найкращою формою позашкільної роботи Ю. Самброс вважає діяльність товариств «Просвіта», на які потрібно «...звернути найпильнішу увагу... допомогти їм коштами, силами, літературою, порадами...», та хат-читалень як осередків «Просвіт» по «глухих кутках», де відбуваються читання й обговорення газет, проводяться виставки, екскурсії, діють гуртки.

У статті «Про українознавство» (підписана псевдонімом Ю. Трутний) (№ 16–17, 1921) [7] педагог зазначав, що в дерусифікованій школі в Україні викладання цієї дисципліни має набувати нового змісту, а це, в свою чергу, вимагає відповідної підготовки освітян: «Воно [українознавство – В.У.] мусить стати краєзнавством і ввести учнів в оточення і студіювання українського побуту, етнографії, української музики, малюнку й орнаменту, кераміки, різьби, сніцарства, взагалі прикладного народного мистецтва, архітектури, театру, духовної культури, національно-стенографічних особливостей і матеріальних багатств та розвитку краю» [7, с. 5].

У статті «Одна зі спроб» (у цьому самому номері журналу) Ю. Самброс розповідає про досвід діяльності вчительських курсів з українознавства в одному з волосних центрів Охтирського повіту, метою яких було вивчення української граматики, історії та літератури трудовим методом [7, с. 26 – 27].

Отже, збережений у фондах музею комплекс друкованих видань, фотознімків 1930-х та 1950-х рр. та епістолярій Ю. Самброса (листи до Г. Петрова та П. Сапухіна) є важливим джерелом для дослідження життя і діяльності педагога та висвітлення питань історії розвитку освіти на Сумщині у 1920–1930 рр., зокрема, під час створення постійних експозицій і тематичних виставок.

Література

1. Голубченко В. Ю. Педагогічна діяльність Г. П. Самброса. *III Сумська обласна історико-краєзнавча конференція: збірн. ст.* Суми: РВВ СДПУ ім. А. С. Макаренка, 1999. С. 119–121.
2. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упорядн.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2010. 472 с.
3. Державний архів Сумської області. Ф. Р-6764. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13.

4. Корж Л. В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. 88 с.
5. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму. Нью-Йорк: Сучасність, 1988. 417 с.
6. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі – СОКМ). КН-16396. ДВ-656.
7. СОКМ. КН-11992. ДВ-4509.
8. СОКМ. КН-11997. ДВ-4512.
9. СОКМ. КН-21875. ДВ-4786.
10. СОКМ. КН-21876. ДВ-4787.
11. СОКМ. КН-21877. ДВ-4788.
12. СОКМ. КН-31753. ДВ-12576.
13. СОКМ. КН-31819. Д-5704.
14. СОКМ. КН-31820. Д-5705.
15. СОКМ. КН-31396. Д-5568.
16. СОКМ. КН-38746. Д-7423.
17. СОКМ. КН-38747. Д-7424.
18. СОКМ. КН-38748. Д-7425.
19. СОКМ. КН-38749. Д 7426.
20. СОКМ. КН-38750. Д-7427.
21. СОКМ. НД-3928.
22. СОКМ. НД-5252.
23. СОКМ. НД-5253.
24. СОКМ. НД-5254.
25. СОКМ. НД-6769.
26. СОКМ. НД-6770.
27. СОКМ. НД-6771.
28. СОКМ. НД-6772.
29. СОКМ. НД-6773.
30. СОКМ. НД-6774.
31. СОКМ. НД-6775.
32. СОКМ. НД-6776.

В'ячеслав Артюх

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії СумДУ,
член Національної спілки краєзнавців України

Геннадій Івануценко

історик, керівник архіву Української Інформаційної Служби в Лондоні,
член Національної спілки краєзнавців України

Джерела з історії Товариства «Просвіта» в Сумах (1917–1918)

Революція 1917 р. підняла на новий рівень процеси національного самоусвідомлення на Сумщині. Тут осередки «Просвіт» були головними «українізаторами» малоросійського народного середовища через систему освіти, бібліотек, театральної і хорової діяльності, курсів українознавства та читання лекцій.

Велике значення для вивчення ролі «Просвіт» у тогочасному національно-культурному житті має публікація першоджерел: вони становлять ту первинну базу, без якої наукове дослідження неможливе. Крім того, оприлюднення опрацьованих першоджерел має ще й певне значення для освітянської аудиторії та широкого загалу, бо вони є ще й самодостатніми оповідачами, що допомагають самостійно скласти цілісне уявлення про просвітянський рух.

У Сумах Товариство «Просвіта» було створено 9 квітня (за ст. ст.) 1917 р.¹ За основу своєї діяльності ним був узятий статут колишньої Одеської «Просвіти», а почесними членами обрані Михайло Грушевський та Микола Василенко. Просвітянський осередок проіснував до початку січня 1919 р., його першим очільником став Василь Покровський. Після захоплення влади в місті 5 січня 1919 р. більшовиками товариство свою діяльність вже не відновлювало.

«Просвіта» вперше голосно заявила про себе під час шевченківського свята 21 травня 1917 р. (док. № 1, 2). Тоді за результатами мітингу вона внесла до міської думи пропозицію назвати одну з вулиць іменем Тараса Шевченка, а також поставити йому пам'ятник,

¹ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 31.

Члени Сумського товариства «Просвіта». У центрі її керівник –
Василь Покровський, 1917 р.

Джерело: Фонди Сумського обласного краєзнавчого музею. КН-30658. Ф-2904

започаткувавши тим самим на символічній карті Сум формування шару української національної топонімії (док. № 3). Через рік «Просвіта» своє прохання повторила, додавши до Шевченка ще й ім'я Бориса Грінченка (док. № 10).

Уже в перший рік свого існування просвітянський осередок м. Суми намагався брати участь і в місцевому політичному житті. Так, у союзі з Українським технічним та агрономічним товариством «Праця» Сумська «Просвіта» взяла участь у виборах 30 липня 1917 р. до міської думи. Набрала при цьому, щоправда, найменше голосів: із 9882 виборців за неї проголосувало 112¹.

Сумська «Просвіта» брала активну участь в українізації державного управлінського апарату за гетьмана П. Скоропадського. При «Просвітах» відкривалися курси з українознавства та української

¹ ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 62.

мови для державних службовців, вчителів та всіх бажаючих (док. № 12).

У жовтні 1918 р. під час дискусії про впровадження в Україні двох державних мов – української і російської – з'їзд товариств «Просвіт» Сумського повіту однозначно висловився за українську мову як єдину державну, і резолюцію з цього приводу була направлено гетьманові Скоропадському (док. № 17).

Крім того, «Просвіта» постійно організовувала літературні вечірки, читання лекцій та концертів, частіше за все у своєму приміщенні (док. № 16). Приміром, Гнат Хоткевич лекції з історії України читав з 15 жовтня 1918 р. Крім того, лекції з національної проблематики читали Яків Мамонтов, В. Коломієць, Микола Юхновський. А на 3 жовтня 1918 р. в приміщенні «Просвіти» був запланований концерт відомого кобзаря Івана Кучугури-Кучеренка (док. № 16).

Театральна справа залишалася одним з головних напрямів діяльності «Просвіти». Сумські просвітяни ставили спектаклі як своїми власними силами, так і організовували виступи українських труп в орендованому ними театрі Корепанова (док. № 19). При «Просвіті» діяв також український хор.

У 1918 р. за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського найбільш значущим у діяльності Сумської «Просвіти» було відкриття її зусиллями українських гімназій. Гімназії були започатковані в Сумах та селах Нижня Сироватка й Юнаківка. Крім того, Сумське товариство в 1918 р. організувало курси української мови та курси українознавства, проводило лекції з історії української культури, орендувало приміщення театру Корепанова для проведення своїх вистав, організувало національний хор, намагалася відкрити історико-філологічний факультет в Сумському народному університеті імені Т. Г. Шевченка та книжковий кооператив. Така активна діяльність сумських просвітян була відзначена на четвертому з'їзді спілки «Просвіт» Слобожанщини, що проходив 13 жовтня у Харкові (док. № 13, 14, 15, 18).

Отже, у часи Української революції (1917–1921) в Сумах осередок «Просвіти» забезпечував те культурне піднесення, яке супроводжувало національно-визвольні змагання, а просвітянський рух став основною організаційною формою залучення широких верств населення до активної участі в цих процесах. «Просвіта» була

активним пропагандистом і популяризатором національних культурних і духовних цінностей, докладала чимало зусиль для формування української національної ідентичності місцевого населення.

Опублікована нижче підбірка документів уможливілює аргументовану реконструкцію національно-культурного життя в Сумах часів Української революції.

* * *

Документи публікуються мовою оригіналу зі збереженням мовних особливостей того часу: орфографії та елементів застарілої лексики для відтворення специфіки історичної доби (наприклад, збережено застосування літер «е», «і» замість «є», «ї», що пояснюється елементарною відсутністю цих останніх літер, притаманних лише українській мові, у гарнітурах шрифтів тогочасних друкарень; ця сама проблема стосується і шрифтів на друкарських машинках). Описки виправляються без застережень. Подекуди, згідно з нормами сучасного правопису, розставлені розділові знаки. Помітки й резолюції на документах, як правило, опускаються.

Сподіваємося, що подані нижче джерела зацікавлять краєзнавців та будуть стимулювати подальші дослідження в цьому напрямі, оскільки проливають нове світло на історію культурно-освітньої роботи в Сумах, а також, ширше, ролі «Просвіти» в процесах модерного українського націєтвотворення.

№ 1

Програма Шевченківського свята в Сумах 21 травня 1917 р.

21 травня 1917 року

Порядок Украинского праздника

В 11 часов с площади перед Духовным училищем по Троицкой улице направляются в город 1) рабочие бельгийского завода, 2) ученики сельско-хозяйственной школы, 3) рабочие павловского завода, 4) крестьяне с. Луки и Барановки, 5) рабочие завода Погуляченко и Гвоздь, 6) лазареты красного креста и земской больницы.

Возле главной конторы Харитоненко в перечисленном группам присоединяются служащие конторы и делегация чехов и процессия

направляется к городской управе, где ее встречает рада «Просвиту», представители города, земства и общественного комитета. Последние приветствуют здесь процессию. Тут же присоединяются к процессии торгово-промышленники, купцы и служащие в торгово-промышленных заведениях и направляются к собору, где их встречает духовенство. От собора шествие направляется к Покровской площади, где будет отслужена панихида по Т. Г. Шевченко.

Джерело: Сумской вестник. 1917. № 109 (21 мая). С. 2.

№ 2

Стаття в газеті «Сумской вестник» керівника «Просвіти» Василя Покровського з нагоди Шевченківського свята в м. Суми

21 травня 1917 року

Суми 21-го травня

Всякому лиху буває край, і ми знаємо, що після лиха знов прийде радість; які б густі хмари не обступали нас, та ми знаємо, що вітер розвіє їх і знов безмірне блакитне небо обійме і приголубе землю, знов усміхнеться з гори ясне сонце і за ним усміхнеться від щастя всяка жива істота. Без надії на світлу будучину не можна було б жити на світі і краще людині смерть, коли в душі погасає остання іскра надії і залишається одне холодне зневірря.

Тяжке і здавалось безпросвітне лихо панувало на Україні від лих і кайданів, які кували їй царі-кати і їх прислужники майже на протязі 3-х століть! Все стогнало, все сумувало од краю й до краю на всім просторі нашої землі. Сумували люде, сумували степи, на яких «родилась і гарцювала козацька воля», сумували «могили-гори» – що тільки з вітром розмовляли, згадуючи тих, котрі кров'ю і життям своїм заплатили за любов до рідного краю; сумував Дніпро і його кручі, сумувала на цих кручах і та могила, яка притягала до себе серця і думки вірних синів нашого народу. Безмірний був сум, але іскра надії на кращу долю ніколи нас не покидала і боронила нас від того одчаю, за яким уже настає смерть. Таку надію кохав у своєму серці і наш незрівняний геній Т. Г. Шевченко, що пророчим оком своїм передбачав той час, коли він «і Дніпро і кручі – все покине і полине

до самого Бога молитися... за Україну», а огненне його «слово» завше було на сторожі коло «малих отіх рабів німих», душу яких готов був заморозить холод одчаю.

Та лихо минуло... Нема катів, тюрмів й кайданів і знов ми вільні сини вільнолюбної нашої Матері-України, на всім просторі якої одправляється сьогодні Велике свято національного Відродження. Чиє ж серце тріпочеться від щастя й радості під час цього свята?

З цім щастям, з цією радістю й здоровлю Вас всіх сестри й брати мої українці! Ще не все зроблено, ще буде сум, буде й боротьба з темними силами, але сьогодні, під час свята нашого Воскресіння, геть сум і нехай по всій Україні лунають тільки радісні побідні гімни: де твоє, смерте, жало? Де твоя, пекло, побіда? Смерті праздуємо умерщвлення!

Ще раз бажаю, щоб часта радість Ваша і чисте Ваше щастя, сестри й брати мої, нічим не були засмучені сьогодні, і щоб цей день назавше залишився в Ваших спогадах як один з найсвітліших днів нашого життя!

Василь Покровський¹

Джерело: Сумской вестник. 1917. № 109 (21 мая). С. 4.

№ 3

Прохання Товариства «Просвіта» до Сумської міської думи про увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка

29 травня 1917 року

В Сумскую городскую думу
Товарищества «Просвиты» имени Т. Г. Шевченка

ЗАЯВЛЕНИЕ

21 мая 1917 года в г. Сумах на глазах многочисленной толпы народа всех положений и состояний происходили украинския торжества, на которых выступали с приветом и.д. Городского Головы Н.С. Крамаренко. –

Торжества эти по величию и красоте производили сильнейшее впечатление. –

Цель их пробудить национальное сознание среди украинцев и вместе с этим сделать сбор в пользу образования национального фонда украинского². –

Несмотря на краткость времени для организации торжеств эти сопровождались и значительным материальным успехом; в свое время количество собранной суммы будет обнародовано в местной печати.

Украинские торжества целиком были осуществлены товариществом «Просвита» при сочувственном отношении многих общественных организаций, а в особенности при участии «українських робітників». –

В украинских торжествах красной нитью проходило имя великого певца Украины Т.Г. Шевченка. –

Город Сумы и Сумской уезд должны увековечить это великое для Украины имя, тем более, что жители города и уезда суть прямые потомки выходцев из правобережной Украины. –

Эти выходцы под именем «черкас» в 1657 г. под предводительством полковника Кондратьева образовали Сумской полк занимавший тогда теперешнюю территорию г. Сум и его уезда; на эту территорию «черкасы» с полковником Кондратьевым получили жалованную грамоту от Московского царя Алексея Михайловича. –

Таким образом настоящие потомки Сумских обывателей кровно связаны с родиной Т.Г. Шевченка – правобережной Украиной, ибо Т.Г. Шевченко происходил оттуда же, а именно из нынешнего Каневского уезда Киевской губернии. И общее значение Т.Г. Шевченка для всей Украины и эта частная подробность, связывающая обывателей г. Сум с правобережной Украиной, дают товариществу «Просвита» надежду, что гласные г. Сум согласятся увековечить имя Т.Г. Шевченка путем переименования одной из лучших улиц г. Сум, напр. Петропавловской в улицу Т.Г. Шевченка, а также согласятся наименовать одну из городских школ его именем, вместе с этим в будущем предложено поставить и памятник Т.Г. Шевченку в г. Сумах, на что надо надеяться откликнется в свое время городское самоуправление.

В виду изложенного товарищество «Просвита» просит Сумскую Городскую Думу увековечить имя Т.Г. Шевченка в памяти подрастающих поколений Сумских обывателей вышеуказанным путем.

29 мая 1917 года.

Голова [Підпис]
Товарищи [Підпис]
Рада Просвіты [5 підписів]

Джерело: ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 20. Спр. 1. Арк. 27, 27 зв.
Копія. Машинопис.

Опубліковано: Українське відродження 1917–1920 рр.
на Сумщині / авт.-упоряд. Іванущенко Г. М.
Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. Т. 1. С. 32.

№ 4

Допис в газеті «Сумской вестник» із закликом до українців Сумського повіту активізувати свої націєтворчі зусилля

22 серпня 1917 року

До українців

Сумською радою т-ва «Просвіти» на 11 серпня назначались в земстві загальні збори.

Всіх членів т-ва «Просвіта» зьявилось на зібрання всього до 30 осіб. Голова ради Покровський зробив обяву, що при такому числі неможливо відчинить зібранне, бо треба в згоді з статутом найменше 100 особ, через те, що всіх членів налічується більше 200. Призначені другі загальні збори в тому же земстві на 27 серпня (августа).

Щирі українці, до вас моє слово, до вас мій заклик. Життя по всій Росії хвилює, будуються скрізь нові порядки, нові закони, єднуються до куп і міцно працюють на користь рідного краю, всієї Росії і нашої неньки України.

Настав час величезного будування до установчих зборів (учредительного собранія), до виборів у волосні земства; закликаються найкращі люди до праці, до освіти темного люду. В Полтавщині, в Київі і інших країнах, скрізь українці пориваються підтримують один другого, щоб як по волостним земствам, так і в установчих зборах як найкраще захищались наше життя, наша воля, наша федеративна демократична республіка. Борються, несуть своє життя, свої сили на алтарь громадської любові і вічної правди. Мов ті бчолы несуть по крапилиночки меду, вливають свій освічений розум в бурхливе

житейське море. Бо визнають синами рідного краю, бо сповивають в собі гражданській обов'язок, болюють душею, не мають не жадної хвилини спокою в своїм напруженні творчих сил.

Але ж ви щирі українці Сумського повіту? Де ваші творчі хвилі? Чому не існують на користь нашої неньки України, чому не виявляють свого політичного обличчя, чому не захищають своєї волі, своєї України, політою кривавими сльозами нашого батька Т. Шевченко і кращими борцями за волю, поклавших свої буйні голови.

Що діяти? Що робити? Взагалі, селяне-хлібороби по всьому Сумському повіту не знають, що таке Україна?, що таке автономія?, що таке федерація? і таке інше – для цього треба великої організації: скрізь їздить по селах і пробужувать, нагадувать про колишню славу України і про її права і вільності, котрі зломані були московськими царями. Певно, що пробувши в кайданах 268 роки, українці деякі забули свою мову і про те, якого батька вони діти.

Велика туга обгортає душу, дивлячись на забитий не освічений люд, на його безталання. А життя од кожної людини требає власної праці, освіти, боротьби. Тимчасовий уряд не приєднав до України Харківської губернії, а з нею і Сумського повіту, аж поки сами земства не заявлять об цім Тимчасовому уряду. Зіньковське земство дало на Українські справи Центральній раді 10 тис., Полтавське 200 тис. Київське само цілком стало в гущі обновлень України, на чолі всіх українських справ. Черга за нашим земством, і я певен, що як би українці заявили на земським зібранні, то і не одмовилось би допомогти на українські справи. Бо на земським зібранні селяне-хлібороби асігнували на газету Щербаку 10 тис. і ці 10 тис. zostались в земстві, бо Щербак відмовився од грошей.

І які тільки організації не прохали грошей, всі получили.

Сором українцям, що цей час проспали, а тепер на агітаційну мету треба кошту, а його свиня зїла. А ненька мати Україна, як старчиха по під тинню, по під панськими хоромами своїх діток виглядає, вигукує, нам кращої долі, автономії добуває, – випрохує той останній шматок щастя, котрий украли в неї царі-царенятка та недолюдки.

Щирі українці! Годі спати, годі давати будувати, розплюжувати нікчемні будяки по нашому краю.

Сонце волі сяє, сонце пече в очі. Зоря нового життя освітила залила Україну і Шевченко з того світу вигукує як несамовитий: «що українці

Сумського повіту родилися, щоб нудити світом» – а кобзарі перехоплюють той згук та несуть до Полтавців, до Київців – українців... щоб ми очнулись, посоромились, почервоніли і повстали повні надхнення, вогню, сили, до боротьби за волю, за правду, за освіту, за рідний край і щоб ніяка тварюка не сміла з нас глузувати. Невже ти 30 мільонний український народ – бидло, нічого не варт, неville ти великий і вільний народ, знову захочеш зтягнути у Московське ярмо свою і голову і не захочеш, одцураєшся і од своєї мови і од своєї рідної школи і од своїх пекучих пісень? У твоїй хаті будуються совіти солдацьких і робітничих депутатів, а також і в Сумському повіту, – збираються на фабриках, заводах великі кошти, алеж тільки не на твої, рідна ньєнка, справи, не на твоє політичне обрання, а на своє. Багацько в їхніх балачках про свої пекучі справи, алеж про твої мовчать і мовчать перед твоїм темним, замученим народом, котрий своєю кров'ю і кістками їх вивів у люди. Твої вільності, твої права, це мовляв таке діло, – що і опісля можно деколи побалакати, погомоніть, а тепер краще поборемось за 8 ч[асовий] робочий день, за велику плату і таке інше. Автономія, федерація, Україна, національна школа, рух – це дурниця, шкода і говорить. Мовчи, вільний народ – мовчи та диш?! А спати дуже соромно, як сонце пече.

І. Берестовський.

Джерело: Сумской вестник. 1917. № 183 (22 августа). С. 4.

№ 5

Повідомлення в газеті «Нова Рада» про лист Сумської «Просвіти» до Центральної Ради з протестом проти спроб відокремити Харківську губернію від України

10 вересня 1917 року

Протест проти відокремлення Харківщини. Сумське товариство «Просвіта» на Харківщині послало до Центральної Ради такого листа:

«Загальні збори сумського товариства «Просвіта», протестуючи проти відокремлення Харківщини від Автономної України, сподіваються, що Центральна Рада, як оборонець народних прав, вживе всіх заходів для об'єднання вилучених частин української території в єдину Автономну Україну»³.

Джерело: Нова Рада. 1917. № 134 (10 вересня). С. 3.

№ 6

Лист від Сумської «Просвіти» до повітової земської управи з висвітленням завдань цієї організації та проханням про надання коштів для бібліотеки*23 листопада 1917 року***В СУМСЬКУ ПОВІТОВУ ЗЕМСЬКУ УПРАВУ**

В квітні цього року в Сумах заснувалось Українське товариство «ПРОСВІТА» мета котрого культурно-просвітна діяльність серед темного нашого «найменшого брата».

Головним чином «ПРОСВІТА» має знайомити люд український з його рідною історією, літературою і музикою, а також найбільш зрозумілим способом – поширювати проміж нього всякі агрономичні, технічні і сільсько-господарські відомості. Для сього «ПРОСВІТА» відкрила в Сумах Українську бібліотеку-читальню і невеличку книгарню, в якій з охотою купують писані вкраїнською мовою книжки, як літературного змісту, так і спеціального по різних галузям сільського господарства. Окрім того «ПРОСВІТА» має впоряджати лекції, літературно-вокально-музичні вечірки, театральні вистави і інші розумні розваги як для дорослих, так і для дітей; але на все це треба багато грошей, котрих бракує у «ПРОСВІТИ».

Беручи на увагу, що діяльність «ПРОСВІТИ» однакова з діяльністю відділа позашкільної освіти при Сумському Земстві, і що «ПРОСВІТА» таким чином допомагає Земству сіяти світ серед темних народніх мас, Рада «ПРОСВІТИ» в засіданні своєму 11-го листопаду постановила просити у Сумського Повітового Земства грошової допомоги в 5000 рублів (на побільшення бібліотеки-читальні – 3000 р. і на утворення спеціального капіталу на куплю книжок для продажу – 2000 р.).

Виконуючи постанову «РАДИ», маю честь просити Сумську Земську Управу доложити про вищенаведене прохання найближчому зібранню п. п. гласних Сумського Земства. 1917 р. Листопаду 22 дня.

ГОЛОВА «РАДИ»

[Василь Покровський]

Джерело: ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 31.

Оригінал. Машинопис.

№ 7

**Прохання Сумської «Просвіти» до земських зборів
про вирішення питань народної української освіти***Грудень 1917 року¹***В СУМСЬКЕ ОЧЕРЕДНЕ ЗЕМСЬКЕ ЗІБРАННЯ.**

Школа на Україні в старі часи була орудієм політики старого монархічнобюрократичного уряду. Вона повинна була виконувати централізаторські пляни правительства. Ніяких національних (гражданських) мотивів не допускалось. З дитини нужно було виробити монархіста, її нужно було денаціоналізувати, нужно було щоб чоловік не считав себе окремою національною одиницею, а тільки «великоросом». Душі дітей і дорослий калічилися. Тепер при новому строї різні вчительські з'їзди (як наприклад 15–16 квітня с/р в Харкові⁴ і 4-го грудня в Києві) виносять постанови, що школа повинна бути національна, народня. Для такої школи треба дати вчителя, здатного стати на висоті потреб педагогії. Треба починаючим вести перші відділення з будучого учбового року підготуватись навчати дітей на рідній (матерній) мові. Необхідно треба для учителів устроїти курси. Вони повинні бути місячні, літом після кінця занять (в маю наприклад) курси повинні мати такі розділи: а) Мова – 10 лекцій і 5 практичних занять – всього 15. б) Письменство – 10 лекцій і 5 практичних занять – всього – 15. в) Історія – 17 лекцій і 3 додаткових занять – окремих епох (наприклад Богдана Хмельницького) – всього 20 занять. д) Географія України – 10 занять.

Всього 60 лекцій по 100 карбованців – 6.000 карбов.

Считаючи в середньому 200 перших отделеній, необхідно відкрити курси для 200 душ. Треба найти підходячий зал і інтернат для курсистів. Такими будуть будинки під теперішніми лазаретами (винний склад, 4-а і 5-а земські школи, будинок Олександрівської Земської гімназії і Інтернат при ній, 1-а Жіноча гімназія і т. д.).

Часть з них оборудована кухнями, койками, посудом.

Бажано було-б там же дати помешкання лекторам.

Рахуючи по 75 руб. в місяць на курсіста для 200 душ потрібно 15.000 руб. Всього – 21.000 руб.

¹Датування за змістом документа

«Просвіта» бере на себе обов'язок пригласить лекторів.

Якщо «просвітяне» будуть слухати лекції, то плата з кожної особи за весь курс по всім дисциплінам по 15 руб., якто захочуть слухать по сторонні, то по 25 руб. з особи. Ці кошти, маючи на увазі зменшення розходів, можна повернути в земську касу, або на побільшення числа лекцій і лекторів.

Економічну справу лучше передати самовпорядкуванню самого вчительства.

Пропозиції першого напечатаного Шкільною Комісією доклада (котрий повинно було розіслати д.д. гласним) за минулий, такий довгий для нашого життя час, треба змінить. Так, на курсах лектори з слухачами повинні зробити критичний огляд підручників, які можна достать по всім предметам. Тут буде зорганізована Комісія по ухваленню, вибори, а може й по видавництву підручників.

Прохаємо почесне Земське Зібрання:

1. Доручить Сумській Земській Управі обібрать відповідний для літніх учительських курсів по українознавству в Сумах будинок на 200 душ, для чого заздалегідь законтрактувать і оборудовать його.
2. Асигнувати на ці курси 21 тисячу рублів.
3. Доручити Шкільній Комісії при Сумськім Земстві, не обмежуючись учительським персоналом, допускати слухати лекції по сторонніх слухачів з платою по 25 руб. за весь курс і з «просвітян» по 15 руб., повернув ці суми на побільшення коштів для курсів.
4. Признать за Шкільною Комісією право опреділять відповідну частину з асигновки на шкільні учебники на 1918/1919 уч[бового] р[оку] для покупки і видання українських підручників, ухвалених Генеральним Секретарством Освіти на Україні.
5. Асигнувати згідно пункта 4-го доклада Шкільної Комісії про національну народню школу в розпорядження «Сумського Т-ва Просвіти імені Т.Г. Шевченка» на видання українських підручників, на премії за улаштування їх – 6.000 руб.
6. Назначити в розпорядження об'єданого журі з членів «Просвіти» і Шкільної Комісії на выдачу наград вчителям Сумського повіту за зразкову постанову шкільного діла в національнім напрямку (пунк 3-й докл. шк[ільної] К[омісії]) считаючи по 2 чоловіки

в одно, двох класні і в вищі народні школи кожному по 500 руб., всього 6-ти душам – 3.000 руб.

Голова Просвіти [Підпис]

Секретар [Підпис]

Джерело: ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 20, 21.

Оригінал. Машинопис.

Опубліковано: Українське відродження 1917–1920 рр.

на Сумщині / авт.-упоряд. Іванущенко Г. М. Суми:

ФООП Наталуха А. С., 2010. Т. 1. С. 60–62.

№ 8

Доповідь Сумської повітової земської управи Сумським повітовим земським зборам за клопотанням Українського товариства «Просвіта» про призначення одноразової грошової допомоги в розмірі 5000 карбованців

*Кінець 1917 року**

¹Украинское товарищество «Просвіта» обратилось в Земскую Управу с просьбой ходатайствовать перед Собранием о назначении ему пособия в размере 5000 руб. (3000 р. на пополнение имеющейся при названном товариществе «Просвіта» библиотеки-читальни и 2000 руб. на образование специального капитала на покупку книг для продажи. Целью своею «Просвіта», как видно из ее заявления ставит знакомить украинское население с его родной историей, литературой и музыкой, а также распространение среди населения доступных знаний по агрономии, технике и сельскому управлению и наконец предоставлять разумные развлечения, как взрослому населению, так и детям: устраивать лекции, литературно-вокально-музыкальные вечера, спектакли и т.п.

Словом, «Просвіта» своей деятельностью приходит тут на помощь отделу по внешкольному образованию при Сумском Земстве.

Сумская Уездная Училищная Комиссия в заседании 21-го Декабря 1917 года, заслушав заявление «Просвіты», постановила просить Управу ходатайствовать передь Земским Собранием о назначении означенному товариществу пособия на указанный предмет в размере 5000 руб. с тем условием, чтоб в числе членов правления «Просвіты» был представитель от Земства по выбору Земского Собрания.

¹Датування за змістом документа

Исходя из тех соображений, что самой Управой с этого года намечается открытие книжного склада для продажи населению уезда книг и что библиотека-читальня при «Просвіте» будет обслуживать главным образом население города, который, по мнению Управы, и должен прийти на помощь этой библиотеке. Управа находит нужным просить Собрание удовлетворить ходатайство Украинского Товарищества «Просвіта» только отчасти, назначить ему в единовременное пособие 1000 руб., которые внести в смету 1918 года и избрать представителя от Земства в правление означенного Товарищества.

Подлинный за надлежащими подписями.

Полагаю возможным ходатайствовать о выдаче пособия в размере 5000 руб., избрать от Земского Собрания представителя в Правление «Просвіти» и обязать «Просвіту» представить Земскому Собранию отчет в израсходовании пособия⁵.

Подлинное за подписью Члена Управы И. Нечипоренко.

С подлинным верно:

Председатель Управы

Член Управы [Підпис]

Секретарь [Підпис]

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 362.
Арк. 13, 13зв. Завірена копія. Машинопис.

№ 9

Рішення Сумської повітової земської управи про надання «Просвіті» приміщення для репетицій

11 січня 1918 року

№№ по порядку	Слушали:	Постановили:
4.	[...] Ходатайство Сумського Українського Товарищества імени Т. Г. Шевченка о предоставлении ему помещения в Сумском 2-х классном земском женском училище для репетиций как хоровых, так и сценических.	4) Предоставить Сумскому Украинскому Товариществу имени Т. Г. Шевченка помещение в женском 2-х классном училище, с тем, что уплату вознаграждения прислуге училища Рада Просвиты принимает на себя. [...]

Джерело: ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 8зв., 9.
Оригінал. Машинопис.

№ 10

Клопотання Товариства «Просвіта до Сумської міської думи про перейменування вулиці Соборної на вулицю Т. Г. Шевченка та про встановлення бюсту Шевченка навпроти І-ї Сумської жіночої гімназії

28 травня 1918 року

До Мійської Думи м. Сум

На загальних зборах Т-ва «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка 8 квітня с. р. постановлено: прохати Думу Соборну вул. переіменовать у вулицю Тараса Шевченка, поставити бюст Т.Г. Шевченка у м. Сумах проти 1-ї жіночої гімназії⁶, а також назвати Червону Школу іменем українського письменника і педагога Бориса Грінченка, про що пріздія загальних зборів Т-ва «Просвіти» доводить до відому Мійської Думи.

Голова зборів [Підпис]

Писарь [Підпис]

Джерело: ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 33.

Оригінал. Машинопис на бланку.

№ 11

Договір Сумської земської повітової управи з «Просвітою» про здавання під найм товариству двох кімнат, арендованих земством у будинку Бережного

14 червня 1918 року

№№ по порядку	Слушали:	Постановили:
5)	[...] Проект договора Президиума Рады товарищества Просвиты имени Т. Г. Шевченко с Сумскою Земскою Уездною Управою на передачу Уездною Управою в наем Товариществу Просвиты в заарендованном Земством помещения в доме Бережного ⁷ двух комнат сроком с 5 Июня 1918 года по 1-е Августа 1919 года, с платою по 60 руб. в месяц и условием принятия Просвитою части расходов по топлению и освещению помещения в части какая придется на нанятое ею помещение.	5) Подписать договор с Товариществом Просвита на изложенных условиях. [...]

Джерело: ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 154зв.-155зв.

Оригінал. Машинопис.

№ 12

Відношення Сумської «Просвіти» до Міністерства народної освіти з повідомленням про відкриття нею курсів українознавства та української мови, а також з проханням пояснити, чи має право Рада «Просвіти» видавати посвідчення тим, хто прослухав курси

12 серпня 1918 року

До Пана Директора Позашкільної Освіти Міністерства Народної Освіти і Мистецтва Української Держави.

Рада Товариства «Просвіти» у м. Сумах доводячи до Вашого відому, що нашим товариством засновані курси українознавства імени І. М. СТЕШЕНКА⁸, а також окремо курси Української мови (у першій групі в числі 70 ч. слухачів заняття вже давно розпочалися, друга група засновується, яка буде приблизно в тому ж числі слухачів) ласкаво прохає Вас, Пана Добродію, повідомити чи має право Рада Т-ва видати посвідчення слухачам, які прослухають вищезазначені курси⁹.

Голова Ради [Колодяжний¹⁰]

Писарь [Підпис нерозбірливий]

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 374. Арк. 5.
Оригінал. Машинопис.

№ 13

Оголошення в газеті «Луч» про відкриття «Просвітою» української мішаної гімназії в Сумах

14 серпня 1918 року

ОБ'ЯВА

Сумська «Просвіта» відкриває українську мішану (для хлопців і дівчат) Гімназію в Сумах (підготовчий, перший і другий клас) яка буде мати всі права міністерських гімназій.

Бажаючих віддати своїх дітей до гімназії прохаємо звернутись до канцелярії гімназії у помешканні «Просвіти» що-дня від 10 год[ини] ранку.

У підготовчий клас приймаються діти без екзамену, які скінчили 2 відділення початкової школи, у перший клас, які скінчили однокласову школу, у другий – докласову школу.

Платня за навчання у підготовчому класу 150 карб., а в I і II 200 карб. на рік. Про початок навчання буде об'явлено окремо.

Рада «Просвіти» імені Т.Г. ШЕВЧЕНКО.

Джерело: Луч. 1918. 14 августа. С. 1.

Опубліковано: Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / авт.-упоряд. Іванущенко Г. М. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. Т. 1. С. 98.

№ 14

Оголошення в газеті «Луч» про відкриття в Сумах української гімназії

31 серпня 1918 року

Сумське українське товариство «Просвіта»

На підставі обіжника М.Н.О. з вересня місяця цього року відчиняє у м. Сумах українську гімназію в складі підготовчого, першого і другого класів, в котрій буде викладатись і руська мова по програмі гімназій.

Прохання приймаються і пояснення даються в «Просвіті» що дня від 10 год. ранку.

Джерело: Луч. 1918. 31 августа. С. 1.

Опубліковано: Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / авт.-упоряд. Іванущенко Г. М. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. Т. 1. С. 94.

№ 15

**Повідомлення в лебединській газеті «Земские известия»
про відкриття Сумською «Просвітою» гімназії
в с. Верхня Сироватка***12 вересня 1918 року***Гимназия в Вер. Сыроватке**

Товарищество рады «Просвіти», открывает в с. Верхней Сыроватке украинскую гимназию. Гимназия будет иметь только первых три класса.

Начало занятий также, как и в остальных правительственных учреждениях. Плата за правоучение взимается в размере 250 р. Дети бедных могут учиться бесплатно, при условии если их успехи будут хороши.

Окончившие одноклассные учебн[ые] завед[ения] принимаются в 1-й класс без экзамена, окончившие двухклассное учил[ище] могут поступать во 2-й класс.

«Л»

Джерело: Земские известия. 1918. № 44 (12 сентября).

№ 16

**Оголошення в газеті «Луч» про концерт кобзаря
Івана Кучугури-Кучеренка в Сумах***3 жовтня 1918 року***Український концерт**

Після свого артистичного турне по Просвітам Полтавщини, де відбулося 36 концертів, 2-го сього жовтня до Сум завітав славнозвісний кобзарь Іван Кучугура-Кучеренко який має намір упорядити ряд концертів по Просвітам Сумщини. Будуть виконані історичні думи й пісні.

Сьогодні 3-го жовтня в помешканні Т-ва Просвіти відбудеться концерт Кучеренка при участі артиста Василя Павловича Цимбала, який прочитає реферат: «Про кобзу, кобзарів, історичні й народні пісні», а також продеклямує з Франка, Грінченка, Олеся й інших поетів.

Початок о 8-ми годині.

Джерело: Луч. 1918. 3 жовтня. С. 4.

№ 17

**Резолюція з'їзду представників Товариства «Просвіта»
Сумського повіту стосовно державності
української мови, направлена Голові Ради Міністрів
Української Держави**

9 жовтня 1918 року

Съезд просвित

В воскресенье, 6 октября днем в помещении местной «Просвіти» состоялся съезд представителей всех Товариществ «Просвіта» Сумского уезда, на котором обсуждались некоторые назревшие вопросы организации Товариществ и просветительной деятельности их и, в конце которого, была вынесена следующая резолюция, принятая единогласно:

«До Пана Голови Ради Міністрів Української Держави¹¹. Ми, президіум з'їзду Просвіт Сумщини на Харківщині, який одбувся 6 жовтня (нов[ого] ст[илію]) маємо за честь прохати Вашу Вельможність при службовому докладі Ясновельможному Пану Гетьманові доложити також і цю постанову вищезазначенного з'їзду Просвіт Сумщини.

Постанови з'їзду Просвіт Сумщини від 6-го жовтня н[ового] ст[илію] відносно державної мови.

- 1) Ознакомившись зі змістом відомого меморандуму Київської Просвіти про Українську мову, ми вважаємо необхідним підтримати й приєднатись до нього, як до вислову наших думок, що до Українського слова.
- 2) Українська мова в Українській державі повинна бути Державною.
- 3) Українська мова повинна бути обов'язковою по всіх урядових та громадських публично-правових інституціях.
- 4) Необхідно звернути особливу увагу на викладання української мови й українознавства в школах.
- 5) Ворожі виступи, навіть урядовців, проти української мови, яко мови Державної вважаємо за виступ проти України.
- 6) На Сумщині зараз книжковий голод на українські підручники за для низчих і середних шкіл – прохати український уряд садовольнити цю культурну потребу виданням укр. підручників.
- 7) Прохати Пана Голову Ради Міністрів цю резолюцію з'їзда Просвіт доложити Ясновельможному Пану Гетьманові всієї України.

За надлежащими подписями резолюция была послана в Киев в тот же день.

Джерело: Луч. 1918. № 96 (9 октября). С. 4.

№ 18

Звіт у харківській газеті «Земське діло» про четвертий з'їзд Спілки «Просвіт» Слобожанщини в м. Харкові 13 жовтня 1918 р. з відзначенням роботи Сумської «Просвіти»

28 жовтня 1918 року

На з'їзд прибули представники від усіх повітів Харківщини, числом до 50, і заступали собою до сотні просвітніх організацій, та ще делеговано на з'їзд від десятка районих громадських установ м. Києва і Харькова.

В президію з'їзду обрано: головою – доб. Бутенка, заступником – доб. Кравченка, писарем – Костя Даниленка, почесним головою зїзду професора М. Сумцова. Від імени ради «Спілки Просвіт», робить доклад про її діяльність доб. М. Кекало. Доклад по змісту – небагатий, одноманітний, по наслідкам праці – невідрадний, бо Рада далі, як по за межі звичайної собі канцелярщині: одсилка інформацій, листування з сілськими Просвітами, – нічогоісенько більше не зробила, інструкторів в цей період не було, бо спілка мало одержувала членські внески і відсотки, а від земства і иньших громадських інституцій грошей не одержували, міністерство освіти на наше прохання помочи, ще й досі не зібралось дати відповідь. Зараз спілка «Просвіт», має порожню скарбницю: матеріальні недостачи всьому виною!

Позатим було відчитано двадцять докладів з місць. Доклади – ріжнобарвні, цікаві по змісту, по наслідках роботи – часами сумні, часами бадьорі! Всю освітню роботу можно поділити на чотири категорії, а саме: просвітню, бібліотекарську, дикційну і драматичну. Майже кожна з «Просвіт» заходила відкривати бодай короткострочні курси, вечірні, або недільні школи по українознавству, вдержує невеличкі книгозбірні-читальні, випикує газети та журнали, старалася закликати українських лекторів, докладчиків, референтів і т. д., але все таки на першому місці стоять: вистави, концерти й співи і драматична секція зробила так багато, як усі останні категорії, взявши їх до купи!

Докладчики пояснюють, що вистави одиноке джерело, звідки черпається на всі нижчі просвітянські потреби. Можна з певністю сказати, що на Харківщині немає зараз такого міста, слободи, села де б не відбувалися вистави-аматори, з села ідуть на хутори і розливається всюди широкими потоками рідне слово-пісня! Найкраще поставлена просвітянська справа у Вовчанському і Сумському повітах на Харківщині. Щоб вишукати і притягти до праці свідомих, діяльних українців у Вовчі робота поділена на багато окремих груп: просвітню, театральну, лекційну, музично-хорову, бібліотечну, редакційну і т. д. Просвіта видає спеціально свій часопис (тижневик) «Світло», – а всі просвіти в повіті єднаються навколо своєї «матері-просвіти» у Вовчій на взірць Львівської. Мається і інструктор по організації Просвіт на селах! Сумська повітова Просвіта, відчиняла недавно аж двічі курси української мови, які пройшли там з великим успіхом, читаються лекції про «Українську культуру» то що, а для вистав заарендовано Просвітою місцевий театр. При Сумському народньому університеті Просвіта гадає відкрити український історико-фільмольогічний факультет, а також українську гімназію і книжний кооператив; зараз гуртується національний хор. Недавно відбувся повітовий з'їзд, який вирішив – об'єднатися в повітову «Спілку Просвіт», а для організації Просвіт удержується інструктор на повіт. З осередку розкидати в їх ті національні свідомости по селах – ось завдання Сумської повітової Просвіти!

В м. Богодухові справа в відкриттям української гімназії трохи затяглась, зате в м. Барвенкові Ізюмського повіту заходами українських діячів Василя Вілінського, Марії Квітки, відкрилася і функціонує українська гімназія, також задумують відкрити українські гімназії – в слоб[оді] Мурахві і селі Пархомівці Богодухівського повіту. Взагалі серед просвітянських діячів помітно виразно бажання – до творення українських курсів, шкіл, гімназій і навіть університету! Одночасно помітно страшно ворожі відносини сучасної влади на місцях – ріжних сільських голів, районних начальників варті і т. д., які йдуть в розріз з наказом міністра Кістяківського: не чинити перешкод в культурно-просвітній роботі Просвіт. Із двадцяти докладчиків майже всі зазначили такі ворожі відносини!

На Всеукраїнський з'їзд Просвіт, який маєтсья відбутися 21 жовтня ст. ст. в м. Києві, рішено послати по одному делегатові від усіх повітів Харьківщини, яких повинні обрати повітові Просвіти, спілки.

Наказано ім:

- а) домагатися, щоб була утворена всеукраїнська «Спілка просвіт», як центральний орган всіх Просвіт на Україні суцїх;
- б) домагатись аби уряд не перешкодив праці Просвіт і зрозумів на-решті, що організації ці як культурно-просвітні не ставлять собі ні політичних, ні соціяльних завдань і тому не шкідливі йому, а навпаки росповсюдженням національної свідомости – користні в зміцненні держави Української;
- в) домагатися, щоб ота новоутворена всеукраїнська «Спілка про-світ» йшла в тісному контактї з департаментом позашкільної освіти і мала б там свого представника;
- г) домагатися грошової підмоги од міністерства освіти – на життя Просвіт.

Намічено такий плян майбутної діяльности «Спілки просвіт» Слобожанщини: за для поширення діяльности «Спілки просвіт» на розвиток Просвіт на селах – необхідно:

1. Мати інструкторів принаймні одного на повіт, які б роз'їздили б по селах, інструктїровала б діяльність Просвіт, закладаючи нові Просвіти, читали б лекції і взагалї направляли б діяльність Про-світ.
2. Влаштувати мандрівні народні університети з викладами най-перше про] історію, біографію, та літературу нашого народу, сві-тову історію, сільське господарство та кооперацію, економіку, со-ціяльне питання і взагалї про і все те, що торкається життя та добробуту нашого народу.
3. Влаштування мандрівного театру з гарним репертуаром, та орга-нізацію народніх хорів.
4. Видавати часопис просвітянський, освітлюючи значіння освіти для нашого народу.
5. Маючи на увазі велике значіння на селі книжки, то треба роз-повсюджувати її як найширше, а за для цього треба засновува-ти книгарні, бо тільки таким шляхом можно дати на село гарну книжку, а при спільці Просвіт заснувати центральну книгарню, яка буде розсилати книжки Просвітам, а черев це книжка буде

значно дешевша, ніж купуватиме окремо кожна книгарня, бо «Спілка просвіт» закуповуватиме великими партіями.

6. Увійти в зносини зі всіма товариствами та організаціями, які провадять культурно-просвітню діяльність на селі, як земства, кооперативи і інше, впливаючи на них, щоби їх діяльність була цілком національною.

Після цього з'їзд «Спілки просвіт» затвердив цілий ряд резолюцій по біжучому моменту, а саме:

1. Четвертий з'їзд спілки Просвіт Слобожанщини рішуче підтримує меморандум Київської Просвіти до уряду в справі видання закону про українську мову jako державну.
2. Надіслати телеграму дружині Стешенка – як вислів співчуття і жалю по невинній жертві, борцеві за національну волю України!
3. Надіслати привітальні телеграми українським: Київському і Каменець-Подільському державним університетам.
4. Домагатися перед правительством аби всіх тих українських діячів, що томляться всюди під арештами так потрібних для будування Української держави, негайно звільнено.
5. Звернутися з відозвою до Харківського студентства, щоб вони як українські інтелігенти допомагали в культурній праці Просвіт на Слобожанщині.

На протязі з'їзду були складені зборам слідуючі привітання:

Від професора М. Сумцова, центрального кооперативного комітету м. Києва, Харківської хліборобсько-демократичної партії, Всеукраїнського кооперативного видавничого союзу, українського кооперативного видавництва «Рух» м. Харківка, центральної культурно-просвітньої ради слобідських залізниць і Харківської філії національного Союзу.

В привітах дзвенить могутній поклик до єднання, до гурту, до спільної культурно-творчої праці на селі, бо тільки вона допоможе нашому народові відродиться: культурно, політично і економічно.

То ж всі від найлівішого і до найправішого крила ставаймо під єдиний прапор національного союзу і тоді наша Україна засіяє знову світлом волі, блиском слави і буде панувати як колись при Богдані – на широких світі!

З'їзд закінчився в 10 годин по вечері.

За ріжними справами треба звертатись по такій адресі:

м. Харків, Воскресенська пл. 6, пом. 3, доб. Євген Курносів (для «Спілки просвіт»).

Писарь Кость Даниленко.

Джерело: Земське діло. 1918. № 345 (28 жовтня). С. 3.

№ 19

Прохання Товариства «Просвіта» до Сумської міської управи увільнити їхній спектакль від грошового податку

6 грудня 1918 року

До Сумської міської

Управи

Рада Т-ва Просвіти ласкаво прохає увільнити наш спітакль від 29 листопаду у театрі Корепанова від городського налогу, маючи на увазі благодійну мету спектаклю, котрий улаштувався на користь воєнно-полонених солдат.

Голова [Підпис]

Писар [Підпис]

Джерело: ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 23.

Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 20

Уривок зі спогадів Сумського повітового старости російського генерала Сергія Гребенщикова про його відносини з сумською «Просвітою» за часів Української Держави гетьмана Скоропадського

1920-ті роки

[...] Отноительно самостийного движения, так называемого щироукраинского, я ничего особенного сказать не мог. Представители его, объединившиеся в общество под украинским названием «Просвита», держали себя вполне корректно, и у меня с ними никаких столкновений не было. Политической агитацией они совершенно не занимались. В докладах других старост тоже об особых выступлениях со стороны щироукраинцев не упоминалось. Центр

этой группы, кажется, действовал, но очень скромно, в губернском городе, где щироукраинцы стали проявлять себя лишь осенью, после ряда выступлений против украинизации некоторых общественных деятелей.

У меня было лишь одно дело с представителем группы щироукраинцев, а именно с украинским комендантом, который был еще ставленником Рады, но с ним я покончил дело очень быстро, и он был смещен без всяких трений, скандалов и недоразумений. Действия его критиковались, и очень сильно, даже самим председателем «Просвиты» [...].

[...] Украинский сепаратизм

Украинское самостийное движение в моём районе совершенно не проявлялось. В деревнях людей со щироукраинскими претензиями совсем не было, а в городе украинская интеллигенция, как я уже говорил, сосредотачивалась в украинском просветительском обществе – «Просвита». Общество занималось распространением украинской литературы, и, как мне говорили при первом свидании её председатель господин К-ный¹², практических вопросов не затрагивало. Этот К. был перед гетманским переворотом украинским комиссаром. Когда я заменил его как гетманский староста, то, по моему приглашению, он был у меня для решения некоторых вопросов. Мы тогда же с ним переговорили обо всем касающемся украинского общества. Потом, после падения гетмана, К. снова был украинским комиссаром, но во время гетманства никакой агитации против гетмана ни он, ни общество «Просвита» не вели. Председатель и члены общества вели себя вполне корректно. Господин К. нередко заходил ко мне при организации «Просвитой» литературно-музыкальных вечеров, которыми общество стремилось поднять в народе национальное украинское чувство. Я ничего не имел против, тем более, что в центре, в Киеве развитие всего украинского весьма поощрялось. На все вечера председатель всегда приглашал и меня. Я посещал их и ни разу ни в произносимых речах, ни в спектаклях чувство мое, как русского человека, ничем не оскорблялось. Я нисколько не скрывал от председателя своего мнения, что Украина самостоятельным государством быть не может. Если она не будет принадлежать России, то неминуемо попадет в руки немцев, чего я,

как русский человек допустить не мог. Также я не скрывал своего мнения и относительно употребления украинского языка, утверждая, что он не выйдет из среды небольшой кучки интеллигенции, решившей обратиться из малороссов в украинцев, и что в народе украинский язык не привьется. Не видя в деятельности украинской «Просвиты» ничего противоречащего Гетманской власти, я, ценя корректное отношение её членов к себе как к её представителю, в свою очередь, относился с уважением ко всем их интересам и желанию поддержать украинское, хотя и искусственное, национальное чувство, которое так упало в Великороссии. В общем, с членами «Просвиты» у меня за все время не было никаких столкновений. Выслушивая их просьбы, я, что можно, всегда исполнял, а с чем не соглашался, на то приводил вполне определённые доводы, нисколько не затрагивая их национальные чувства и не вызывая напрасного озлобления. Приведу два примера. Из моих сношений с щироукраинцами.

Первое. Однажды ко мне пришел один из членов «Просвиты» и стал излагать свою просьбу на украинском языке. Я молча выслушал до конца его довольно длинную речь и спросил, очень ли важно то, что он мне сообщил. Когда он ответил утвердительно, я просил его повторить мне еще раз свою просьбу, но гораздо медленнее, так как я украинского языка не знаю и многое не понял, а для пользы дела было бы еще лучше, если бы он доложил мне все просто на русском языке, на котором ему приходилось, наверное, не раз говорить до революции. Член «Просвиты» улыбнулся, перешел на русский, и в несколько минут дело было решено. Прощаясь с ним, я просил передать членам «Просвиты» мою просьбу говорить со мною на русском языке, так как не могу допустить, чтобы из-за незнания мною украинского языка тормозилось решение каких-либо вопросов, тем более что члены «Просвиты», как и все прочие, приняли мою просьбу во внимание, и все всегда говорили со мной по-русски.

Второе. В другой раз ко мне явился заместитель председателя и спросил, почему я отдаю приказы не на украинском языке, а на русском. Надо сказать, что свои приказы в газетах я печатал на двух языках, а со всеми учреждениями сносился на русском, потому что в городе, кроме членов «Просвиты» украинского никто не знал. На ответственный мой вопрос волостные председатели ответили, что

просят присылать все распоряжения на русском языке. На вопрос, заданный мне заместителем председателя «Просвиты», я спросил его в свою очередь, должен ли я в своей деятельности идти навстречу желаниям крестьянского населения? Когда он мне ответил, что это совершенно необходимо, то я показал ему постановления нескольких волостей, в которых была изложена просьба писать все приказы на русском языке. После этого члены «Просвиты» ни с какими вопросами об украинском языке ко мне больше не обращались, продолжая быть со мною по-прежнему в отличных отношениях.

Вообще меня удивляло, что некоторые министерства и лица, занимающие высокие посты, старались говорить и сноситься на украинском языке, крайне затягивая этим решение многих вопросов, когда для населения это было совершенно не нужно. Да и для сохранения хороших отношений с группой лиц, считавших себя щироукраинцами, употребление украинского языка тоже не было необходимым. Это я испытал на опыте. Некоторые наиболее интеллигентные из этой группы люди отлично понимали, что многая суть не в языке, а в отношении к делу. Если бы я понимал по-украински, я бы выслушал просителей и на этом языке, как выслушал просьбы крестьян на малороссийском. Для пользы дела просил говорить со мной по-русски, и эта просьба против меня никого не вооружила. Узнав моё доброжелательное отношение к чисто украинским вопросам, не затрагивающим политики, никто, даже самые щирые украинцы не ставили мне в упрёк незнание украинского языка.

Опубликовано: Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова. Симферополь: Н. Орианда, 2009. С. 175–176.

Коментарі

- ¹ Покровський Василь – перший керівник Сумської «Просвіти». Про нього нам відомо, що в 1917 р. йому було 53 роки, проживав він на вул. Бельгійська, 18 та був членом міської управи [Сумской вестник. 1917. № 161 (27 июля)]. – Док. № 2.
- ² Український національний фонд – добровільні фінансові пожертви, збір яких був організований Українською Центральною Радою для свого власного функціонування. На Других загальних зборах Центральної Ради 22–23 квітня в Києві Фінансова комісія ухвалила навіть влаштувати День національного фонду 9 травня усюди, де є українські організації; у День Національного фонду мають проходити вистави, концерти, лекції, мітинги, ярмарки українських виробів, збір грошей на вулицях, продаж українських газет і книжок, національних прапорців тощо з метою збирання коштів для поповнення скарбниці Центральної Ради. – Док. № 3.
- ³ 4 серпня 1917 р. російський Тимчасовий уряд видав «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду», за якою обмежувалася дія повноважень виконавчого органу Української Центральної Ради Генерального Секретаріату територіями Волинської, Київської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній. Таким чином, Харківська губернія була виведена з-під юрисдикції Генерального секретаріату, що спричинило вибух невдоволення серед національносвідомих сил Слобожанщини. Виступаючи на Першому всеукраїнському з'їзді «Просвіт», голова сумської «Просвіти» Василь Покровський ще раз наголосив, що «Просвітою було вжито всіх заходів, щоб Харківщину було прилучено до України» [ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 35зв.]. До речі, рада селянських депутатів Лебединського повіту Харківської губернії також винесла постанову вважати «повіт українським і вимагати від Тимчасового Правительства приєднання його до тих губерній, котрими відає Генеральний Секретаріат» [Рідне слово. 1917. № 22 (31 жовтня). С. 4]. – Док. № 5.
- ⁴ Мова йде про Перший з'їзд українського вчителів Слобожанщини 15–16 квітня 1917 р. в Харкові, на якому вчителі – учасники з'їзду визнавали необхідність створення української школи, але з урахуванням прав національних меншин, порушували проблему забезпечення нової школи підручниками, ставили питання

- поступової українізації середніх та вищих навчальних закладів. Стосовно підготовки педагогів з'їзд ухвалив увести українську мову як викладову в учительських семінаріях та інститутах, а предмети українознавства мали ввійти до програм 8-го класу жіночих гімназій. – Док. № 7.
- ⁵ У результаті Сумська повітова народна управа заклала у видатки на 1918 р. одноразову допомогу «Просвіті» (на книгозбірню) у розмірі 1000 карбованців [ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 362. Арк. 5]. – Док. № 8.
- ⁶ Вулиця Соборна була перейменована на вулицю Тараса Шевченка вже більшовиками 5 липня 1920 р., а пам'ятник Шевченку роботи Івана Кавалерідзе навпроти І-ої жіночої гімназії був встановлений у 1926 р. – Док. № 10.
- ⁷ Будинок Бережного – зараз це будинок на площі Покровській, 11. У цьому будинку до революції знаходився готель «Версаль», і до 1913 р. в ньому арендувало собі кілька кімнат Малоросійське драматичне товариство, а в 1942 р. тут розташовувались українські організації і під прикриттям «Просвіти» діяло підпілля революційної ОУН на чолі з Семеном Сапуном. – Док. № 11.
- ⁸ Стешенко Іван (1873–1918) – член Центральної Ради, генеральний секретар освіти. Здійснював українізацію шкільництва. Був убитий у Полтаві 30 липня 1918 р., як виявилось пізніше, більшовиками. – Док. № 12.
- ⁹ Департамент позашкільної освіти 31 серпня повідомив сумську «Просвіту», «що Рада Т-ва має право видавати посвідчення, але вони не будуть мати офіційного значіння, а лише моральне» [ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 374. Арк. 6]. – Док. № 12.
- ¹⁰ Колодяжний Євген – другий після Василя Покровського керівник Сумської «Просвіти». У 1918 р. він працював юристом (на посаді податкового інспектора). Належав до партії українських соціалістів-революціонерів і вважався «старим революційним робітником» [ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 26–27]. У квітні 1918 р. за ініціативи «Просвіти» був затверджений урядом УНР комісаром Сумського повіту. За Директорії 21 грудня 1918 р. Сумськими земськими повітовими зборами знову був обраний комісаром повіту

і 26 грудня затверджений на цій посаді Харківським губернським комісаром. З 10 березня по 15 липня 1920 р. виконував обов'язки Подільського губернського комісара також від Директорії УНР. У міжвоєнний період проживав на території Польщі, у м. Рівне, керував книгарнею «Наша культура» та працював у магістраті. Далі жив у Німеччині, де й помер. – Док. № 12.

¹¹ Головою Ради Міністрів Української Держави був тоді Федір Лизогуб (1851–1928). – Док. № 17.

¹² Мова йде про Євгена Колодяжного. – Док. № 20.

Віра Іванова

кандидат історичних наук, учений секретар Сумського обласного краєзнавчого музею

Андрій Пальчик

кандидат філософських наук, настоятель Сумської римо-католицької громади Благовіщення Пресвятої Діви Марії

Маргіналії з рукописного Євангелія XVII ст. з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею: походження, зміст, інформаційний потенціал

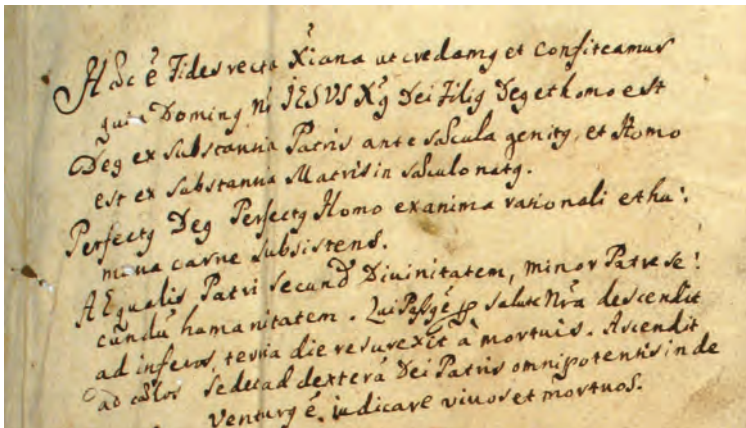
Серед історико-культурних артефактів, збережених у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею, вагоме місце посідають писемні пам'ятки – стародруки й рукописи XVII–XVIII ст. Їх усебічне і комплексне дослідження вимагає вирішення проблеми походження та побутування того чи іншого кодексу шляхом вивчення його зовнішніх кодикологічних ознак. Найефективнішим джерелом такої інформації є маргіналії – різноманітні авторські, вкладні, читацькі, власницькі, дарчі записи, інші тексти (на обкладинках, полях та незаповнених сторінках рукописних і друкованих книг, різноманітних писемних пам'яток), які з'явилися вже після остаточного завершення авторської роботи над текстом або видання книги [3, с. 44]. Значимо також, що релятивний характер змісту таких записів уможливорює багаторазове та багатопланове їх використання – не лише в кодикологічних, а й мовознавчих, культурологічних, палеографічних, генеалогічних, краєзнавчих та інших дослідженнях.

Авторами актуальної статті виявлено та проаналізовано маргіналії, вміщені на сторінках рукописного службового Євангелія XVII ст.¹

¹ Детальніше про власне пам'ятку див.: Іванова В. Рукописне службове Євангеліє XVII ст. з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею: вивчення й атрибуція. *Наукова атрибуція творів мистецтва. Експертиза та оцінка культурних цінностей*. Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 24–25 жовтня 2019 р. / Ред. кол.: В. Г. Чернець (голова), В. В. Карпов (відп. ред.) та ін. Київ: НАКККіМ, Асоціація мистецтвознавців, експертів, оцінювачів та реставраторів, 2019. С. 48–53.

Євангеліє XVII ст. з записами священника с. Клишки Зіновія Василівича. Фото І. Ройченка.

Фрагмент Атанасієвського символу віри. Фото І. Ройченка.

+

Quis Deum mundi furor
 hinc mors, famas, belli cruor
 Hinc ira summis iudicis
 Hinc est ira iusti vindicis
 Opus valebit lex vera
 Mercedem subducere
 Nomen Dei sanctissimi
 Tutamen invenisimum.

Benedicamus Patri et Filio
 cum S. Spiritu, laudemus
 et agamus ei in secula.
 Ante hoc signum non confundar
 in die iudicis

Tunc fortissima Nomen Domini alipsum currit
 iustus et exaltabitur. Proverb: Cap: 18. &
 Non est aliud nisi sub celsis hauri hinc in gulo o:
 paret et nos salus fieri Actov: 4.
 Ista Domini Nomen dicitur
 in hunc in Le bna. 7. 6. 6. X.
 1713. a.
 8. Febuarij. 8

Cum mortis hora venisset
 Morbore suo strinxisset
 Caligo visum cum teget
 Audire autem desisset
 Nec evocare sibi
 Opem valebit spiritus
 Iesu lacrima non cessavit
 Tunc adiuverat tuum.

Ex ore ulgus confusio
 Indigna Iesu laus scio
 Dignum tamen Nomen tui
 Quod lingua laudet omnium
 Et vultu laudet debitas
 Admiratione reddidas
 Supple, supris laudibus
 Quod defuit reme scribis.

Omnis qui invocaverit Nomen
 Domini Salus erit.

De Nomen hoc sanctissimum et viventes in ore, et mortuos
 in ore, habere precamur. Tunc dicit Iesus et de hoc Nomen in
 memoriam in tabulis cordis Nomen digno: omnium in scriptis
 dignetur. Te Rogamus audire.

Nec aliud cupis vivere. Vocat te, et amet te. haurit te, et
 nihil cogit nisi te. Persequar te, sequar te, defusa nihil nisi te.
 A. pice te, ut diligam te, vasa mentis videat et in die iudicis
 des quia meo spiritu in fructu Iesu, et adhibet te, et
 in hunc in Le bna. 7. 6. 6. X.
 Hunc, cogit te, et amet te, haurit te, et
 nec aliud cupis vivere. Vocat te, et amet te. haurit te, et
 nihil cogit nisi te. Persequar te, sequar te, defusa nihil nisi te.

Маргіналії з Євангелія XVII ст. Фото І. Ройченка.

Первинно ця робота була інспірована потребою атрибутувати пам'ятку: достовірні дані про походження, побутування й обставини надходження книги до музею не збережені; науково-уніфікований паспорт класифікує її як предмет «із старих надходжень», що був переданий до закладу значно раніше часу складання відповідної науково-фондової документації. Подальше дослідження відкрило перспективу використання записів як історико-літературного й історико-богословського джерела та долучення кодексу до низки меморіальних пам'яток, пов'язаних з історією Сумщини барокової доби.

Актові записи

Точні місце та час створення книги залишаються невідомими – так само, як і особа переписувача Святого Письма. Отже, маргіналії, залишені власниками книги – єдине джерело з історії побутування пам'ятки.

Найбільш ранні датовані записи зроблені у 1713 р. рукою священника церкви Покрови Пресвятої Богородиці¹ с. Клишки² Зіновія Василієвича³. Подальшу долю книги висвітлюють маргіналії руки його онука – священника тієї самої церкви Михайла Симеоновича, та невідомого дописувача: 12 грудня 1732 р. за посередництвом свя-

¹ За даними офіційного сайту Шосткинського благочиння Конотопсько-Глухівської єпархії УПЦ (<http://blagoves.prihod.ru/blaghramscategory/view/id/1142193>; дата звернення 27.08.2020 р.), перший дерев'яний храм Покрови Пресвятої Богородиці с. Клишки споруджено в 1717 р. Як бачимо, власницький запис о. Зіновія ставить під сумнів правильність цього твердження.

² Клишки – нині село Шосткинського району Сумської області. Із середини XVII ст. до 1709 р. належало представникам козацько-старшинського роду Забіл. У 1689 р. гетьман Іван Мазепа відібрав село в знатного військового товариша Івана Забіли, передавши його родичу останнього – ніжинському полковнику Степану Забілі. Намагання І. Забіли та його родичів повернути маєтності не припинялися кілька десятиліть: у чолобитній від 20 березня 1727 р. бунчуковий товариш Іван Забіла (син тоді вже покійного І. Забіли) просив повернути с. Клишки, відібране І. Мазепою у його батька, яке потім було незаконно, на його думку, віддане князю Григорію Долгорукому [9, с. 21–22].

³ Записи, залишені о. Зіновієм, дозволяють зробити низку припущень щодо його особистості. Очевидно, священник був освіченою людиною. Факт використання латинської мови (характер написання літер і слів ясно засвідчує вміння писати, а не графічно переносити символи на папір) схиляє до думки, що місцем його навчання міг бути осередок латинської вченості – Києво-Могилянський колегіум. Часова відстань між записами о. Зіновія та його онука о. Михайла (власне, як і зміст самих записів) говорить про те, що в 1713 р. о. Зіновій був уже немолодою людиною. Тож видається сумнівним припущення про його навчання в Чернігівському колегіумі, заснованому в 1700 р.

щенника с. Чеплієвка¹ Микити Яковлева Євангеліє було передане до церкви Петра і Павла с. Псаровка² і повернуте до Клишок 24 липня 1734 р., а сімнадцять років потому – 3 жовтня 1751 р. – вкладене до Гамаліївського Харлампіївського чоловічого монастиря³, де залишалося, імовірно, до самого закриття обителі (на той час уже дівочої) у 1920-х рр. Про подальше включення кодексу до певного зібрання свідчать зроблені хімічним олівцем позначки «інв. 1904» на звороті форзацу та арк. II⁴.

Доктринальні тексти

Записи о. Зіновія містять доктринальні тексти, а саме: фрагменти Атанасіївського символу віри та коротке повчання, у якому порушується питання дії благодаті у таїнствах, звершуваних священниками.

Атанасіївський символ віри (лат. *Quicumque* – від першого слова у тексті), приписуваний св. Атанасію Александрійському (295–373), імовірно, постав на початку V ст. як латиномовний текст. На відміну від інших символів віри (Апостольського, Нікео-Константинопольського) він характеризується розбудованими членами, що мали на меті подолання різноманітних христологічних і тринітарних ересей. У західноєвропейських країнах Атанасіївський символ віри з'являється в перекладі національними мовами у творах

¹ Чеплеєвка (Чеплієвка) – нині с. Чапліївка Шосткинського району Сумської області. Згадується в «рихловських актах» (актах Свято-Миколаївського Рихловського монастиря) під 1678 р. [11, с. 407]. Як і с. Клишки, до 1709 р. належало представникам козацько-старшинського роду Забіл. Згідно з гетьманським універсалом від 25 вересня 1709 р. Клишки та Чеплеєвка перейшли у володіння князя Григорія Федоровича Долгорукова, згодом були «отписаны на ея императорское величество», передані на утримання кінних заводів, а 1744 р. надані імператрицею Єлизаветою її духівнику, священнику Федору Яковичу Дубянському. У володінні роду Дубянських ці села перебували до кінця XVIII ст. [5, с. 251].

² Псаровка – нині с. Деснянське Новгород-Сіверського району Чернігівської області. На думку Філарета (Гумілевського), тут у давньоруські часи проживали псарі сіверських князів. Село відоме за «рихловськими актами» від 1679 р.; до розорення Батурина у 1708 р. належало гетьману І. Мазепі, потім – чернігівському полковнику Павлу Полуботку [7, с. 235–236; 11, с. 373].

³ Гамаліївський Харлампіїв монастир постав на початку XVIII ст. (первинно як жіноча пустинь) у слободі Гамаліївка (нині село Шосткинського району Сумської області) стараннями значного військового товариша Антона Гамалії; згодом був розбудований за підтримки дружини гетьмана Івана Скоропадського Анастасії Марківни Скоропадської.

⁴ Тексти кодексу розміщено в такій послідовності: форзац, аркуші I–II зв. – маргіналії; 1–40 зв. – рукописний текст Євангелія та супровідних покажчиків і передмов (з уміщеними серед них записами власників); III–IV зв. – маргіналії.

катехетичного характеру з IX ст., натомість перші грецькі переклади були зроблені у XIII ст. У польській (як протестантській, так і католицькій) книжності його актуальність набрала ваги у зв'язку з посиленням у Речі Посполитій впливу антитринітаріїв на зламі XVI–XVII ст. [4, с. 26–27].

Символ віри активно застосовується не тільки в полемічній літературі, а й фігурує в таких виданнях Київської митрополії, як друковані букварі, часослови й рукописні учительні Євангелії, та навіть у московських друкованих Псалтирях XVII ст. Яскравим прикладом вживання Атанасіївського символу віри є «Требник» Петра Могили (1646), де він служить богословським знаряддям для повчання колишніх язичників, юдеїв та еретиків, які не визнають існування Трійці, а також у заступницькій молитві за тих, кому докучає злий дух. В обох випадках у «Требнику» відсутнє *filioque* («і Сина»)¹.

У записах о. Зіновія містяться лише два латиномовні фрагменти символу віри Атанасія. У першому з них ідеться про божественну і людську природи Христа, що пояснюється походженням божественної природи від Бога Отця, а людської – від матері; стверджується досконалість як однієї, так і другої природи, рівність Христа Отцю за божественною природою і нижчість за людською. Зміст другого уривку виражає віру в спасительну смерть і воскресіння Христа, вознесіння і перебування по правиці Отця, а також останній суд. Отже, фрагменти стосуються передусім христологічних і сотеріологічних мотивів, натомість відсутні вступ, порівняльно розлогий виклад тринітарного догмату (а разом з тим оминається питання *filioque*), істини про єдність особи Христа, долю праведників і грішників, а також закінчення.

Наступні після фрагменту *Quicumque* уривки марійних молитов схиляють до думки, що метою запису христологічного змісту було вираження віри в Боже материнство Марії. Натомість другий фрагмент символу віри Атанасія перекликається з пізнішими записами літургійних текстів про воскресіння Христове.

Короткий запис церковнослов'янською мовою образно пояснює, що благодать таїнств не залежить від моральної характеристики

¹ У цьому виданні Атанасіївський символ віри був запозичений з хорватського видання Ритуалу папи Павла V (1570).

священнослужителів, які ці таїнства звершують. Дана богословська теза відповідає вченню отців Церкви, зокрема, св. Кирила Єрусалимського, св. Амвросія Медіоланського, Августина Блаженного¹ тощо.

Біблійні цитати. Молитви

Записи містять цитати Писання як латиною, так і церковнослов'янською мовою: Приповідок 18:10 (лат.), Псалом 112:2 (церк.-слов.), Псалом 115:1 (лат.), Діяння Апостолів 4:12 (лат.), Послання до Римлян 10:13 (двічі: лат. і церк.-слов.), Одкровення 5:12–13 (лат.). Майже в усіх наведених цитатах ідеться про прославлення Божого імені в переплетінні з молитвами і духовною поезією на честь імені Христа, а також тринітарною доксологією.

Молитви в записах можна поділити на такі групи:

1. Літургійні: тринітарна доксологія («Слава Отцю» – лат.), богослужбові тексти східної та західної традицій. Зі східної літургії записано піснопів «Воскресеніє Христово видѣвше», Богородичні відпустительні, тексти канону Пасхи. Із латинської літургійної практики є респонсорії з марійних свят, антифон з Літургії годин (бreviарія) на урочистість Пресвятої Трійці, а також останні слова гімну «Te Deum».
2. Неповний текст молитви св. Августина «Domine Iesu, poverim te...». Сама молитва скерована до Ісуса Христа і є проханням про духовну перемену молільника.
3. Молитви, у яких прославляються імена Ісуса і Діви Марії.
4. Додатки до окремих десятків молитви Розарію, що є традиційною духовною практикою в Римо-католицькій церкві як одна з найбільш розповсюджених форм культу Богородиці [17, с. 269].²

Окремо потрібно відзначити діяльність о. Зіновія як «справщи-ка» Євангелія: сторінки кодексу рясніють скорописними виправленнями, що відображають процес еволюції церковнослов'янських богослужбових текстів [6].

¹ Пор. Св. Августин. Трактат на Євангеліє від Йоана, 5, 15.

² Використання молитов і уривків богослужбових текстів латинського обряду на честь Богородиці є свідцтвом тенденції, поширеної в Києво-Могилянській академії на початку XVIII ст. [12, с. 55–56].

Духовна поезія

Східнослов'янська духовна поезія доби бароко, на відміну від західноєвропейської, не була наступницею Ренесансу і зберегла дух середньовічної релігійної культури. Біблія – як світоглядний, так і літературний взірєць – і надалі залишалася джерелом натхнення авторів, більшість з яких належало до духовного стану. У творах цього періоду виділяється два основні напрями: 1) лірика релігійно-моральна і теологічно-філософська, укорінена в пророчих, дидактичних творах Старого Завіту і посланнях апостолів, де знаходимо гаму релігійно-етичних повчань, що відповідають на питання людської екзистенції; 2) особиста лірика, натхнена поетичними біблійними текстами, що розкривають індивідуальний духовний досвід автора [18, с. 42–43].

До особливостей тогочасного літературного процесу необхідно віднести й широке розповсюдження творів шляхом їх переписування від руки. Це обумовлювалось низкою причин: переважно офіційним характером друкованих видань, високою ціною на книги, відсутністю розгалуженої мережі книготоргівлі. Тож, виходячи з власних уподобань, освічені люди самостійно складали рукописні збірники, куди записували поетичні і прозові твори, вислови тощо. Варто зазначити мовне різнобарв'я таких рукописів: тогочасні літературні діячі використовували польську, латинську, словенську (церковнослов'янську) та книжну українську мови. Остання, яку С. Величко назвав також «козацьким наріччям», відрізнялась від народної мови і потребувала вивчення [15, с. 12, 19].

Серед маргіналій руки о. Зіновія маємо кілька віршів. Атрибуція одного з них виявилася почасти успішною: було встановлено до-слівний збіг його окремих строф із строфами «Вінців»¹ із рукописного зшитка («Києво-Софійського збірника»)² Івана Величковського (?–1701) – яскравого представника стилю бароко в українській поезії, який у 70–80 рр. XVII ст. працював у Чернігові в друкарні Лазаря Барановича і належав до Києво-Чернігівського поетичного осередку. Тривалий час усі вміщені у збірнику тексти умовно приписувалися самому автору рукопису – І. Величковському. Спробу їх атрибу-

¹ «Вінці» – панегірично-молитовні твори, що зазвичай складаються із 13 тематично споріднених епіграм [13].

² Опублікований у виданні «Іван Величковський. Твори» (1972).

Рукописне службове
Євангеліє. XVII ст.
Фото І. Ройченка

тування здійснили упорядники академічного видання «Українська поезія. Середина XVII ст.» (1992), які зарахували майже всю анонімну частину збірника до спадщини свт. Димитрія Ростовського (Туптала). На хибність цього твердження пізніше вказав В. Шевчук: на підставі широкого текстологічного аналізу дослідник довів належність «Вінців» перу ректора Києво-Могилянського колегіуму, київського митрополита Варлаама Ясинського (? – 1707)¹ [15, с. 20–21].

Епіграми² «Вінців» мають ідентичну композицію і логічно поділяються на дві частини: біблійний мотив і особисте прохання до Христа або Богородиці про захист, допомогу в приборканні страстей, зрештою – спасіння душі. Поетичний текст постає перед читачем як єдине ціле, хоча, безперечно, він складається з кількох фрагментів різних віршів. При цьому переписувач не турбується про «дотримання авторських прав»: його цікавить твір, а не поет. Імовірно, вірші, як і інші тексти, були записані з пам'яті або чисеїсь «книжиці» на кшталт того самого збірника І. Величковського. Не виключено й те, що частина віршованих творів належить авторству самого о. Зіновія. У будь-якому разі вони чекають на свого дослідника-літературознавця.

¹ Дуже ймовірно, що В. Ясинський був учителем І. Величковського в час, коли той навчався в Києво-Могилянській академії [15, с. 8].

² У сучасному розумінні епіграма – це невеликий сатиричний, уїдливіший віршик, спрямований проти особи, явища, літературної чи політичної течії тощо. Проте в розумінні людини XVII ст. епіграма не мусила мати сатиричного характеру, а вимагала лише сконцентрування думки в двовірші (що часто розширювався до чотирьох рядків) [13].

Текст

Переклад (лат.)

Форзац. Почерк невідомого

№ 1й / по главной описи Гамальевскаго / Рождество-/Богородичнаго дѣвичьяго / Монастыря.¹

Арк. I. Почерк священника Зіновія Василієвича

Haec est fides recta Christiana ut credamus et confiteamur / quia Dominus noster IESUS Christus Dei Filius Deus et homo est. / Deus ex substantia Patris ante saecula genitus et homo / est ex substantia Matris in saeculo natus. / Perfectus Deus perfectusque homo ex anima rationali et hu-/mana carne subsistens. / Aequalis Patri secundum divinitatem, minor Patre se-/cundum humanitatem. Qui passus est propter salutem nostram, descendit / ad inferos, tercia die resurrexit a mortuis. Ascendit / ad caelos, sedet ad dexteram Dei Patris omnipotentis, inde / venturus est iudicare vivos et mortuos.²

Це є істинна християнська віра, щоб ми вірили та сповідували те, що Господь наш Ісус Христос, Син Божий, є Богом і є людиною. Він Бог перед усіма віками від ества Отця народжений, людина народжена від ества Матері на світі. Досконалий Бог і досконала людина, яка має наділену розумом душу та людське тіло, що існують разом. Який страждав заради нашого спасіння, зійшов до відхплані, воскрес із мертвих третього дня. Вознісся на небеса, сидить праворуч Бога Отця всемогутнього, звідки прийде судити живих і мертвих.

Арк. I. Почерк невідомого

¹ Тут і далі кириличні тексти відтворюємо засобами новітньої східнослов'янської графіки. Давні кириличні літери, відсутні в новітніх східнослов'янських алфавітах, замінюємо, а саме: м («я») на «я», љ («кс») на «кс», џ («псі») на «пс», о, ѡ («он»), «омега») на «о», ѣ («ук») на «у», ѵ («жіцію») на «в» та «и»; для зручності читання літери «і десятиково», тотожної за написанням із сучасною українською літерою «і», замінюємо її на «і»; грецькі літери «Z» («дзета») та «Σ» («сигма») – на «З» та «С» відповідно; грецьку літеру «ε» («епсілон»), що у наведених текстах позначає як звук «е», так і звук «є», замінюємо на «е». Виняток робимо для Ѡ («фіта») і Ѳ («ять»), які зберігаємо з огляду на специфічність їхнього звучання в староукраїнській мові (Ѡ вимовлялася здебільшого як «т», Ѳ – як «і»).

Титла розкриваємо, надрядкові літери та лігатури вносимо в рядок; літеру ѱ («єр») на кінці слова, що позначає твердість попереднього приголосного, опускаємо. Вживання великих і малих літер упорядковуємо згідно із сучасними нормами; авторську пунктуацію зберігаємо; слов'янські літери, що позначають числа, замінюємо арабськими відповідниками. Кінець авторського рядка позначаємо навскісною рискою.

² Фрагмент Атанасійського символу віри Quicumque. Автори статті дякують **отцю доктору Тадеушу Гаці** – завідувачу кафедри латинської філології Люблінського католицького університету ім. Йоана Павла II – за допомогу в перекладі латиномовних текстів.

Закреслено:

Я Мартин [...] / взяв от отця намѣстника / за чтири книги от [...] / золотих [...].

Арк. I. Почерк священника Зіновія Василієвича

*Sancta Maria Mater Dei / Patri et Filio et Spiritui / ab ipso conceptionis momento / singulariter unita. Cuius vita / inclita cunctas illustrat / Ecclesias.*¹

Свята Марія Матір Божа з Отцем і Сином і Святим Духом від самого моменту зачаття особливим чином з'єднана. Її преславне життя освітлює всі Церкви.

Арк. I. Почерк священника Зіновія Василієвича

*Dignus est Agnus qui occisus est accipere virtutem et divinitatem / et sapientiam et fortitudinem, et honorem et gloriam / et benedictionem: Sedenti in throno et Agno benedictio et honor et gloria et potestas in secula seculorum. Amen.*² / *Adoramus Te, Christe, et benedicimus Tibi quia per Sanctam Crucem Tuam redemisti mundum.*³

Достойний Агнець, що заколений, прийняти силу, і багатство, і мудрість, і міць, і честь, і славу, і благословення! Тому, Хто сидить на престолах, і Агнцеві благословення, і честь, і слава, і сила на вічні віки! Амінь.
Поклоняємося Тобі, Христе, і величаємо Тебе, бо через Твій хрест відкупив світ.

Арк. I. Почерк священника Зіновія Василієвича

*Decies millies te laudent et benedicant Virgo Mater gloriosa Maria / omnes sancti patriarchae et Prophetae, Innocentes, sanctus Ioannes / Baptista, omnes sancti Apostoli discipuli Domini et Evangelistae, omnes / sancti Confessores, Episcopi, Doctores, Monachi, Eremitae, Virgines, Vidui, Coniugati, gloriosi Martyres, omnes sanctae virgines, viduae, coniugatae, omnes Sancti / et Sanctae te laudent et benedicant Virgo Maria.*⁴

Десять раз по тисячі нехай Тебе славлять і благословляють, Діво Матір славна Маріє, усі святі Патріархи і Пророки, Невинні [Немовлята], святий Іоан Хреститель, усі святі Апостоли, учні Господні і Євангелісти, усі святі Сповідники, Єпископи, Вчителі, Монахи, Пустельники, Діви, Вдівці, Подружжя, славні Мученики, усі святі діви, вдови, одружені, усі святі [чоловіки і жінки], нехай Тебе славлять і благословляють, Діво Маріє.

¹ Фрагмент респонсорію з марійних свят латинської традиції.

² Пор. Одрков. 5:12–13 (тут і далі використовуємо цитати з латинського перекладу Біблії (Вульгати); у другому стовпчику наведено цитати з Біблії в перекладі Івана Огієнка [1]).

³ Страсний антифон латинської традиції.

⁴ Імовірно, злитий і модифікований текст додатків, що відмовлялися після окремих декад молитви Розарію.

Арк. I. Почерк священника Зіновія Василієвича.

Ora pro nobis sancta Dei genitrix ut
digni efficiamur / promissionibus
Christi.¹

Молись за нас, свята Богородице,
щоб ми удостоїлися обітниць Хри-
стових.

Арк. II. Почерк священника Зіновія Василієвича

Воскресеніє Христово видѣвше, поклонѣмся / Святому Господу Ісусу єдиному
безгрѣшному. / Кресту Твоему поклоняємся Христе и святое / воскресеніє
Твое поєм и славим, Ты бо еси Бог / наш развѣ бо Тебе иногo не знаєм, и
Імя / Твое нарицаєм. Приидѣте вси вернии по-/клонѣмся святому Христову
воскресенію. Се бо- / пр[и]иде Креста ради радость всему Миру всегда / бла-
гословяще Господа, поєм воскресеніє Его. / распятіє бо претерпѣв, и смертію
смерть / раздруши.²

Арк. II зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Сыне Божий нестидязь братію нас звати, /
На Ся чelовѣчее сыновство пріяти, /
Дажь да и аз сын Божий благодатний буду /
З тобою в дому Отчем во вѣки пребуду. /

Спасенія нашего ради воплощенный, /
Ісусе, дажь да буду во плоти спасенний /³
Страдав[ы]й за грешних, мертв быв и погребенний /
Дажь да буду ко страстем грѣха умерщвленний. /⁴

Рождшая Бога Сына, при[сно]дѣвства печати /
Дажь да буду печатлѣн в Сына благодати /⁵
Покрывающа вѣрних честним омофором /
Пр[и]ими мя под Твой Покров, zde и к вишним двором. /⁶

¹ Марійний респонсорій латинської традиції.

² Гімн Воскресінню Христовому, що виконується під час пасхальних і недільних богослужінь у Православній церкві.

³ 1-ша епіграма твору В. Ясинського «Вѣнец главѣ церковной Ісусу Христу от звѣзд дванадесят, от молитв чрез праздники Его дванадесят» [10, URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto70.htm#tupt2>].

⁴ 7-ма епіграма твору В. Ясинського «Вѣнец главѣ церковной Ісусу Христу от звѣзд дванадесят, от молитв чрез праздники Его дванадесят» [10, URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto70.htm#tupt2>].

⁵ 5-та епіграма твору В. Ясинського «Вѣнец Богородици от звѣзд дванадесят, от молитв чрез праздники Ее дванадесят» [10, URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto70.htm#tupt3>].

⁶ 11-та епіграма твору В. Ясинського «Вѣнец Богородици от звѣзд дванадесят, от молитв чрез праздники Ее дванадесят» [10, URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto70.htm#tupt3>].

Маріє Богомати, радуйся слышавша /
 От Ангела исход Твой успенский вѣдавша /
 Ко Сыну Ти и Богу: даждь и в час исхода /
 Души моей слышати глас в радость во[с]хода. /

Маріє во исходѣ зрѣвша, Сына Бога, /
 Душу Ти приємлюща з телесна чертога /
 Дажь тогожде Твоего и мнѣ Сына зрѣти /
 исход души моей Томужде вручити /

Маріє в Неб чертозѣ в Солнце облеченна /
 От Отца свѣтов на брак Агнчий украшенна /
 Дажь ми душу имушу, тмою грѣхов мрачну /
 В свѣт добрих дѣл облещи яко в ризу брачну /

Маріє имущая Луну под ногами /
 Грѣшним к небу свѣт суща Твоими стопами /
 Дажь благуу часть и мнѣ невѣжду при ногу /
 Подножієм Ти быти влекомим ко Богу /

Маріє, дванадесят звѣздами вѣнчанна /
 Апостолскому лику в вѣнец славы данна /
 Дажь милостію щедрот мнѣ вѣнчанну быти /
 Егда дванадесяте будутъ Мір судити. /

Ісусе за наш дерзк грѣх Кресту Пригвожденный /
 На горну смерть желчію со оцтом нужденный /
 Пригвозди ми плоть страхом, не даждь в грѣх простерти /
 Да не вкушу горнія з горем адским смерти.¹

Арк. II зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Всяк призывай імя Господне спасется.²

Арк. II зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Іереє зане подобни суть водѣ Крещенія: Сія грѣхи Крещаемих ізмивает, омы-
 ваи ко Царствію Не:/бесному устрояет, сама же вон излеается, тако многіє
 человецы воздѣянїем рук іерейских / возводятся во Отечество Небесное, сами
 же іереї Христови нераденїем званія своего и житія сквернаго / низходят во
 адову пропасть³.

¹ 10-та епіграма твору В. Ясинського «Вѣнец от дванадесят звѣзд страстѣм Христовым, от молб к страдавшему в вѣнцу терновым» [10, URL: <http://litopys.org.ua/ukropetry/anto70.htm#tupt8>].

² Пор. Рим. 10:13.

³ Текст невідомого походження. Можливо, належить авторству самого о. Зіновія.

Арк. 12 зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Сія книга святое Евангеліє Зѣновія Васи:/левича священника Клишковского: року Божого: / 1713: мѣсяца януарія: дня 31. ж.

Арк. 12 зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Non nobis Domine non nobis, sed Не нам, Господи, не нам, але Йменню
 pomini Tuo da gloriam¹. Своему дай славу.

Арк. 12 зв. Почерк священника Михайла Симеоновича

Сию книгу святое Евангеліє священник Клишковскій / іменно отец Михайл Семионович внук / више помянутого отца Зѣновія; за оставленіє грѣхов своих в Пустинно Харлампіевскую Гамалѣ/евскую святую обитель вѣчно даровал 1751 года; октоврія; 3 числа.

Арк. 15–59. Почерк священника Михайла Симеоновича

Сію книгу / Святое Евангеліє / Священник / Церкве Покрова / Пресвятой Девы / Богородици Клишковской / Михайл Симеонович / Старого Священника / Клишковского / отца Зѣновія / Василієвича / внук в Пустинно / Харлампіевскую / Гамалѣевскую / святую обитель / вѣчными часи / подарил / при архимандритѣ / всечестном / отце Пафнутии / Биковском² / бывшом / на флотѣ / морском / обер іеромонахом / при намѣстнику / на тот час / в той же святой обители / будучим іеромонаху / Феодосію Левицкому³ / 1751 года октоврія: 3 числа.

Арк. 105. Почерк священника Зіновія Василієвича

МАРІА, Богу в жилище, нам во прибежище: Імя Пресвятое: Імя Пречестное, по Пресвятѣй[шом] и слад:/чай[ш]ом Імени ІСУС: ничтоже славнейше, ничтоже достойнѣйше, ничтоже вяще яко Імя / МАРІА. Вся похвали вся чести и слави, вся титли⁴ и красоти Ей Единѣй во славу и похвалу при/носити должны ести: Кто у том прегогат, и в слово нескуден да считает титли Ея чести и слави: блаж[ен] / и триблажен ест всяк Ея блажител хвалител: и слави проповедник: Небо торжествует: земля веселится / Ангели радуются егда воспоминается всякими Небесными сладостми исполненное Імя МАРІА. / Імя Пречестное, Імя Предостойное Імя Святое МАРІА. Егоже благоговѣнно почитающе, ти:/тлами нарицательными славу Ея и благодарѣнія Ея возвеличим.

¹ Пс. 115:1.

² Флотський обер-іеромонах Пафнутій Биковський керував Гамаліївським монастирем з 19 лютого 1750 р. до 23 вересня 1754 р., потім був переведений до Києво-Печерської лаври [14, с. 51].

³ Про намісника монастиря іеромонаха Феодосія Левицького нам достеменно нічого не відомо, крім того, що він також згадується у контракті на будівництво монастирської брами 1753 р. [16, с. 230]

⁴ Титло – архаїчна форма слова «титул».

Арк. 334 зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Помяни Господи душа людей Твоих / всяким образом смерти от жития сего / отшедших: Ты Всесилн[и]й Боже умервщля/йи и оживляяи, низводяи во ад и: / возводяи, ради Твоя безмерна благасти, и излияния Крове Твоея / Пресвятія, не яростію Твоею Господи / казни их да не до конца погибнут / но да Тобою упокоенни славят Тя Премилосердаго Творца во вѣки Аминь.¹

Грѣшник Зѣновий Василевич / недостойний священник Клишковск[и]й: / правослаивний и правовѣрн[и]й сего почи:нанія читателю Священного и мирского / чину Святой Ка.Ф.Олической Апостольской востодней / церкви. Сыну, молю тя о должному ближнему / любовь: помолися за душу мою грѣшную Господеви. / Да и своей уллучиши от Господа милость. Со святыми покой Христе душа / раб Своих идеже нэсть бо:/лезни ни печали ни воздыха:нія но жизнь безконечная.²

Змилиуйтеся надо мною / ближніи мои помолѣтєся за мене грѣшника. / Тѣло и Кровь Спасителя / моего за душу мою грѣш:ную принесѣте и / офѣруйте. и мило:/стиню всякую хто / може дайте. / Возжада душа моя / ко Богу.³

Арк. III. Почерк священника Михайла Симеоновича

Сие Евангелие села Клишок позичаемо до села Псаровки / до храму верховних апостол Петра и Павла, заведомом / ктитора тамошнего Андрея из брати-ею, и та-/мошнего протопопенка Михаила Симеоновича, / и оное Евангелие когда востребуют тамошние жите-/лие должны псаровци и отдать, а порукою сего Еванге-/лия Никита Яковлев поп Чеплѣвскій / року 1732 декабра 12 дня, / которое отобрано року 1734 іюля 24 дня от виш означенного по/[сред]ника честнаго отца Никити Чеплѣвского в сем я нижайшій отобравш[и]й ро[спи] сую ся своеручно. Михайл Симонович презвитер церкви Покров[а] [Пре] святія Богородици (підпис).

Арк. III зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Чудо чудес благодатная, в Тебѣ зрящи вся тварь радуется: зача[ла] еси- / без-стѣменно, и родила еси неизреченно, Егоже чиноначалія Ангел видѣти- / не могут. Того моли о душах наших.⁴

Пречистая Богородице, на небесех благословенная, и на земли славослови-мая / радуйся Невесто неневестная.⁵

¹ Запис містить фрагменти молитви за упокій усіх православних християн, за яких немає кому помолитися.

² Запис містить кондак 8-го гласу, що співається під час заупокійної служби (відспівування, панахиди).

³ Запис містить цитату з Пс. 41:3.

⁴ Богородичний відпустительний, що співається під час богослужіння в Православній церкві в неділю ввечері й у понеділок на утрени на «Бог Господь», глас 1-й.

⁵ Богородичний відпустительний, що співається під час богослужіння в Православній церкві у вівторок ввечері й у середу на утрени на «Бог Господь», глас 1-й.

Заченшая неопално Огнь Божественн[и]й, и Рождшая безсѣменно Источника жизни Ра[дуйся] / благодатная Богородице спасай Тебе величающих.¹

Безматерняго на небеси паче мысли, и слуха, на земли без Отца родила еси / Того Богородице моли о душах наших.²

Архангелское слово пріяла еси, и Херувимский Престол показалася еси, и на / обятіях Твоих носила еси Богородице, Надежду душ наших.³

Со Ангели Небесная, со человеки земная гласом радованія Богородице вопієм Т[и] / Радуйся Дево радуйся, радуйся Благословенная, радуйся Препрославленн[ая] / Твой бо Сын воскресе Трідневен от гроба.⁵

Всю низложив смерти державу, Сын Твой Дево, Своим воскресеніем, яко Бог кр[ѣпкий] совознесе нас и обожи тѣмже воспѣваем Его во вѣки.⁶

Величит душа моя Воскресшаго трідневно от гроба Христа Жизнодавца. / Величит душа моя, волею Страдавша, и Погребенна, и Воскресшаго трідневно от гроб[а.] / Христос новая Пасха, Жертва живая, Агнец Божий вземляй грѣхи мира.⁷

¹ Богородичний відпустительний, що співається під час богослужіння в Православній церкві в понеділок ввечері й у вівторок на утрени на «Бог Господь», глас 1-й.

² Богородичний відпустительний, що співається під час богослужіння в Православній церкві в кінці утрени вівторка, четверга і суботи, глас 1-й.

³ Богородичний відпустительний, що співається під час богослужіння в Православній церкві в кінці утрени понеділка, глас 6-й.

⁴ Фрагмент Богородичного відпустительного, що співається під час богослужіння в Православній церкві в неділю ввечері й у понеділок на утрени на «Бог Господь», глас 5-й.

⁵ Приспів 9-ї пісні канону Пасхи, що співається під час Великоднього богослужіння в Православній церкві.

⁶ Тропар на «І нині» 8-ї пісні канону Пасхи, що співається під час Великоднього богослужіння в Православній церкві.

⁷ Приспиви 9-ї пісні канону Пасхи, що співається під час Великоднього богослужіння в Православній церкві.

Арк. III зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Сія Книга Евангеліє Святое, Безначалному, Безконечному, Непостижимому / и Всемогущему Богу во Троици Единому, и Преблагословенной Девѣ / Маріи Богородици и всѣм святым во честь и во славу во вѣки вѣком. буди [буди.] / Зѣнов[и]й Василевич священник Клишковск[и]й. Року Господня: 1711 Месяца Ию[ля] / дня третогонадцат: день преставленія Христини Забѣловни¹ в по:/ неделок рано. Вѣчна ей память. В день Собора: св: Архангела Гавр[иила] / Буди Імя Господне благословенно от нынѣ и до вѣка.² Не нам Господи не нам но Імени Твоему даждь [славу]³/ Со святыми покой Христе душа раб своих Христини, Татіяни, Лаврентія, и грѣ[шного] / священноіерея Зѣновія⁴. Аминь. Идеже нѣсть болезни, ни печа[ли,] / ни воздыханія но жизнь безконечная.⁵ Аминь. Аминь. Аминь[ь.] / Року: 1713: / Июля 13: дня / (далі обрзано).

Арк. IV. Почерк священника Зіновія Василієвича

[...]

Со святыми покой Христе душу раби Своея идеже нѣсть болѣзни, ни печали ни воздыханія / но жизнь безконечная.⁶

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

†	†
Laesit Deum mundi furor, /	Зневажила Бога лють світу,
hinc mors, fames, belli cruor. /	Звідти смерть, голод, кров війни,
Hinc ira summi iudicis, /	Звідти гнів найвищого Судді,
Hinc poena iusti vindicis. /	Звідти кара справедливого Месника.
O quis valebit dexteræ /	О хто ж спроможний вирвати мене
Me vindici subducere, /	З Месника правиці?
Nomen Dei sanctissimum, /	Пресвяте Ім'я Боже
Tutamen invictissimum. ⁷	Є найбільш непереможним захистом.

¹ Запис становить собою своєрідний синодик – перелік імен уже покійних на той час і певним чином близьких о. Зіновію людей. Перше місце в ньому посідає ім'я «Христини Забѣловни» – очевидно, представниці козацько-старшинського роду Забіл. Однак у родоводі останніх, упорядкованому В. Модзалевським, не виявлено жодної жінки на ім'я Христина [8, с. 80–99]. Водночас імена кількох представниць роду залишилися невідомими і в «Малороссийском Родословнике» позначені трьома крапками.

² Пс. 112:2.

³ Пс. 113:9.

⁴ Залишаючи це послання майбутньому читачеві Євангелія, о. Зіновій вносить у цей синодик і своє ім'я.

⁵ Фрагмент кондака 8-го гласу, що співається під час заупокійної служби (відспівування, панахиди).

⁶ Кондак 8-го гласу, що співається під час заупокійної служби (відспівування, панахиди).

⁷ Імовірно, власний текст. Знаком хреста (†) нагорі сторінки священники розпочинали власні листи.

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Turris fortissima nomen Domini ad
ipsum currit / iustus et exaltabitur.
Proverb: cap: 18.¹

Господнє Ім'я сильна башта: до неї
втече справедливий і буде безпечний.
Приповідок: розділ: 18.

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Non est aliud nomen sub caelo
datum hominibus in quo o: / porteat
non salvos fieri: Acta: 4.²

Під небом нема іншого Ймення, даного
людям, що ним би спастися ми мали:
Діян: 4.

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича.

Буди Імя Господнє благословенно / от ни[н]ѣ и до вѣка.³ З.В.С.К.⁴

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Cum hora mortis venerit /
Morbo supremo strinxerit /
Caligo visum cum teget /
Auditus aurem deseret /
Nec evocare caelitus /
Opem valebit spiritus, /
IESU sacrum nomen tuum /
Tunc adiuvet servum tuum.

Коли прийде смерті година,
Хворобою останньою стисне,
Коли затуманиться зір,
Слух залишить вухо,
Дух зможе закликати
Таку допомогу з неба:
ІСУСЕ, святе ім'я Твое,
Тоді нехай підтримає слугу Твого.

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Omnis qui invocaverit nomen /
Domini salvus erit.⁵

Кожен, хто покличе Господнє Ім'я, буде
спасений.

¹ Припов. 18:10.

² Пор. Діян. 4:12.

³ Пс. 112:2.

⁴ З.В.С.К. – криптонім, який читаємо як «З'їновій Васил'ївич Священник Клишков-ский».

⁵ Пор. Рим. 10:13.

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

1713 а.
2-nda Februarii1713 р.
2-ге лютого

Ex ore culpaе conscio /
 Indigna IESU laus scio /
 Dignum tamen nomen tuum /
 Quod lingua laudet omnium /
 En reddo laudes debitas /
 Admitte lesu redditas /
 Supple supernis laudibus /
 Quod defuit terrestribus.

З уст свідомих провини
 Негідно – як знаю – [лине] прославлення
 ІСУСА
 Проте гідним є Твоє Ім'я,
 Аби язик усього славив його.
 Ось віддаю належну хвалу,
 Допусти, Ісусе, знову [прославлення], Допов-
 ни небесними прославленнями
 [Те], чого бракує земним [прославленням].

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Ut nomen hoc sanctissimum
 et viventes in ope, et morientes
 / in ore, habere mereamur.
 Dona Domine lesu ut dulcem
 pomini tui / memoriam in tabulis
 cordis nostri digito virtutis
 tuae inscribere / digneris. Te
 rogamus audi nos.

Аби ім'я Твоє пресвяте було допомогою у
 житті, коли живемо, і тоді, коли помираємо,
 на устах. Дозволь, Господи Ісусе, дай виписати
 солодку пам'ять про Твоє ім'я пальцем Твоїї
 сили на таблицях нашого серця. Тебе проси-
 мо, вислухай нас.

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Nec aliud cupiam nisi te. Ut
 odiam me et amem te. Humilia
 me, exalta te. / Nihil cogitem
 nisi te. Persequar me, sequar te.
 Diffidam mihi, fidam te. / Aspice
 me ut diligam te. Voca me ut
 videam te et in aeternum potiar
 te.¹

Нехай нічого іншого не прагну окрім Тебе.
 Аби я ненавидів себе і любив Тебе. При-
 низь мене, возвелич себе. Нехай не думаю
 ні про що окрім Тебе. Аби я переслідував
 себе, а йшов за Тобою. Аби я не довіряв собі,
 а довіряв Тобі. Зглянься наді мною, аби я
 любив Тебе. Поклич мене, щоб я побачив Тебе
 і навіки оволодів Тобою.

¹ Фрагменти молитви св. Августина «Domine Iesu, noverim me...». З 20 лінійок мо-
 литви вибрано 2, 3, 5, 6, 9, 15, 19 та 20.

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвич

Benedicamus Patrem et Filium / cum Sancto Spiritu, laudemus / et superexaltemus eum in saecula.¹
In te Domine, sperravi, non confundar / in aeternum.²

Благословімо Отця і Сина з Духом Святим, славимо і величаймо Його навіки.

Тобі я, Господи, довірився, не засоромлюсь повіки.

Арк. IV зв. Почерк священника Зіновія Василієвича

Все житіє мое скверно изжив Господи, в плотстѣм угодіи / окаянн[и]й, якоже блудн[и]й сын во умиленіи зо[ву] Отче: / Небесн[и]й, согрѣших, очисти мя и спаси, и не отрини / мене волею от Тебе удалившася и божественних дел обни:/щавшаго.

Джерела та література

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. І. Огієнко. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2002. 1159 с.
2. Гуцуляк М. В. Українське віршування 30–80-х рр. XVII ст.: дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.06. Чернівці, 2017. 354 с.
3. Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. Маргіналії й маргінал істика. *УІЖ*. 1990. № 3. С. 41–53.
4. Корзо М. А. Апостольський символ вери и исповедание Афанасия в православной книжности Киевской митрополии (XVI–XVII вв.). *Вестник ПСТГУ. История. История Русской Православной Церкви*. 2016. Вып. 1 (68). С. 20–31.
5. Кужельна О. В. Бебі-бум по-Клишківські: сторінки історії села Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії та дослідження щодо вікового та соціального стану місцевого населення другої половини XIX ст. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 250–255.
6. Людоговский Ф. К. Функционирование и эволюция служебного и четъего вариантов церковнославянского Евангелия в эпоху книгопечатания: постановка проблемы. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2004–2005*. Москва, 2006. С. 400–418.
7. Мазепина книга / Упор. та вступна стаття І. Ситого. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського; Канадський ін-

¹ Антифон з офіціуму бревіарія на урочистість Пресвятої Трійці (лат. обряду).

² Останній рядок католицького літургійного гімну Te Deum.

- ститут українських студій Альбертського університету; Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів, 2005. 525 с.
8. Модзалевский В. Л. Малороссийский Родословник. Т. 2: Е – К. Киев, 1910. 746 с.
 9. Ситий І. Виступ Івана Мазепи очима сучасників. *Сіверянський літопис*. 2011. № 1. С. 18–25.
 10. Українська поезія. Середина XVII ст. / уряд. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1992. 680 с. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto.htm> (дата звернення: 26.08.2020).
 11. Філарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга пятая. Чернигов: Земская типография, 1874. [2], 443, 5 с.
 12. Флоровский Г. Пути Русского Богословия / Прот. Георгий Флоровский; с предисл. прот. И. Мейендорфа и указ. имен. 3-е изд. Париж: YMCA-press, 1983. 600 с.
 13. Чижевський Д. Українське літературне бароко. К., 2003. С. 35–57. URL: <http://litopys.org.ua/chyzh/chyb04.htm> дата звернення: 26.08.2020).
 14. Чухно В. Історія Гамаліївського Харлампієва монастиря. *Сіверянський літопис*. 2011. № 3. С. 46–59.
 15. Шевчук В. Іван Величковський та Києво-Чернігівська поетична школа другої половини XVII ст. Величковський І. Повне зібрання творів. Київ: Дніпро, 2004. С. 5–24.
 16. Юрченко С. Б. Пригода Гаврила Раєвського у Гамаліївському монастирі. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип 4. С. 227–231.
 17. Officium Rakoczianum sive selecta pietatis exercitia cultui divino, beatissimae virginis et matris divinae Mariae sanctisque honori debita. Viennae. 1836. 373 с.
 18. Smorzewska H. O poezji religijnej wschodniosłowiańskiego baroku. *Acta Neophilologica*. IV. 2002. S. 35–43.

Ірина Бондар

кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник науково-експозиційного відділу історії краю з найдавніших часів до початку XX ст. Сумського обласного краєзнавчого музею

Сумщина і Китай: історико-культурні зв'язки

На сучасному етапі інтеграція України у світове співтовариство є найбільш обговорюваною проблемою. Українська держава постійно відкриває нові горизонти для реалізації свого потенціалу, намагається використовувати додаткові можливості з метою досягнення високого і стабільного рівня розвитку, використовуючи досвід інших країн і коригуючи його для формування власних стратегій. Українсько-китайські відносини є одним з пріоритетних напрямів міжнародного співробітництва. Китай як одна з найцікавіших і найзагадковіших країн на планеті притягує своєю багатоміліардною історією, численними пам'ятками культури і незвичністю етнічних традицій. У контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів сьогодення значна увага приділяється дослідженню регіональної тематики. Тому актуальними стають пошуки фактів історичного минулого про початок формування та подальший розвиток відносин між Китаєм та Сумщиною.

Китаєзнавство в Україні розвивається вже кілька століть, але й до сьогодні не посідає провідних позицій у наукових дослідженнях. Разом з тим до вивчення китайської історії та філософії залучалися й представники Сумщини. Перш за все, необхідно згадати ґрунтовний науковий доробок китаєзнавця, випускника історичного факультету Сумського державного педагогічного інституту 1995 р., президента Української асоціації китаєзнавців, завідувача відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, старшого наукового співробітника, доктора філософських наук Віктора Кікценка. До сфери його наукових інтересів входить вивчення історії формування, традицій та особливостей укра-

їнського китаєзнавства від найдавніших часів. Автор відтворює наукову спадщину та пріоритети України в галузі китаєзнавства, залучає маловідомі та невідомі історичні джерела, що зберігаються у фондах бібліотек та архівів України [4].

Вагому цінність мають роботи колишнього викладача історії країн Азії та Африки Сумського державного педагогічного університету, знаного китаєзнавця, доцента Іраїди Сергійчук, яка є авторкою підручників і навчальних посібників для закладів вищої освіти (зво) з історії Китаю [8], низки науково-популярних статей у збірках та ЗМІ [7; 9; 10]. Про емігрантів до Китаю періоду Української революції 1917–1921 рр. маємо публікації Валерія Власенка та Михайла Манька [2; 6]. Участь сумчан у збройних конфліктах на території Китаю у XX ст. описував краєзнавець Олег Корнієнко [5]. Зазначені вище роботи є важливими для вивчення історії взаємозв'язків Сумщини з Китаєм.

Сьогодні перед українськими вченими постає завдання підвищення рівня вивчення традиційного та сучасного Китаю, що, крім суто науково-освітнього значення, має стати запорукою взаємопорозуміння між народами наших країн. У цьому контексті одним з напрямів наукових розвідок є дослідження регіонального напряму розвитку україно-китайських відносин. Тому метою нашого дослідження є систематизація та узагальнення історичних фактів про перші спроби налагодження взаємодії між представниками сумського регіону та імператорським Китаєм, про появу перших китайців у місті Суми, про розвиток суперечливих політичних відносин з КНР у XX ст. та участь у них сумчан.

Відносини між Україною та Китаєм почали зароджуватись за часів Київської Русі завдяки Великому шовковому шляху, що своєю північною гілкою заходив на територію сучасної України – Крим. Прихід до влади в Китаї монгольської династії Юань (1271–1368) дозволив європейцям подорожувати, торгувати та здійснювати місіонерську діяльність на раніше «закритій» для іноземців території. Перша згадка про українців у китайських джерелах міститься в спеціальному літописі Юань-Ши, що датується XIV ст. У ньому йдеться про створення китайським імператором Хубілаєм – монгольським засновником династії Юань – спеціального військового загону («руської сотні») із киян, які несли службу в місті Ханбалік (сучасний Пекін) у 70–80 рр. XIII ст.

Тривалий період перебував на території Китаю Дем'ян Многогрішний (1631–1703) – відомий державний і військовий діяч, якого 3 березня 1669 р. у Глухові обрано гетьманом Лівобережної України. Звинуваченого в зраді, підданого тортурам і засудженого до страти гетьмана за наказом московського царя було вислано до Сибіру.

Починаючи з 30–40-х рр. XVII ст. російські мандрівники, досліджуючи території Сибіру та Далекого Сходу, вийшли до берегів Тихого океану. Вони будували укріплені фортеці-остроги, приєднуючи відкриті землі до складу Московії.

У 1644 р. до влади в Китаї прийшла маньчжурська династія Цин. У зовнішній політиці вона дотримувалася доктрини Серединної імперії, за якою всі держави світу вважалися васалами богдихана (імператора) й мали йому коритися. Проте між Росією та Китаєм склалися особливі стосунки. Сутички між маньчжурськими і російськими військами в прикордонні не призвели до перемоги жодної зі сторін. Цинська імперія визнала Московію єдиною рівною собі державою й пішла на підписання Нерчинського договору у 1689 р. У його укладенні активну участь взяли українці. Охоронним полком російського посла Федора Головіна командував репресований царизмом колишній гетьман України Дем'ян Многогрішний, якого згодом було призначено командувачем фортеці Селегінськ на кордоні з Китаєм [9, с. 81].

В історичних документах, що описують діяльність Російської Православної духовної місії в Китаї, згадується про її керівника – Софронія Грибовського (бл. 1760–1814) – українського церковного діяча, архімандрита, біографічно пов'язаного з Сумщиною.

Відомо, що освіту Софроній здобув у Києво-Могилянській академії. У 1782 р. він переїхав до Москви, де певний час студіював медицину, проте з невідомих причин відмовився від бажання стати лікарем. Згодом Софроній прибув до Путивля й прийняв чернечий постриг у Різдобогородицькій Молчанській Софронієвій пустині поблизу Путивля (Курська єпархія), де провів кілька років. Наставники одразу ж звернули увагу на високоосвіченого, енергійного ченця.

У 1787–1790 рр. Софроній Грибовський вивчав богослов'я в Московській слов'яно-греко-латинській академії, а з 1790 по 1792 рік, отримавши сан ієродиякона, проповідував Слово Боже, читав проповіді, проводив богослужіння і викладав катехізис студентам у

церкві Московського університету. Софроній зарекомендував себе як людина, якій можна доручати нестандартні завдання в неконтрольованих ситуаціях, зокрема, поєднання місіонерської та дипломатичної діяльності в закритій для іноземців столиці Цинської імперії – Пекіні.

У січні 1793 р. Священний Синод удостоїв Софронія Грибовського саном архімандрита й призначив керівником Російської православної духовної місії в Китаї, що тривалий період залишалась єдиною європейською установою, яка мала можливість надати світові достовірні дані про події в Цинській імперії. Крім релігійної діяльності, духівництво та учні збирали й узагальнювали різноманітну інформацію про цю країну, зокрема й секретну, за дорученням тодішніх спецслужб.

Архімандрит Софроній (Грибовський), виконуючи службові обов'язки, першим у Російській імперії почав писати аналітичні твори про Китай, зібрав багато відомостей про діяльність православних місіонерів, детально описав свою мандрівку від Пекіна до Кяхти. Він є автором 12 праць з китаєзнавства. Лише три з них були опубліковані після його смерті в наукових збірниках [9, с. 84]:

- Путешествие Софронія Грибовского от Пекина до Кяхты в 1808 году. *Сибирский вестник*. 1821. Ч. 1, кн. 2. С. 31–62.
- Известие о Китайском, ныне Манчжурско-Китайском государстве. *Чтение Московского общества истории и древностей Востока*. 1861. Т. 1. С. 23–119.
- Уведомление о начале бытия россиян в Пейцзине и о существовании в оном грекороссийской веры. *Материалы для российской духовной миссии в Пекине*. СПб, 1905. С. 1–45.

На початку ХІХ ст. звіти та деякі твори Софронія (Грибовського) були засекречені спеціальними відомствами Російської імперії як такі, що містили державні таємниці. Тривалий час діяльність архімандрита Софронія була відома лише вузькому колу фахівців-китаєзнавців, він вважався російським православним діячем, який не мав стосунку до України й Сумщини. У сучасних умовах його наукова спадщина має бути ретельно вивчена, а його реальна роль у китаєзнавстві переосмислена.

З Китаю Софроній повернувся в 1807 р. немічним і хворим. Згодом був відпущений на спочинок у Московський Новоспаський монастир, у якому й помер.

З Китаєм початку XVIII ст. пов'язана біографія графа Юрія Головкина (1762–1846). Він відомий сумським краєзнавцям тим, що в 1839 р. саме в його землеволодіннях було вперше на території України знайдено рештки мамонта, а згодом за ініціативи та на його кошти було споруджено бронзовий пам'ятник мамонту, що до 80-х рр. XX ст. залишався єдиним у світі.

Графа Головкина 17 лютого 1805 р. було призначено надзвичайним та повноважним послом у Китай. Приводом для відправлення посольства було вітання нового цинського імператора (богдихана) Цзяціна. Проте фактичною метою даної місії стали питання: про встановлення торгових відносин між Росією і Китаєм по всій прикордонній лінії (або хоча б на кордоні з Синьцзянем (Новою територією); про відвідування китайських портів російськими судами та судноплавство Амуром, проїзд територією Китаю; про розмежування земель у Приамур'ї та Примор'ї; поступку Росії Амура.

У грудні 1805 р. посольство чисельністю понад 300 осіб, у складі якого були військові, чиновники, вчені та духовні особи, прибуло в Кяхту (межі Росії), де більше місяця очікувало рішення імператора на проїзд територією Китаю. Натомість через надмірну чисельність посольства керівник місії отримав протест від китайської влади і повинен був її скоротити.

Крім того, посольству Головкина було висунуто вимоги щодо церемоніалу під час його перебування у м. Урга, де необхідно було здійснити ритуал земного поклону коу-тоу (дев'ять земних поклонів перед атрибутами, що символізували особу китайського імператора), як це зазвичай робили послы васальних країн. Граф вважав їх неприйнятними і повернувся до Сибіру. Отже, китайська місія не увінчалася успіхом. Через невдоволення імператора Олександра I Головкину тривалий час довелося провести в Іркутську, поки йому не було дозволено з'явитися в С.-Петербургу, куди він повернувся в грудні 1806 р. [1].

На території України за приблизними підрахунками існує близько 340 чудотворних ікон Божої Матері. На Слобожанщині періодично їх знаходили починаючи з XVII ст. Важливе місце серед них

посідає Чудотворна ікона Охтирської Божої Матері, явлена 2 липня 1739 р. в містечку Охтирка Харківської єпархії. Серед українського козацтва ця ікона була в особливій пошані, а в гусарів Охтирського полку на військових штандартах вона знаходилася поряд з образом Спасителя.

На початку ХХ ст. було вирішено провести реставрацію Охтирської ікони Божої матері. При відправці в Санкт-Петербург (за різними джерелами, в 1903 або у 1905 р.) святий образ було втрачено (чи то загублено, чи то викрадено).

У 1930 ті рр. чудотворна ікона Охтирської Божої Матері була знайдена в російських мандрівників і емігрантів у місті Харбін у північно-східному Китаї. Невдовзі святиня була придбана заможним російським емігрантом Степановим С.А. За свідченням харбінського протоієрея Труфанова Н., який добре знав Охтирську святиню ще в період її перебування в Охтирці, образ був справжньою чудотворною іконою. У 1950-х рр. син Степанова вивіз ікону до Бразилії, а потім у Каліфорнію, у Сан-Франциско, де передав її Комітету російської православної молоді. У 1975 р. стало відомо про перебування ікони в храмі святого Тихона Задонського у Сан-Франциско, в якому знаходиться келія святого Іоанна Шанхайського. Список ікони в 1995 р. привіз в Охтирський Покровський собор митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак). З цим списком була відновлена традиція хресного ходу на місце Охтирського Троїцького монастиря, що здійснюється на третій день після Дня Святої Трійці [18, с. 218].

На початку ХХ ст. інтенсивно розвиваються торговельні відносини українських земель з Китаєм, що обумовлено завершенням у 1902 р. будівництва Китайсько-Східної залізниці (КСЗ), яка з'єднала Читу з портом Владивосток.

Із сумських підприємців першим на китайський ринок вийшов П.І. Харитоненко, який на початку ХХ ст. створив власну систему оптової торгівлі цукром. Крім м. Суми, підприємець мав контори й склади з продажу цукру в Росії, Персії, а також у м. Харбін у Китаї [6, с. 19].

У цей час у м. Суми з'являються китайські робітники, які до 1960-х рр. проживали на Шанхайці – Третій Добровільній вулиці. Краєзнавці у спогадах згадують і купця китайського походження на ім'я Ко-Си-Ци [6, с. 321].

На територію Сумщини з огляду на інтенсивний розвиток шляхів сполучення в 1910-х рр. потрапляють перші китайські товари. Про їх поширення красномовно свідчить розміщене в одній з газет м. Суми рекламне повідомлення про різдвяний розпродаж чаю, кави та какао в китайському чайному магазині, який розташовувався на вулиці Воскресенській. Оголошення свідчить про вживання сумчанами традиційних китайських напоїв та «моду» на китайські речі в регіоні.

Сумські журналісти початку минулого століття на шпальтах газет інформували читачів про неймовірне видовище – виступ китайської циркової трупи в електроттеатрі, де Лю Сі-Хай демонстрував фокуси, Лі Хай-Сано номери з ножами, а також дивував глядачів акробат [17, с. 19].

Після подій Української революції 1917–1921 р. Китай стає одним із місць еміграції. Зокрема, сумський підприємець Кайданський Едуард Лукич (19 березня 1871 р., м. Летичів, Хмельниччина, Україна – 25 березня 1936 р., м. Харбін, Китай) з родиною виїхав залізницею до Владивостока, звідти в Японію, пізніше – у Китай. Володіючи розмовною китайською мовою, він у 1924–1936 рр. працював завідувачем технічним відділом компанії «Чурин і К» у Харбіні, пізніше керував електростанцією в м. Ашихе. Його син Едуард Едуардович (нар. 1925 р.) закінчив Харбінський політехнічний інститут, 1951 р. переїхав до Польщі, де спочатку працював у посольстві, а згодом став письменником [6, с. 205–206, 330].

У період між світовими війнами син відомого кооператора, дипломата і громадсько-політичного діяча періоду Української революції 1917–1921 рр., діяльність якого пов'язана із Сумщиною, Бородаєвського Сергія Васильовича (1870–1942) – Василь Сергійович тривалий час служив на флоті, працював у французьких колоніях в Індокитаї та Китаї, проживав із сім'єю в Шанхаї [2, с. 20].

З 1923 р. СРСР регулярно надавав допомогу Китаю на прохання створеного Націоналістичною партією Гоміньдан націоналістичного уряду на чолі з її лідером Сунь Ятсеном, після його смерті в 1925 р. – президенту Китайської Республіки Чан Кайші, а в подальшому – лідеру Комуністичної партії Китаю Мао Цзедуну. Протягом тривалого часу (1933–1935, 1937–1942, 1944–1946 рр.) на території Західного Китаю (провінція Синьцзян) здійснювалися спеціальні

операції з широкою участю частин Червоної Армії та органів державної безпеки СРСР, які вели активні бойові дії. Радянський Союз постійно направляє у Китай фахівців з будівництва, інструкторів з навчання китайських збройних сил, військових радників і спеціалістів, постачав зброю та необхідну військову техніку. У 1927–1930 рр. Сумська артилерійська школа здійснила три випуски офіцерів для комуністичної Червоної армії Китаю, які отримали в нашому місті знання з теорії та практики ведення боїв, ефективного використання артилерії [10, с. 192].

Одним із керівників Алтайської добровольчої армії був уродженець с. Малий Вистороп (нині – Лебединського району) Рибалко Павло Семенович (1894–1948). У 1934 р. він був направлений розвідувальним управлінням штабу РСЧА як військовий радник у Китай, де перебував до грудня 1935 р. У квітні-грудні 1940 р. виконував обов'язки військового аташе СРСР у Китаї [5, с. 10].

У різні часи на території Китаю перебували й прославились військові льотчики, біографія яких була пов'язана із Сумщиною: уродженець с. Підлипне Конотопського району, Герой Радянського Союзу Тхор Григорій Іларіонович (1901–1943); уродженець с. Річки Білопільського району двічі Герой Радянського Союзу Супрун Степан Павлович (1907–1941); уродженець с. Ображіївка Шосткинського району, тричі Герой Радянського Союзу Кожедуб Іван Микитович (1920–1991) [7, с. 184]. Вони мали окремі нагороди саме за свою військову службу в Китаї. Зокрема, Г. І. Тхор навесні 1938 р. був призначений старшим радником з авіації та повітряним аташе при ставці верховного головнокомандувача Національно-революційної армії Чан Кайші. Він допомагав формувати китайські авіачастини, організовувати ефективне використання літаків і підготовку льотного складу, розробляв схеми доставки літаків з Радянського Союзу в Китай, знаходив у різних районах країни майданчики для аеродромів. За виконання обов'язків військово-повітряного аташе і головного радника з авіації був удостоєний китайським орденом «За заслуги в будівництві та бойових діях сухопутних, морських і повітряних сил країни», а в СРСР отримав орден Леніна, орден Червоного Прапора, у 1940 р. йому одному з перших присвоєно звання генерал-майора авіації [7, с. 186].

Під час японсько-китайської війни (1937–1945) С.П. Супрун з червня 1939 по грудень 1940 рр. командував групою винищувачів у м. Чунцин, особисто знищив шість японських літаків. У 1940 р. за виконання складних і відповідальних завдань, сміливість і відвагу, виявлену в боях, С.П. Супруну присвоєно звання Героя Радянського Союзу та нагороджено державною нагородою Китайської Республіки – орденом «Захмарної хоругви» [7, с. 187].

Початок «холодної війни» спровокував Другу громадянську війну в Китаї (1946–1949). У розпорядження ЦК КПК направлявся особливий авіапункт, яким деякий час командував І. М. Кожедуб. Під час корейської війни 1950–1953 рр. очолювана ним авіадивізія мала значні бойові успіхи [7, с. 188–189].

В якості «добровольців» у військових діях на території Китаю брали участь близько 25 тисяч громадян СРСР. Більше двохсот з них загинули і поховані на китайській землі. Серед них – вісім уродженців Сумщини: Ф.І. Завгородній, В.І. Калін, І.М. Лякін, С.В. Ніколаєнко (Конотопський район), О.А. Йосипов (Кролевецький район), Є.О. Квасов (Ямпільський район), М.Т. Клочко, В.І. Онищенко (Сумський район) [5, с. 11–12].

Загальна кількість загиблих уродженців Сумщини внаслідок збройних конфліктів на території Китаю становить 49 осіб. Серед них Герой Радянського Союзу І.В. Просолов (Буринський район); нагороджені орденом Леніна – І.М. Борвинченко (м. Лебедин), А.П. Новиков (м. Лебедин); орденом Червоної Зірки – О.А. Йосипов (Кролевецький район); орденом Червоного Прапора – Ф.Д. Колгунів (Середино-Будський район), І.Я. Минза (Кролевецький район), Д.С. Панфілов (м. Конотоп), Є.М. Строколіс (сmt. Недригайлів); медалю «За відвагу» – І.П. Скрипаль (Краснопільський район) [3].

КНР однією з перших визнала незалежність України 27 грудня 1991 р., а 4 січня 1994 р. було встановлено дипломатичні відносини між нашими країнами. Відтоді відкривається широкий простір для взаємовигідних контактів на регіональному рівні. Одним із найважливіших напрямів зовнішньоекономічної діяльності області стало співробітництво з КНР в економічній сфері. Активну позицію у завоюванні китайського ринку займає ВАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання», що постачає обладнання для видобування й транспортування нафти та газу в провінції Хейлунцзян,

помпи для водогонів, устаткування для атомної енергетики. Експортні поставки до Китаю здійснювали сумські підприємства ВАТ «Сумихімпром», ВАТ «SELMІ», ВАТ «Насосенергомаш», ВАТ «Сумифітофармація», ВАТ «Інтер Арма Інжинірінг» та ін.

Власні економічні інтереси щодо китайського ринку мають і такі підприємства районних центрів Сумщини, як Роменська тюлево-гардинна фабрика, заводи «Рамон» та «Мотордеталь-Правекс» у Конотопі, Шосткинський казенний завод «Імпульс». На сучасному етапі пріоритетними галузями співробітництва в економіці залишаються хімічна, машинобудівна, сільськогосподарська та деревообробна промисловість [10, 190].

Сумчани активно допомагали реорганізувати Народно-визвольну армію Китаю в рамках концепції «чотирьох модернізацій» Ден Сяопіна. Так, у 1999 р. у військовому інституті артилерії Сумського державного університету підвищували кваліфікацію 24 офіцери-артилеристи Народно-визвольної армії Китаю [10, 192].

Ще одним напрямом співробітництва Сумщини з Китаєм є гуманітарна сфера. Проводяться міжнародні науково-практичні конференції за участю китайських делегацій, встановлюються партнерські відносини між містами Сумщини та Китаю, організовуються виставки та фестивалі-конкурси вокальної майстерності тощо.

У колекції Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького представлено близько 100 одиниць виробів періоду правління китайської (Маньчжурської) династії Цин: фарфор, різьблені дерево, камінь, кістка, зразки вишивок, перегородчастої емалі та традиційного живопису – паперові свитки з тонкого бамбукового чи рисового паперу, вкриті малюнками тушем і акварельними фарбами.

У фондах Сумського краєзнавчого музею зберігаються листи дружби, грамота китайською мовою та повідомлення про її отримання, прапори китайських заводів, вручені у другій половині 50-х рр. ХХ ст. колективам підприємств м. Суми на знак подяки за плідну співпрацю [11; 12; 15; 16; 13; 14].

Протягом останніх десятиліть Сумська область активно розвиває співробітництво з Китайською Народною Республікою. Зокрема, підтвердженням цього є Угода про довгострокове торговельно-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво між Сум-

ською областю та провінцією Гуйчжоу, Угода про співробітництво між Сумським національним аграрним університетом і компанією «Golden Egg». Під час II Українського форуму Шовкового шляху було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Сумською обласною державною адміністрацією та Альянсом міст Шовкового шляху, мета якого – об'єднання зусиль для поглиблення партнерських відносин і подальший розвиток стратегічного партнерства. Сумщина і Китай активно зміцнюють співробітництво, особливо в економічній та культурній сфері, що має велике значення та цікавий зміст в контексті сучасного розвитку китайсько-українських відносин.

Отже, незважаючи на відмінності в культурній сфері, відносини між Україною та Китаєм мають давню традицію. Якщо звернутися до відомих на даний час історичних фактів, то можна зазначити, що починаючи з останніх десятиліть XVIII ст. Сумщина залучена, до процесу дослідження та налагодження релігійно-духовних та культурних зв'язків з Китаєм. У XX ст. провідним вектором взаємодії між даними регіонами стає військово-технічна сфера. На сучасному етапі співпраця Сумської області з КНР має здебільшого економічно-гуманітарне спрямування. Пожвавлення та поглиблення цих відносин сприяє порозумінню, позитивно впливає на розвиток як України, так і Китаю.

Джерела та література

1. Баснин В. Н. О посольстве в Китай графа Головкина. Москва: б/обкл., 1875. 104 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003545845#?page=1>. (Дата звернення: 15.11.2019).
2. Власенко В. М. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. 200 с.
3. Загиблі на чужині: Книга пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2003. 624 с.
4. Кіктенко В. О. Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи. Київ: Видавництво Інституту сходознавства НАН України, 2002. 194 с.
5. Корнієнко О. М. Мартиролог мешканців Сумської області, які загинули у локальних війнах і закордонних збройних конфліктах. Суми: Мрія, 2018. 108 с.

6. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя (1655–2010). Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1»ТОВ, 2010. 516 с.
7. Сергійчук І. М. Аси Сумщини в небі Китаю. *Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції* (22–23 листопада 2007 р.). Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 184–189.
8. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи. Суми: Університетська книга, 2006. С. 80–83.
9. Сергійчук І. М. Софроній (Грибовський) – глава Російської православної духовної місії в Китаї (1793–1807). *Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Частина II. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. С. 80–84.
10. Сергійчук І. М., Скляренко І.І. Сумщина – Китай: співробітництво поглиблюється (1991–2007). *Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції* (22–23 листопада 2007 р.). Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 190–195.
11. СОКМ. КН-4193. ТК-850.
12. СОКМ. КН-4194. ТК-851.
13. СОКМ. КН-11571. ТК-830.
14. СОКМ. КН-11572. ТК-831.
15. СОКМ. КН-40973. Д-7659.
16. СОКМ. НД-7469.
17. Сурков В. Век кинопроката. *Данкор*. 2012. 23 марта. С. 19.
18. Щенникова Н. В. Ахтырская икона Божией Матери. Православная энциклопедия. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002. Т. IV. С. 217–218.

Марина Бойко

завідувачка науково-методичного відділу охорони пам'яток історії та культури, громадських музеїв Сумського обласного краєзнавчого музею

Події Другої світової війни в пам'ятках історії с. Івот Шосткинського району

Стаття порушує проблеми збереження та дослідження культурної спадщини. Найвний обсяг нерухомих об'єктів культурної спадщини Сумської області нараховує 2,5 тис. пам'яток, з яких майже 1,2 тис. історичних пам'ятників, присвячених подіям Другої світової війни, у тому числі 725 поховань та 302 меморіальні комплекси. У статті здійснено аналіз загальних і практичних питань, виявлених у ході роботи з актуальними даними та джерелами про братські могили часів Другої світової війни.

Друга світова війна стала важким випробуванням для всього світу, у тому числі для Сумщини. За два роки наш край двічі захоплювали та визволяли, на території області діяв рух спротиву – партизанські загони, патріотичні групи, понад 78 тис. мешканців було вивезено до Німеччини, майже 44 тис. загинуло.

Нині одним із ключових напрямів пам'яткоохоронної діяльності є паспортизація об'єктів культурної спадщини, яка здійснюється з метою визначення їхньої історико-культурної цінності та обґрунтованості внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

У цілому стан пам'яток, що увічнюють події Другої світової війни, задовільний. Однак проблемою для більшості поховань – братських та одиночних могил є той факт, що пам'ятники та обеліски були споруджені в 1950–1970 роках і потребують заміни, а меморіальні дошки – уточнення прізвищ похованих військовослужбовців Червоної армії. Співробітники музею в ході паспортизації пам'яток здійснюють науково-документальний пошук зі встановлення прізвищ воїнів, похованих у братських могилах на території області.

Пам'ятник на місці масової страти мирних жителів с. Івот. Фото з архіву Сумського обласного краєзнавчого музею

Зокрема, у зв'язку з реконструкцією (заміною) пам'ятників на братських могилах були опрацьовані списки радянських військовослужбовців, похованих у с. Червона Діброва Сумського району, сіл Карпилівка, Комиші Комишанської сільської об'єднаної територіальної громади Охтирського району, с. Антонівка Ямпільського району, додатково встановлено призвища 362 воїнів Червоної армії.

Серед іншого значна увага була приділена пам'яткам історії періоду Другої світової війни, розташованим на території с. Івот Шосткинського району. Йдеться про п'ять пам'яток нерухомої культурної спадщини – три братські, одну одиночну могили радянських воїнів та пам'ятник на честь мирних жителів, загиблих під час нацистської окупації села. У 1958 році на братській могилі воїнів, які загинули в 1941, 1943 роках, розташованій у центрі села, було встановлено типову скульптуру воїна. На інших похованнях у 1950–1970 рр. спорудженоobeliski. У 1976 році на честь мирних жителів, які загинули під час окупації села, зведено меморіал, центром якого є скульптурна група – фігура охопленої полум'ям жінки з дитиною на руках (автори пам'ятника: О. Ситник – скульптор, член спілки художників УРСР та О. Стукалов – архітектор, художник, монументаліст, дійсний член Академії архітектури України, член Національної спілки

архітекторів України, Національної спілки художників України, заслужений архітектор України).

Село Івот розташоване на березі річки Івотки за 18 км від районного центру м. Шостка. Село вперше згадується в письмовому джерелі 1552 року, в якому значиться серед володінь Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря [5, с. 81].

Вивчення джерел з історії регіону періоду німецько-радянської війни дозволило відновити перебіг бойових дій на території с. Івот, що розпочались у серпні 1941 року в ході оборони північної частини Сумщини. Підрозділи, які входили до складу Брянського фронту, вели стримуючі бої на території Глухівського, Середино-Будського, Шосткинського та Ямпільського районів і планомірно відступали, намагаючись утримати лінію оборони. 26 серпня 1941 року ворог витіснив частини 143-ї стрілецької дивізії 13-ї армії на лівий берег р. Десна та захопив переправу біля м. Новгород-Сіверський. А вже 27 серпня підрозділи Вермахту оволоділи с. Івот [3, с. 35]. Військові з'єднання Червоної армії робили неодноразові спроби контрнаступу по всій лінії фронту. Зокрема, 7 вересня 1941 року 635-й стрілецький полк 143-ї стрілецької дивізії зробив спробу відбити с. Івот, наступаючи із с. Каліївка, але цей намір не мав успіху. 10–11 вересня військовослужбовці полку у взаємодії з підрозділами 52-ї кавалерійської дивізії 13-ї армії здійснили черговий наступ у районі села. Та, оскільки ворог зайняв потужну оборону і мав перевагу в живій силі, підрозділи 13-ї армії змушені були облишити цей намір. Відступ Червоної армії супроводжувався значними втратами особового складу. Село майже на два роки перейшло під владу нацистського окупаційного режиму.

Репресії проти цивільного населення почалися з перших днів окупації. Одним із репресивних методів нацистської влади було насильницьке вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини. Із села Івот, зокрема, вивезено 365 жителів: 10 травня 1942 року – 137, 7 липня – 118, 22 липня – 10, 28 липня – 100 осіб [1, арк. 10]. У 1942 році в селі були проведені арешти мирних жителів. Зокрема, 19 липня було заарештовано 19 мешканців села. Як свідчать документи Державного архіву Сумської області, під конвоєм місцевої поліції їх було доправлено до Шостки, де й страчено [1, арк. 10].

Наприкінці лютого – на початку березня 1943 року німецько-радянський фронт в ході Дмитрієв-Севської наступальної операції наблизився до північних районів Сумщини. Підрозділи 29-ї окремої лижної бригади, що входили до складу кінно-стрілецької групи генерала В. Крюкова, вклинилися глибоко в оборонну лінію противника і зайняли с. Івот. 8 березня 1943 року ворог із району Новгород-Сіверського розпочав наступ, що спричинило поновлення бойових дій. Здійснивши перегрупування військ, підрозділи Вермахту за підтримки авіації 10 березня завдали по 29-й окремій лижній бригаді в районі с. Івот потужного удару [7, арк. 38–56]. Згідно з бойовими донесеннями безповоротні втрати Червоної армії в цьому збройному зіткненні становлять близько 500 воїнів загиблими та до 1000 – пораненими [9, арк. 1–50]. Вкрай ослаблені підрозділи бригади змушені були відступити в напрямку населених пунктів Марчихина Буда і Хінель.

Зайнявши Івот знову, нацисти провели зачистку села, у ході якої добивали поранених, розстрілювали захоплених у полон бійців Червоної армії разом з тими місцевими жителями, які їх переховували. Чоловіків і підлітків зігнали на територію колгоспної конюшні, примусили зняти взуття, вишикували на вулиці та розстріляли кожного десятого. У другій половині дня 10 березня 1943 року до села прибув нацистський каральний загін. Місцевих жителів виганяли з домівок, розстрілювали на вулицях, подвір'ях, городах. Страчених кидали в льохи або затягували до будинків, сараїв, конюшень, які потім підпалювали. Цього дня було знищено 375 мирних жителів, серед них 36 жінок і 12 дітей. Частина людей була спалена в трьох місцях: у хаті Заєць Пелагеї Іванівни спалено 52 особи; у колгоспній конюшні – 39 осіб та в хаті Дейнеко Тетяни Тимофіївни – 29 осіб. Усього в селі Івот 10 березня 1943 року було спалено 223 господарства [1, арк. 10–10 зв.; 5, с. 486].

Остаточне визволення села було здійснене 7 вересня 1943 року підрозділами 354-ї стрілецької дивізії 65-ї армії Центрального фронту в результаті Чернігово-Прип'ятської наступальної операції [8, арк. 123].

Після визволення на території с. Івот у другій половині вересня 1943 року розміщувалося кілька медичних закладів: 74-й медико-санітарний батальйон 193-ї стрілецької дивізії, 79-й медико-

санітарний батальйон 162-ї стрілецької дивізії та 192-й хірургічний польовий пересувний шпиталь [6, арк. 24–25]. Воїни Червоної армії, які померли від поранень, були поховані в братських могилах на території села. Останки загиблих військовослужбовців з тимчасових одиночних поховань у братські могили були перенесені в перші повоєнні роки.

У 1975 році Сумським облвиконкомом було прийнято рішення про встановлення пам'ятника-меморіала в с. Івот на честь загиблих мирних жителів, воїнів Червоної армії, похованих у братських могилах на території села, та земляків, загиблих на фронтах Другої світової війни. У зв'язку з тим що списки загиблих мешканців села, складені в 1945 році, виявилися неповними, виконком Івотської сільської ради прийняв рішення створити комісію з уточнення прізвищ загиблих односельчан [2, арк. 27]. У результаті проведеної роботи було встановлено, що в період окупації села з 11 вересня 1941 року до 7 вересня 1943 року загинуло 392 мирні жителі, з фронтів Другої світової війни не повернулося 255 воїнів-земляків. На жаль, на момент встановлення меморіалу через обмежений доступ до архівних матеріалів прізвища воїнів Червоної армії, похованих на території села, не уточнювались.

Після детального опрацювання документів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, зіставлення прізвищ воїнів Червоної армії, які в бойових донесеннях значаться загиблими, з викарбуваними на плитах пам'ятника-меморіала, додатково встановлено імена 80 військовослужбовців, похованих на території села Івот. Крім того, було виявлено 342 прізвища воїнів, які під час бойових дій зникли безвісти поблизу села в серпні – вересні 1941 року та березні 1943 року.

Отже, у ході роботи зі складання паспортів на пам'ятки історії за архівними матеріалами було уточнено перебіг подій, що відбувалися в 1941–1943 роках у с. Івот, а також встановлено прізвища воїнів Червоної армії, які раніше не значились серед похованих у братських могилах на території села.

Джерела та література

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. Р-2445. Оп. 7. Спр. 20.
2. ДАСО. Ф. Р-4337. Оп. 1. Спр. 346.
3. Книга Пам'яті України. Сумська область. В 14 т. Т. 13. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ЛТД, 1997. 784 с.
4. Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. Т. 2. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ЛТД, 2003. 748 с.
5. Описанія Новгородсѣверскаго Спасопреображенскаго первокласнаго мужескаго монастиря. Черниговъ: Губернская типографія, 1873. 124 с.
6. Центральний архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). Ф. 58. Оп. А-83627. Спр. 680. 69 арк.
7. ЦАМО РФ. Ф. 62. Оп. 321. Спр. 160. 330 арк.
8. ЦАМО РФ. Ф. 1674. Оп. 1. Спр. 80. 165 арк.
9. ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 1. Спр. 1443. 50 арк.

Олександр Євтушенко

викладач Політехнічного технікуму КІ СумДУ, голова правління Конотопської громадської організації «Останній рубіж»

Діяльність пошукових загонів

Сумщини у 2018 р.

(на прикладі польових досліджень в урочищі Страшне поблизу с. Мутин Кролевецького району)

Сьогодні в Україні та на Сумщині зокрема діють громадські організації, які проводять пошукову роботу з виявлення непохованих останків захисників Вітчизни середини ХХ ст. Повний цикл робіт починається з архівів, продовжується польовими дослідженнями і завершується увіковіченням пам'яті полеглих воїнів. Ефективна діяльність подібних громадських організацій забезпечується достатньою штатною чисельністю пошуковців, які залучають представників інших громадських організацій до виконання завдань, об'єднують ентузіастів для проведення всіх видів пошукової роботи, допомагають створювати експозиції в громадських і державних музеях, співпрацюють з іноземними організаціями й фондами.

У м. Конотоп також існує пошуковий загін, який тісно співпрацює з подібними організаціями – Конотопська громадська організація «Останній рубіж» (колективний член Всеукраїнської громадської організації «Закінчимо війну»), яка об'єднує на добровільних засадах та спільності інтересів громадян України, іноземних громадян для виконання завдань, передбачених у реалізації її програм та заходів. Заснована 27 грудня 2006 р. і є однією з найчисленніших в області [4].

За цей досить недовгий період діяльності пошуковці заслужили немалий авторитет серед ветеранів, різних державних закладів, громадських організацій.

Головною метою діяльності пошукового загону є вивчення історії бойових дій на Конотопщині середини ХХ ст., пошук і поховання тих воїнів, які до сьогодні, на жаль, так і лишилися «лежати на

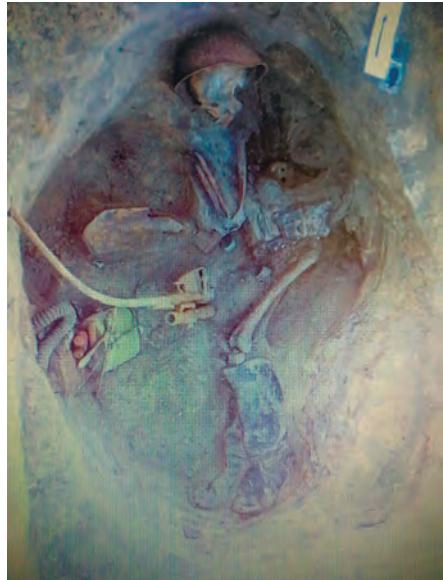
полі бою невідомими», встановлення їхніх імен і військових звань, занесення імен до електронних та друкованих видань Книг Пам'яті України, подальше їх поховання. У результаті роботи пошуковців на Меморіалах Слави Конотопщини, Крелевеччини, Шосткинщини знайшли місце свого останнього спокою останки більше 100 воїнів Червоної Армії, повернуті із небуття імена 18 синів своєї Вітчизни, дані про них занесені до електронних і друкованих видань Книг Пам'яті України.

Так, у 2018 р. спільною експедицією ГО «Останній рубіж» та ГО «Гвардієць» (м. Суми) були проведені пошукові роботи на місці останнього бою полків 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Південно-Західного фронту, який відбувся 5 вересня 1941 р. північніше с. Мутин Крелевецького району в урочищі Страшне.

В кінці серпня та на початку вересня 1941 р. 2-га танкова група Гудеріана (група армій «Центр») просувалась територією Сумщини через Шосткинщину, Крелевеччину, Буринщину, Конотопщину з метою з'єднання на півдні Сумщини з 1-ю танковою групою Клейста (група армій «Південь»). В результаті їх з'єднання велике угруповання сил Південно-Західного фронту, яке обороняло м. Київ та територію Лівобережної України, опинилось в оточенні. Бої за Сумщину у серпні – вересні 1941 р. увійшли в історію Другої світової війни як невід'ємна і, без сумніву, значима частина Київської стратегічної оборонної операції, проведеної в липні–вересні 1941 р.¹ [1, с. 14].

На сьогодні про ті події залишилось дуже мало інформації. Наш сучасник, крелевчанин Анатолій Карась у своїй книжці «Оборонные бои 1941-го на Крелевеччине» наводить спогади очевидців бою в с. Мутин. Червоноармієць Ф. П. Противень пише у своїх спогадах: *«Отступили на Мутин. Затем за один день переправились через реку Сейм. Всю ночь шла подготовка к бою. Бойцы в тесных окопах за долгие дни отступления отдыхали. Кто писал письма матери, жене, а кто-то заводил украинскую песню, которая подбадривала бойцов».* Дуля Іван Миколайович, 1932 р. народження, розповів: *«...ожидали немецкие войска со стороны Конотопа, поэтому на лугу рыли окопы. Когда немец начал захватывать Черниговщину, поехали рыть окопы возле с. Погореловка вдоль Десны. Немец пришел с Крелевца».*

¹ Цитати подано згідно оригіналу.

Червоноармієць, стрілець 1036-го сп 293-ї сд М.Ф. Курочка

Автор зазначає, що радянські війська йшли з гори, що звалася Бойки, відзначає значну чисельність живої сили й техніки нацистів. Солдат, які полягли у бою, тут же ховали місцеві жителі, іноді перед цим забираючи документи загиблих [2, с. 75–82].

Із 6 червня по 30 жовтня 2018 р. спільною експедицією Конотопської громадської організації «Останній рубіж» та Сумської громадської організації «Гвардієць» під час проведення пошукових робіт в урочищі Страшне в 1,5 км на північ від с. Мутин Кролевецького району Сумської області знайдені непоховані останки 20 військово-службовців РСЧА, які загинули під час танкової атаки дивізії прориву 2-ї танкової групи Гудеріана 5 вересня 1941 р. Встановлені імена п'яťох із них:

1. Любимов Микола Іванович, політрук, відповідальний секретар полку 40-ї армії, 1907 р. народження. Пропав безвісти у вересні 1941 р. на Південно-Західному фронті [6]. Ідентифікований за

Старший лейтенант М.Д. Проценко

накладною. Похований 20 липня 2018 р. на Меморіалі Слави м. Кролевець.

2. Гнилозуб Павло Харитонович, червоноармієць, 1941 р. народження [8]. Ідентифікований за медальйоном. Похований 6 вересня 2019 р. на Меморіалі Слави с. Таранське Конотопського району Сумської області.
3. Курочка Михайло Федорович, червоноармієць, стрілець. Уродженець Запорізької обл. Згідно з документами ЦАМО РФ, 1910 р. народження. Письмовий зв'язок із сім'єю перервався у серпні 1941 р. [3]. Ідентифікований за медальйоном. Похований 10 листопада 2018 р. в с. Одарівка Горіхівського району Запорізької області на сільському цвинтарі біля дружини.
4. Проценко Макар Данилович, старший лейтенант, ад'ютант 1034-го стрілецького полку 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Південно-Західного фронту, 1892 р. народження, уродженець м. Конотоп Сумської області [5]. Ідентифікований за написом на казанку та списку. Похований 6 вересня 2019 р. на Меморіалі Слави с. Таранське Конотопського району Сумської області.
5. Прохоренко Степан Якович, червоноармієць, уродженець с. Кірово Горіхівського району Запорізької області. Згідно з документами ЦАМО РФ, 1910 р. народження, зник безвісти у 1941 р. [7]. Ідентифікований за медальйоном. Похований 6 вересня 2019 р. на Меморіалі Слави с. Таранське Конотопського району Сумської області.

Встановлені імена військовослужбовців занесені до електронного каталогу Книги Пам'яті України. Особисті речі військовослужбовців,

знайдені під час досліджень, передані до фондів Крелевецького краєзнавчого музею та музею Політехнічного технікуму КІ СумДУ «Конотоп. Дорогами 1941-го».

Джерела та література

1. Евтушенко А. Конотоп. Дорогами 1941-го. Книга памяти. Донецк, 2014. 199 с.
2. Карась А. Оборонные бои 1941-го на Крелевеччине в свидетельствах очевидцев и материалах полевых экспедиций. Харьков, 2015. 104 с.
3. Свідоцтво про народження Курочки Михайла Федоровича та сповіщення про безвісти зниклого на Курочку М. Ф. Родинний архів Курочки К. Г.
4. Статут КГО «Останній рубіж», 2006 р.
5. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). Ф. 33. Оп. 11458. Д. 29.
6. ЦАМО РФ. Ф. 56. Оп. 12220. Д. 7.
7. ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18004. Д. 127.
8. ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 977520. Д. 667.

Людмила Коваленко

кандидат історичних наук, викладач Сумського коледжу харчової промисловості
Національного університету харчових технологій

Глухівський архів: трагедія 1941 року

Ретроспективний розвиток українського суспільства найбільш повно і різнобічно відображають документальні матеріали, сконцентровані у вітчизняних архівах. На сучасному етапі засвідчується зростання ролі архівної спадщини як для науки, так і для утвердження демократії, становлення громадянського суспільства та формування національно-державної свідомості в Україні. Непростий процес розбудови демократичної держави супроводжується необхідністю боронити її незалежність та територіальну цілісність зі зброєю в руках. «Окупація», «ворог», «втрати» – ці слова вже стали реаліями нашого життя. На тимчасово окупованій території знаходяться українські громадяни, матеріальні і духовні цінності, архівні документи. Тому актуальним вбачається дослідження подібних сторінок нашої історії, зокрема і долі української архівної спадщини в роки Другої світової війни.

Становище архівів Сумщини в умовах радянсько-німецької війни в історичній літературі висвітлено лише фрагментарно. Радянські фундаментальні видання з історії УРСР цього періоду [1] навіть побічно, у будь-якому контексті не торкаються зазначеного питання. У сучасних публікаціях, присвячених проблематиці Другої світової війни та різним аспектам історії України цих років, на архівну галузь увага також не звертається [2]. У виданнях і статтях, присвячених історії саме Сумського регіону [3], дані про становище архівів в роки війни теж відсутні. Зазначене питання висвітлюється, але в масштабах СРСР та УРСР, радянськими дослідниками історії архівного будівництва [4]. У незалежній Україні питанню стану та діяльності архівів у 1941–1945 роках приділяється увага в дисертаціях та колективних працях з історії розвитку архівної справи [5]. Однак у

цих дослідженнях щодо архівів Сумщини наводяться лише окремі дані.

Питання втрати культурних надбань України в роки війни (і архівних матеріалів у тому числі) висвітлюється в роботах сучасного періоду. У цьому контексті особливу цінність становить монографія американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед та її спільна праця з українським науковцем Г. Боряком [6]. Також долі архівної спадщини України у воєнні роки присвячені публікації та дисертації інших авторів [7]. Проте стосовно Сумського регіону жодної інформації в них не надається. Деякі аспекти зазначеної проблеми розкриваються в публікаціях наукових співробітників архівів Сумщини. Відомості про роботу архівів у 1943–1945 рр., цифри втрат їх матеріальної та документальної бази наводяться в статті, що була підготовлена архівістами регіону ще у 60-х роках ХХ століття [8]. За часів незалежності України становище та діяльність архівів Сумщини в умовах війни характеризується у низці публікацій співробітників Державного архіву Сумської області [9]. В них критично оцінюється партійно-політичний підхід влади до відбору архівних джерел до евакуації, а також називаються загальні цифри втрат документальної бази архівів регіону в роки війни. Декілька статей дослідників-краєзнавців присвячені долі філіалів Сумського обласного архіву в роки війни та окупації [10]. Однак у жодній з наведених вище публікацій не розкриваються справжня причина та обставини загибелі Глухівського філіалу Сумського обласного архіву.

Автором даної наукової розвідки в низці попередніх робіт охарактеризовано становище архівів Сумщини в роки війни та окупації, уперше наведено справжню причину загибелі Глухівського філіалу Сумського облархіву [11]. У пропонованій статті вбачаємо за необхідне більш докладно зупинитися на цьому маловідомому аспекті історії Сумського регіону, описати останні місяці діяльності архіву в м. Глухів.

У 1930-х роках на Сумщині функціонували чотири історичних архіви – Сумський, Конотопський, Роменський та Глухівський. У 1939 році у зв'язку зі створенням Сумської області та реорганізацією архівної галузі в СРСР та УРСР Сумський історичний архів отримав статус обласного, а Конотопський, Роменський та Глухівський перетворені на його філіали [12].

22 червня 1941 р. відкрило найтрагічнішу сторінку історії українського народу. За перші два місяці війни з області на фронт пішло близько 207 000 чол., було організовано народне ополчення, будівництво оборонних рубежів, переведення підприємств на виробництво продукції для фронту [13, с. 14]. Розпочалася організація протиповітряної оборони, і на початку липня 1941 року голова Сумського обласного архівного відділу М. Горбатенко наказує облархіву та філіалам створити групи самозахисту, покрити шаром піску горища у будівлях, тримати у справності протипожежний інвентар [14].

Умови воєнного часу в поєднанні зі специфікою радянської тоталітарної держави вносять свої корективи в роботу архівістів. Уже в перші дні війни в УРСР розпочалися арешти так званих «сумнівних» осіб. Людей репресували фактично «про всяк випадок» – у превентивному порядку. Значну частину – як антирадянські елементи, решту – як підозрілих осіб [15, с. 19]. Відповідно посилюються і вимоги НКВС щодо прискорення темпів оперативної розробки архівних документів. У липні 1941 року Архівне управління (далі – АУ) НКВС УРСР надсилає вказівки стосовно перебудови роботи архівних установ відповідно до умов воєнного часу, де головним визначається саме першочергова розробка секретних документів. Виявлення контрреволюційних елементів (троцькістів, есерів, меншовиків та ін.) вимагалось закінчити в найкоротші терміни. Оперативна розробка здійснювалася шляхом відсторонення інших, більш важливих – з фахового та суспільного погляду – видів робіт, а також і надурочної праці архівістів. 31 липня 1941 р. Глухівський філіал повідомляє АУ НКВС УРСР, що оперативна розробка йде форсованими темпами: у липні розроблено 18 фондів, взято на алфавітні картки 301 особу. Активно проводилася ця робота філіалом і в серпні цього року [16].

**Оперативно-чекістська розробка документальних матеріалів
Глухівським філіалом Сумського обласного архіву
(1–15 серпня 1941 р.) [17]**

Політичне забарвлення	Включено до списків-довідників (кількість осіб)
Члени буржуазно-націоналістичних урядів	13
Співробітники охоронних відділень	2
Провокатори	6
Шпигуни	1
Агенти	1
Учасники закатів проти радянської влади	1
Керівний склад в'язниць, судів, прокуратури	23
Меншовики	1
Анархісти	1
Політичні бандити	30
Офіцери білих армій	7
Рядові білих армій	114
Співробітники в арміях іноземних урядів	37
Фальшивомонетники	2
Контрреволюційний «неблагонадійний елемент» на обліку в органах ДПУ	26
Члени Союзу хліборобів-власників	29
Усього	294

В умовах війни нового спрямування набуло й пропагандистське використання документів: керівництво вимагало викриття агресивних прагнень германського імперіалізму і фашизму, а також правильного подання історії боротьби народів Європи з германською агресією. НКВС УРСР були навіть визначені факти нашої української історії, зручні для використання з такою метою. Це – події 1918 року (вступ німецько-австрійських військ на українські землі, їх діяльність за Центральної Ради і гетьманату П. Скоропадського). Архівістам було наказано виявити матеріали про розгром німецьких окупантів в Україні у 1918 році та оприлюднити їх у вигляді статей,

доповідей по радіо, виставок [18, с. 3; 19]. Головне архівне управління НКВС СРСР вимагало «...показати героїчну боротьбу народів СРСР з німецькими варварами, що вже не раз відчували на собі непереможну силу російської зброї...» [20, с. 277]. Попри складні умови перших місяців війни, Глухівським філіалом у липні 1941 року було опубліковано дві статті в газеті «Коллективіст Глухівщини»: «Розгул білогвардійщини на Глухівщині» та «Німецька окупація 1918 р. на Глухівщині» [21].

Особливою сторінкою початкового періоду війни в історії України в цілому та архівної галузі зокрема є евакуація. Її ефективність була запорукою збереження економічної бази країни й організації випуску продукції для фронту. Головні завдання та першочергові об'єкти евакуації були визначені в Постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна» від 27 червня 1941 р. Специфічною особливістю радянської евакуації було те, що головним її пріоритетом були не люди, а техніка та обладнання, тобто гуманітарний фактор був підпорядкований матеріальному [22, с. 143].

Масштаби проведеної в СРСР евакуації просто вражають. На схід країни були переміщені продуктивні сили, рівні за обсягом продуктивним силам великої розвиненої держави. Основний тягар цього грандіозного перебезування взяв на себе народ. Цей процес мав численні недоліки, зумовлені об'єктивними факторами: умови війни, брак досвіду, стислі терміни. У той самий час на організацію евакуації негативний вплив справили й фактори суб'єктивні – відсутність заздалегідь розроблених планів, прорахунки керівництва щодо початку війни і території ведення бойових дій. Особливо трагічні наслідки ці чинники мали при евакуації громадян і культурних (зокрема архівних) цінностей. Пріоритет при вивезенні надавався матеріальним ресурсам, і тому їх перебезування було максимально ефективним (наскільки це було можливо в умовах того часу). Евакуація ж людей та культурних цінностей здійснювалася вибірково. У першому випадку – це спеціалісти, необхідні для роботи підприємств; в іншому, як йтиметься далі, пріоритети також встановлювалися тоталітарною владою.

Війна показала недостатню підготовленість як держави в цілому, так і НКВС до евакуації архівів. Плани її проведення не були

своєчасно й належним чином розроблені. Вивезення культурних цінностей входило до загального плану евакуації, а 5 липня 1941 р. АУ НКВС УРСР встановлює порядок вивезення архівних матеріалів. Критерії відбору документів, які потрібно було евакуювати, визначали співробітники НКВС. Архіви цікавили НКВС тільки з оперативного погляду і таке ставлення зіграло фатальну роль у долі історичних джерел. Ця загальна тенденція мала місце й у процесі відбору до евакуації документів з архівів Сумщини. Вивезенню, за вказівками АУ НКВС, підлягали: картотека та списки-довідники, матеріали секретних фондів, міліції, дореволюційних поліцейських управлінь та інші фонди «...що мають оперативне значення...» [23].

Підготовка документів до евакуації на Сумщині здійснювалася в липні – серпні 1941 року: з обласного архіву було відібрано 5 213 одиниць зберігання (далі – од. зб.), Глухівського філіалу – 1 750 од. зб. Це були переважно секретні матеріали ХХ ст., потрібні, відповідно до вказівок НКВС, для здійснення репресій. Про необхідність вивезення й порятунку джерел ХVІІІ ст., які, звичайно, зберігалися в архіві гетьманської столиці Глухові, не було жодної вказівки! На початку вересня 1941 року відібрані 1 750 од. зб. були вивезені до Сум, а потім евакуювані. Підготовка ж до евакуації в Конотопському і Роменському філіалах виявилася марною: через стрімке захоплення цих міст її здійснити не встигли [24, с. 21; 25, с. 15].

29 червня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) надсилають директиву до партійних та радянських організацій прифронтових областей. Одне з її положень вимагає знищувати під час відступу Червоної Армії цінне майно, що не вдалося вивезти [26]. У вказівках секретарям обкомів партії та головам облвиконкомів рад ЦК КП(б)У та РНК УРСР наголошують: «...ЦК буде розцінювати як зраду, якщо на території, яка зайнята ворогом, буде залишено ... продовольство і цінне обладнання...» [27]. Мета цих розпоряджень зрозуміла – запобігти посиленню ворожої армії завдяки залишеним їй ресурсам. Адже йдеться про транспорт, паливо, продовольство, обладнання тощо. У той самий час саме ця цілком слушна ідея започатковує безглузду і згубну політику знищення архівних документів. Наказ НКВС СРСР від 30 серпня 1941 р. «Щодо охорони державних архівів у воєнний час» визначив першочерговість евакуації матеріалів, які мають оперативне значення. На останньому місці в черзі за порятунком названі

«найбільш цінні в науково-історичному плані фонди». На крайній же випадок НКВС зазначав: **«...якщо немає можливості здійснити евакуацію всіх документальних матеріалів, їх потрібно знищити ...»** [28, с. 46–47].

Сумщина, на жаль, має свій доказ свідомого знищення владою архівів. Це Глухівський філіал обласного архіву. Інформацію про цей акт надає рапорт наукового співробітника Якова Шпаченка до начальника обласного АВ УНКВС, датований 10 вересня 1941 р. У ньому повідомляється, що директор філіалу Костелова, за погодженням із РВ НКВС, евакуювалася з міста. Сам Я. Шпаченко 27 серпня 1941 р. прибув у м. Суми до облвоєнкомату, але архівним відділом УНКВС був повернутий назад до Глухова – як виконувач обов'язків директора філіалу. Розгорнути роботу останнього йому, зрозуміло, не вдалося: фронт був уже за 7 км від Глухова. Архівні документи, як звітує Я. Шпаченко, було підготовлено (на випадок відходу радянських військ) до спалювання. Під час відступу частин Червоної армії з міста (7 вересня 1941 р.) архів з усіма документами було підпалено спеціальною саперно-підривною бригадою (за наказом начальника РВ НКВС Белогурова). Документи попередньо були облиті бензином. Яків Шпаченко констатує, що загальних фондів архіву спалено (!) 1 067 (близько 300 000 од. зб.), а секретні матеріали були «своєчасно доставлені» до обласного архіву [29]. Ставлення Я. Шпаченка до здійсненого ним акту вандалізму оцінити неможливо. Характер рапорту діловий, співробітник наголошує на виконанні ним наказу, чим знімає з себе відповідальність. Влада ж вважала дії Я. Шпаченка правильними, його разом з двома іншими архівістами області відправляють для роботи в евакуації [30].

І саме в евакуації велася оперативна розробка дбайливо вивезених з Глухова «цінних в оперативному плані» 1 750 одиниць зберігання – за наказом НКВС архівісти вишукували в них «контрреволюційні елементи».

**Список-довідник, складений в результаті розробки
евакуйованих матеріалів Глухівського філіалу Сумського
обласного архіву (листопад 1942 р.)[31]**

Політичне забарвлення	Кількість виявлених осіб
Офіцери жандармських управлінь	1
Урядники	1
Вартові	1
Петлюрівці	2
Антирадянські агітатори	2
Порушники кордонів	3
Офіцери білих армій	4
Есери	3
Провокатори	8
Контррозвідники	6
Учасники контрреволюційних повстань	79
Політичні бандити	315
Шпигуни	11
Учасники таємної воєнної організації	29
Виступаючі проти радянської влади	22
Махновці	20
Денікінці	2
Унтер-офіцери старої армії	1
Меншовики	1
Українські націоналісти-самостійники	1
Офіцери царської армії	8
Усього	520

Певна частина документів Сумського обласного архіву, Конопського і Роменського філіалів збереглася навіть за умов окупації. Джерела ж Глухівського архіву (крім евакуйованих документів) було втрачено назавжди. Рапорт Я. Шпаченка, напевно, загубився в обласному архіві. У 2000-х роках автором даної статті його було знайдено у справі «Директивні вказівки Архівного управління і Архівного відділу Сумської області щодо складання планів, звітів,

кошторисів» (1939–1941). По звільненню Сумщини від окупації було створено нову, більш зручну на той час версію загибелі Глухівського архіву. У вересні 1944 року міськархів Глухівського РВ НКВС склав «Акт про збитки, що були нанесені німецько-фашистськими загарбниками Глухівському філіалу Сумського обласного архіву в період окупації», де зазначається: «...У результаті повітряних бомбардувань і артилерійських обстрілів німецько-фашистськими військами 7 вересня 1941 року були знищені всі 29 485 од. зб. архівних документів несекретного характеру...» [32]. Наступного місяця на основі цього документа складають «Акт про збитки, що були нанесені німецько-фашистськими загарбниками Глухівському державному архіву в період окупації» вже наукові співробітники обласного архіву: «...у Глухівському архіві на початок війни знаходилися документальні матеріали у кількості 29 485 од. зб. (скільки фондів і за який період зібрані ці матеріали встановити не вдалося). Секретні матеріали перед окупацією були вивезені в м. Суми. Унаслідок повітряних бомбардувань і артилерійських обстрілів 7 вересня 1941 р. знищені 29 485 од. зб. Знищено також приміщення архіву...» [33].

Справжньої причини загибелі Глухівського філіалу не називають і наукові співробітники обласного архіву в статті «Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.)», що була надрукована в журналі «Архіви України» у 1968 році. У зазначеній публікації автори покладають провину на окупантів: «За час свого панування німецько-фашистські загарбники завдали величезної шкоди архівам області... Документальна база філіалу Сумського облдержархіву в м. Глухові майже повністю загинула, за винятком фондів, евакуйованих у глиб країни» [34, с. 7]. До часів окупації відносили загибель Глухівського філіалу і сучасні архівісти Державного архіву Сумської області. Підтвердженням є цитата з «Путівника» 2002 року: «За роки окупації загинуло 726 405 од. зб., у тому числі 253 272 од. зб. Сумського облдержархіву, 70 тис. од. зб. Конопотського філіалу; документальна база Глухівського філіалу, крім евакуйованих документів, була знищена повністю» [35, с. 15].

Отже, згубні наслідки для долі ретроспективної спадщини архівів регіону мала непередбачена влада до евакуації та ставлення до архівних джерел як до засобу обслуговування репресивної політики. У розпорядженнях НКВС, що стосувалися евакуації архівів, має

місце пріоритет справ секретних фондів, необхідних для проведення репресій. Із Сумського обласного архіву та Глухівського філіалу секретні матеріали були евакуйовані, а з Роменського та Конотопського філіалів навіть таку групу джерел вивезти не встигли. Причиною загибелі загальних фондів Глухівського філіалу були вказівки знищувати матеріальні ресурси в разі відступу Червоної Армії. Першочерговість евакуації підприємств і розгортання їх роботи на сході СРСР були зумовлені потребами війни і виправдовувалися метою перемоги. Ця робота в перспективі могла врятувати як людські життя, так і духовний розвиток суспільства, що не потрапило в рабство. З іншого боку, матеріальні ресурси можна відтворити знову, а загибель людей і знищені культурні цінності відновити неможливо.

Свідоме спалення цінних історичних документів Глухівського архіву, у той час як матеріали, необхідні для репресій, були евакуйовані, – ці дії влади в цілому та НКВС зокрема оцінюємо як злочин щодо майбутнього духовного розвитку суспільства та української історичної науки.

Джерела та література

1. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: в 3 т. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1967–1969.
2. Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Керівник тому В. І. Кучер. Київ: Генеза, 2003. 584 с.; Рекотов П. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941–1944 рр. (історико-правовий аспект). *Право України*. 1997. № 5. С. 78–80; Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект. *Архіви окупації 1941–1944*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2006. С. 762–769.
3. История городов и сёл Украинской ССР: в 26 т. Т.: Сумская область / Ред. коллегия тома: Макухин И. Я. (председатель) и др. Киев: Институт истории Академии наук УССР, Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1980. 680 с.; Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Сумська облдержадміністрація, Державний архів Сумської області; упоряд. Л. А. Покидченко. Суми: Видавництво «Слобожанщина», 2000. 384 с.; Корогод Б. Л., Корогод Г. І., Логвиненко М. І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. Суми: ВАТ «СОД» видавництво «Козацький вал», 2003. 178 с.
4. Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР (1917–1945). Москва: Наука, 1969. 431 с.; Мітюков О. Г. Радянське архівне

- будівництво на Україні (1917–1973 pp.). Київ: Наукова думка, 1975. 272 с.
- Максаков В. В. Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Вопросы архивоведения*. 1961. № 2. С. 3–13;
- Мітюков О. Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 pp.). *Архіви України*. 1975. № 2. С. 9–18.
5. Мищак І. М. Розвиток архівної справи в Україні (1943 – середина 1960-х років): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002. 184 с.; Дубік М. Г. Архівна справа в окупованій Україні: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 189 с.; Платонова Н. В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 217 с.; Нариси історії архівної справи в Україні / [заг. ред. І. Б. Матяш, К. І. Климова]. Київ: Видавничий дім «К М Академія», 2002. 612 с.
 6. Grimsted Patricia Kennedy. *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution* / Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2000. 693 p.; Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Київ – Львів: Червона калина, 1991. 120 с.
 7. Іваненко Б. Архіви України під час другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. Київ, 1996. С. 26–33; Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2001. 167 с.
 8. Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 pp.) / Т. Бойко, Г. Казанцева, Л. Палеоха та ін. *Архіви України*. 1968. № 5. С. 3–11.
 9. Державний архів Сумської області: Путівник [авт.-упоряд. Л. Покидченко та ін.] / Держкомархів України. Держархів Сумської області. Суми, 2002. 320 с.; Заїка Л. Війна і архіви. *Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області*. 2000. № 2. С. 2–3; Іванущенко Г. М. Діла минають – документи залишаються / Г. М. Іванущенко, Л. А. Покидченко. *Сумський історико-архівний журнал*. 2005. № 1. С. 5–10; Росторгуєва О. М. Історія відділу збереження, обліку та довідкового апарату ДАСО. *Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області* / редкол.: Л. А. Покидченко (відпов. ред.) та ін. Суми: Сумська обласна друкарня, 2000. С. 20–22.
 10. Глушко Л. І. Архівне будівництво на Конотопщині. *Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області...* С. 12–14; Белашов В. Доля Глухівського архіву та глухівські періодичні видання. *Соборний майдан*. 2006. № 6. С. 3.
 11. Коваленко Л. І., Нікітін Ю. О. Архіви Сумщини в житті українського суспільства (кінець 30-х – початок 60-х pp. ХХ ст.): монографія. Суми: ВД «Білий птах», 2017. 322 с.; Коваленко Л. І. Політика радянської вла-

- ди щодо забезпечення збереження архівних матеріалів на початковому етапі Великої Вітчизняної війни та її результати на Сумщині. *Російсько-Білорусько-Українське пограниччя: проблеми формування єдиного соціокультурного пространства – історія і перспективи*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції / [ред. С. І. Михальченко]. Брянск: ООО «Ладомир», 2008. С. 118–121; Коваленко Л. І. Архіви Сумщини в умовах німецько-фашистської окупації (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.). *Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі*: Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції / [упоряд. О.Г. Самойленко]. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. С. 67–75.
12. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. Р-2196. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 93; ДАСО. Ф. Р-2445. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 55 зв.
 13. Корогод Б. Л., Корогод Г. І., Логвиненко М. І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. Суми: ВАТ «СОД» видавництво «Козацький вал», 2003. 178 с.
 14. ДАСО. Ф. 2448. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 26.
 15. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: автореф. дис. ... доктора іст. наук. Донецьк, 2003. 38 с.
 16. ДАСО. Ф. Р-1807. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 126–127; ДАСО. Ф. Р-5802. Оп. 3. Спр. 29. Арк. 79, 90, 92.
 17. ДАСО. Ф. Р-1807. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 23–24.
 18. История советской археографии / [под. ред. М.С. Селезнева]. Москва: Московский государственный историко-архивный институт, 1966. Вып. IV. 44 с.
 19. ДАСО. Ф. Р-1807. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 126–126 зв.
 20. Хорхордина Т. История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1994. 360 с.
 21. ДАСО. Ф. Р-1807. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 127.
 22. Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Керівник тому В. І. Кучер. Київ: Генеза, 2003. 584 с.
 23. ДАСО. Ф. Р-5802. Оп. 3. Спр. 27. Арк. 35, 37.
 24. Росторгуєва О. М. Історія відділу збереження, обліку та довідкового апарату ДАСО. *Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області* / [редкол.: Л. А. Покидченко (відпов. ред.) та ін.]. Суми: Сумська обласна друкарня, 2000. С. 20–22.
 25. Державний архів Сумської області: Путівник / авт.-упоряд. Л. Покидченко; Держкомархів України, Держархів Сумської області. Суми, 2002. 320 с.

26. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3. Арк. 5.
27. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 24. Арк. 38, 40.
28. Платонова Н. В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 217 с.
29. ДАСО. Ф. 2448. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 105–105 зв.
30. Там само. Арк. 16.
31. ДАСО. Ф. Р-2370. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 140.
32. ДАСО. Ф. Р-2445. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 38.
33. Там само. Арк. 43.
34. Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.) / Т. Бойко та ін. Архіви України. 1968. № 5. С. 3–11.
35. Державний архів Сумської області: Путівник / авт.-упоряд. Л. Покидченко; Держкомархів України, Держархів Сумської області. Суми, 2002. 320 с.

Віктор Комаров

директор Меморіального будинку-музею А. П. Чехова в м. Суми

До життєпису родини Лінтварьових

Всесвітньо відомий літературний класик, лікар за фахом А.П. Чехов провів дачні сезони 1888–1889 років у колі рідних та запрошених ним друзів у передмісті Сум – Луці в місцевих поміщиків Лінтварьових.

Характеризуючи членів цієї родини в листуванні зі своїм найповажнішим лучанським гостем – відомим поетом Олексієм Миколайовичем Плещеевим, Антон Павлович якось зазначив, що за великодушністю і добротою немає Лінтварьовим рівних в усій Харківській губернії [12, с. 228]. Іншим разом письменник висловлював бажання, «щоб розумна і мила лінтварьовська сім'я не прожила свій вік даремно. Лінтварьови – чудовий матеріал; усі вони розумні, чесні, знаючі, люблячі...» [14, с. 42].

У листі до Олени Михайлівни, середньої з трьох сестер Лінтварьових, Чехов вдячно признавався: «Якби було заведено молитвословити святих жон і дів, перш ніж ангели небесні несуть їх душі до раю, то я давно б написав Вам і Вашим сестрам акафіст і читав би його щоденно з колінопреклонінням, але оскільки це не заведено, то я обмежуюся тільки тим, що запалюю в моєму серці на Вашу честь негасиму лампаду і прошу вірити в щирість та незмінність моїх почуттів» [9, с. 242].

І, дійсно, сестри Лінтварьови – Зінаїда, Олена та Наталія – взірці гуманізму і відданості одного разу обраному шляху. Свої життєві дороги вони визначили за покликом серця в час, коли набувало поширення «ходіння в народ», ідейним мотивом якого було повернення боргу народу шляхом служіння йому за професіями вчителів, лікарів, агрономів та в інших видах діяльності в царині культури. Зінаїда та Олена Лінтварьови були серед перших і небагатьох жінок у Російській імперії, які вирішили стати лікарями. Залишається невідомим, де сестри отримали атестати про середню освіту, яка

надала їм можливість вступити на медичні курси в Петербурзі, що діяли з 1872 по 1887 рік – спочатку при Медико-хірургічній академії як курси «вчених акушерок», а з 1876 року при Миколаївському військово-сухопутному шпиталі, змінивши назву на Жіночі лікарські курси. Термін навчання на курсах становив чотири роки, а в 1876 році був подовжений до п'яти [1, с. 101–103]. Ми не знаємо, коли саме там навчалися Лінтварьови. А.П.Чехов познайомився з ними на Луці в травні 1888 року і характеризував їх у листі старшому колезі-драматургу, впливовому журналісту і видавцю Олексію Сергійовичу Суворіну уже як зрілих, досвідчених лікарів [16, с. 278, 279].

Років зо два перед цим З.М. Лінтварьова втратила зір від пухлини в мозку. Смертельна хвороба поступово сковувала її рухи, але вона не тільки не нарікала на долю, а навіть знаходила в собі сили підбадьорювати оточуючих. Таке надзвичайне терпіння вразило Антона Павловича, і, коли наприкінці осені 1891 року хвора померла в родовій садибі на Луці, він умістив у газеті «Врач» некролог про Зінаїду Михайлівну. З нього ми дізнаємося, що покійна по закінченні курсу деякий час працювала в клініці терапевта, професора Санкт-Петербурзького університету Юрія Трохимовича Чудновського і виявила себе обдарованим, працелюбним спеціалістом. Повернувшись на Луку безнадійно хворою, лікарка щиросердно піклувалася про селян. Чехов чув, як вони величали її святою [19, с. 258, 512].

Невідомо, чи працювала офіційно за фахом середня з сестер – Олена до липня 1892 року, коли вона пристала на боротьбу з холерою в Серпуховському повіті Московської губернії. У згаданому раніше листі із Сум від 30 травня 1888 р. О.С. Суворіну Чехов пише про спільний з О.М. Лінтварьовою прийом хворих у фельдшерському пункті на Луці, під час якого безмірно добра лікарка почувалася глибоко винуватою, якщо медицина виявлялася безсилою. У листуванні Антон Павлович називав Олену Михайлівну, свою колегу, «шановним товаришем». І хоча вони не завжди доходили згоди на медичних консилиумах, Чехов довіряв Лінтварьовій навіть як хірургу.

Тридцятирічний, але вже з ознаками сухот письменник у 1890 році зважився на сміливий і небезпечний на той час вчинок – поїздку через увесь Сибір (залізничне сполучення існувало лише до Тюмені) на каторжний острів Сахалін. Його родина тоді втретє проводила дачний сезон у Лінтварьових на Пслі. У листі в Суми до

близьких Антон Павлович, стурбований запаленням мигдальних залоз у сестри Марії, зазначає що найкращим виходом з ситуації, що склалася, була б згода Олени Михайлівни зробити їй операцію [18, с. 91].

На початку 1890-х років у Чехова виникло велике бажання оселитися де-небудь на березі Псла або його притоки Хоролу. Друзі з України активно допомагали письменнику в пошуках хутора, але жоден із запропонованих не підійшов. У березні 1892 року родина Чехових оселилася, придбавши маєток, у селі Меліхове Серпуховського повіту, у 70-ти верстах від Москви. Першого ж меліховського літа Чехова в Підмосков'ї були спалахи холери. На цей раз колеги, мобілізувавши себе в час небезпеки, працювали майже поруч. Чехов прийняв на себе завідування Меліховською медичною дільницею, до якої входило 25 сіл, 4 фабрики та 1 монастир [17, с. 103]. Одночасно з ним 17 липня 1892 року О.М. Линтварьова отримала призначення на тимчасовий Головний Білопесоцький лікарсько-спостережний пункт і медичну дільницю в Серпуховському повіті [3, арк. 51, 52; 10, с. 95]. «Я сторожував холеру в Меліхові, а Олена Михайлівна в 50 верстах від мене», – напише Чехов родичу Линтварьових на Полтавщині Олександрю Івановичу Смагіну [15, с. 142].

Того ж таки 1892 року Олена Михайлівна стала на службу в лікарню Московського губернського земства при волосному селі Петровське Верейського повіту (нині – Наро-Фоминський район Московської області) на щойно запроваджену в ній посаду лікаря-асистента [20, с. 44]. Тут вона пропрацювала безперервно більше десяти років. Завідувачем лікарською дільницею в Петровському з 1883 року була перша, і на той час єдина видатна жінка-хірург, спеціаліст з очних хвороб Олександра Гаврилівна Архангельська. Її з О.М. Линтварьовою пов'язувала не тільки робота, а й міцні дружні стосунки. Вважається, що саме Олена Михайлівна познайомила Олександрю Гаврилівну з Чеховим. А всі троє були об'єднані професійним інтересом до земської медицини [20, с. 44].

Лікарня Московського губернського земства при селі Петровське на чолі з талановитим керманічем О.Г. Архангельською була зразковою щодо устаткування, якості і кількості лікарської допомоги. О.М. Линтварьова, єдина постійна помічниця Олександри Гаврилівни, робила акушерсько-гінекологічні операції [20, с. 44]. Майже

завжди вони разом брали участь у всеросійських і губернських професійних з'їздах та нарадах, рішення яких спільно втілювали в буденній роботі хірурга.

Переконалива однодумниця Архангельської, Олена Михайлівна не винесла руйнування звичного для неї режиму роботи в Петровській лікарні після передчасної смерті подруги в 1905 році. Лікар Линтварьова переїхала до Звенигорода Московської губернії. При цьому вона виконала останню волю померлої про продаж дачі, яка, згідно з краєзнавчими джерелами, належала Архангельській на Луці, з передачею коштів на влаштування при Петровській лікарні бібліотеки для хворих, які одужували.

Збереглись архівні свідчення за 1907, 1908, 1912 роки про О.М. Линтварьову як знову другого лікаря, але вже у Звенигородській земській лікарні, де вона працювала під керівництвом досвідченого спеціаліста й скромної людини Дмитра Васильовича Нікітіна (лікував Л.М. Толстого і О.М. Горького в останні роки їх життя). В історії цього закладу Олена Михайлівна згадується як перша в ньому жінка-лікар [8, с. 36, 37].

Незадовго до фатального в долях людей кола Линтварьових 1917 року Олена Михайлівна повернулася на малу батьківщину в Суми, полишивши службу через хворобу серця. Вона була безсрібниця, приватною практикою не займалася, земською платнею для себе не користувалася, залишаючи її на потреби лікарні та хворих. Прихід до влади більшовиків лишив О.М. Линтварьову як колишню дворянку пенсії, призначеної за багаторічну службу від Московського губернського земства. Без копійки грошей вона переїхала 1919 року разом із меншою сестрою Наталею до Харкова, де й померла наприкінці лютого 1922 року в Студентській лікарні ім. проф. Шатілова [2]. За сестру Олену Михайлівну Чехов дякує всім членам сім'ї Линтварьових у листі до Наталії Михайлівни влітку 1892 року, під час спалаху холери [11, с. 99].

Сама Наталія в молодості три роки навчалася на Вищих жіночих Бестужевських курсах у Петербурзі (існували 1878–1886 рр. і 1890–1917 рр.). Вона побудувала в садибі на Луці своїм коштом школу, де викладала українською мовою, яку чудово знала і любила. Антон Павлович з цікавістю відвідував її уроки, бо сам непогано знався на українській, яку чув з дитинства на малій батьківщині в

різномовному портовому Таганрозі (у ньому та прилеглих степових селах жило немало українців, а саме місто з 1802 по 1887 рр. входило до складу Катеринославської губернії і було заштатним, тобто безповітовим центром особливої адміністративної округи під відомством градоначальника). Наталія Михайлівна боготворила Т.Г. Шевченка і час від часу відвідувала його могилу на Чернечій горі в Каневі.

«Українофільство Лінтварьових, – зазначає Чехов в одному з листів до вже згаданого О. М. Плещеева, – це любов до тепла, до костюму, до мови, до рідної землі. Воно симпатичне і зворушливе» [13, с. 19].

У Державному архіві Сумської області збереглася заява Олени Михайліни та Наталії Михайлівни Лінтварьових в Сумську земську управу від 3 вересня 1897 р. Ось її текст: «Бажаючи прийти на допомогу першій і другій лучансько-баранівським селянським громадам в улаштуванні початкового училища в селі Баранівка, ми жертвуємо на побудову будинку училища цеглу з будівлі винокурного заводу та зобов'язуємося щорічно видавати на утримання училища кожна з нас по п'ятдесят рублів, а я, Олена Михайлівна, крім того, даю згоду передати за купчою Сумському земству півдесятини землі поблизу села Баранівка під школу» [4, арк. 423].

Рішення про відкриття школи приймалося земськими зборами Сумського повіту в час, коли головою місцевої земської управи був Павло Лінтварьов, старший із двох братів Олени та Наталії. З дещо пізнішого звіту про стан початкових народних училищ повіту (1901) відомо про чергове пожертвування сестрами Лінтварьовими ста рублів на Баранівське училище, у якому Олена Михайлівна вже як попечителька годувала учнів під час посту гарячими сніданками [5, арк. 380].

Будинок народної школи на 100 учнів в колишньому селі Баранівка, що нині в межах Сум, споруджений коштом Сумського повітового земства, Харківського губернського земства та на позику, надану останнім першій та другій лучансько-баранівським селянським громадам, за значної матеріальної підтримки сестер Лінтварьових [6, арк. 418]. З пізнішими прибудовами він використовується за прямим функціональним призначенням й до цього часу – тут працює середня школа № 5.

Доля не була прихильною до народної вчительки Н.М. Линтварьової. Повернувшись після смерті сестри Олени з Харкова до Сум 1922 року, вона працювала в приватних осіб хатньою робітницею, дуже бідувала. Колишня належність до дворянського стану позбавляла її виборчих прав, що особливо давалось взнаки під час періодичного введення в країні отоварювання за «забірними книжками» – позбавленці їх не отримували. Незважаючи на зрадливість долі, Наталія Михайлівна до кінця життя залишалася життєлюбом, яким постала перед Чеховим в їхню спільну молодість. Вона померла під час нацистської окупації Сум у лютому 1943 року.

Родина Линтварьових належала до кола трудової інтелігенції та вельми ліберальних землевласників кінця XIX – початку XX ст. Недарма в Марії Павлівни Чехової від перебування на Луці склалося враження, що лучанські та баранівські селяни більше користувалися панською землею, ніж самі поміщики [7].

Діяння Линтварьових іноді випереджали час і сьогодні заслугоють на увагу та вдячну пам'ять.

Джерела та література

1. Васильев К.К. История медицины Сумщины. Одесса: Optimum, 2005. 222 с.
2. Врачебное дело. 1922. № 3 – 6. С. IV–V.
3. Государственное бюджетное учреждение города Москвы «Центральный государственный архив города Москвы». Ф. 184. Оп. 5. Ед. хр. 437.
4. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф 2. Оп. 1. Спр. 4.
5. ДАСО. Ф 2. Оп. 1. Спр. 2.
6. ДАСО. Ф 2. Оп. 1. Спр. 4.
7. Меморіальний Будинок-музей А.П. Чехова. КП-2188. ФД-898.
8. Смирнов Ю.А. Из истории Звенигородской больницы. Москва: Икар, 2012. 62 с.
9. Чехов А.П. Письмо Линтваревой Е.М. 06.09.1889 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 3. Письма. Москва: Наука, 1976. 574 с.
10. Чехов А.П. Письмо Линтваревой Н. М. 22.07.1892 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 5. Письма. Москва: Наука, 1977. 678 с.
11. Чехов А.П. Письмо Линтваревой Н.М. 31.07.1892 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 5. Письма. Москва: Наука, 1977. 678 с.
12. Чехов А.П. Письмо Плещееву А.Н. 26.06.1889 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 3. Письма. Москва: Наука, 1976. 574 с.

13. Чехов А.П. Письмо Плещееву А.Н. 09.10.1888 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 3. Письма. Москва: Наука, 1976. 574 с.
14. Чехов А.П. Письмо Плещееву А.Н. 25.10.1888 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах*. Т.3. Письма. Москва: Наука, 1976. 574 с.
15. Чехов А.П. Письмо Смагину А.И. 14.12.1892 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 5. Письма. Москва: Наука, 1977. 678 с.
16. Чехов А.П. Письмо Суворину А.С. 30.05.1888 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 2. Письма. Москва: Наука, 1975. 583 с.
17. Чехов А.П. Письмо Суворину А.С. 16.08.1892 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 5. Письма. Москва: Наука, 1977. 678 с.
18. Чехов А.П. Письмо Чеховым 14-17.05.1890 г. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 4. Письма. Москва: Наука, 1976. 655 с.
19. Чехов А.П. Статьи, рецензии, заметки «Врачебное дело в России». *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 16. Сочинения. Москва: Наука, 1987. 623 с.
20. Якобсон С.А. Земский врач А.Г. Архангельская. Москва, 1958. 114 с.

Юрій Нікітін

доктор історичних наук, ректор Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Діяльність самоврядних інституцій Сум у другій половині XIX ст.

Сучасна незалежна українська держава вирішує завдання з формування ефективної системи місцевого самоврядування. З плином часу інтерес до цієї проблеми не зменшується, а, навпаки, засвідчується тенденція до його зростання. Становлення органів міського самоврядування, методи і напрями роботи важливі в науково-пізнавальному, практично-прикладному і виховному значеннях у процесі моделювання сучасного муніципального управління. Саме тому необхідно використовувати історичний досвід державного будівництва попередніх поколінь. І, перш за все, варто звернути увагу на суть і характер тих перетворень, що відбулися в органах місцевого самоврядування в результаті реформ другої половини XIX ст. Саме врахування досвіду минулого дозволить уникнути повторення помилок, обрати найбільш оптимальні шляхи розв'язання проблем на сучасному етапі розбудови Української держави.

Зміни в житті міст та міського населення, а також діяльність муніципальних структур щодо вирішення господарських та соціально-гуманітарних проблем були об'єктом дослідження з кінця XIX ст. У роботах Д. Багалія, Г. Фесенка, М. Щепкіна та ін. [1] робиться спроба як загального аналізу ефективності органів міського самоврядування, так і досліджується діяльність окремих міст України. Дослідники кінця XIX – початку XX ст. частково визначили коло питань, пов'язаних з історією та діяльністю міських самоврядних структур. Досягнення радянської історичної науки знайшли своє відображення в працях П. Зайончковського, В. Нардової, Л. Лаптевої та ін. [2]. Автори розширили коло досліджуваних питань і на основі відомих фактів та нового матеріалу проаналізували діяльність

муніципалітетів Росії та України другої половини XIX ст. З'явилася ціла низка публікацій, присвячених історії окремих міст. Сучасна українська історіографія відмовилася від певних ідеологічних стереотипів і намагається переосмислити вже відомі факти. Значна увага приділяється неупередженому всебічному аналізу змін у житті населених пунктів та діяльності органів міського самоврядування другої половини XIX ст. (у тому числі на Лівобережжі та Слобожанщині). Цим проблемам присвячені роботи Д. Чорного, Л. Шарої, А. Антонова, Ю. Нікітіна та ін. [3].

На жаль, проблема змін у житті міст та міського населення, діяльність органів самоврядування в окремих містах у другій половині XIX ст. залишається недостатньо вивченою, зокрема в Сумах. Саме аналізу зазначеної проблеми присвячена наша розвідка.

Реформи другої половини XIX ст. частково законодавчо закріпили перехід Російської імперії від феодалізму до буржуазного ладу. Саме в цей час відбувається розвиток економіки, активізується суспільне життя, відбуваються зміни в соціальній і національній структурі міського населення. Реформи 1870, 1892 рр. поклали на самоврядні інституції розв'язання культурно-господарських справ міст. Компетенція міського самоврядування обмежувалася кордонами міст та земель, які їм належали. Відсутність примусової влади ставило самоврядні структури в пряму залежність від поліції.

Із середини XIX ст. місцеві адміністрації фіксують швидкі темпи збільшення чисельності міського населення в Харківській губернії. На початку 60-х років XIX ст. в Харківській губернії було зафіксовано 197 030 осіб міського населення. Одним із лідерів за чисельністю населення серед повітових центрів були Суми (1863 р. – 12 925) [4, с. 221]. У Сумах в 1870 р. чисельність міського населення зросла до 14126 осіб [5, с. 788], у 1888 р. – до 16827 осіб [6, с. 15], у 1897 р. – до 27 564 [7, с. 2]. У другій половині XIX ст. низка факторів вплинула на зміни в житті міста та його населення. По-перше, через Суми проходили залізниці Мерефа – Люботин – Суми – Ворожба та Суми – Белгород, які стимулювали розвиток торгівлі та промисловості. По-друге, у місті працювало багато фабрик і заводів (31) з переробки сільськогосподарської продукції, а також з виробництва машин та ливарні підприємства. По-третє, Суми були центром місцевої торгівлі (щорічно проводилося три ярмарки). Головним заняттям мешканців

Сум (переважно селян) було землеробство і робота на існуючих у місті і повіті цукрових, цегляних, механічних та інших заводах. Відомі промисли не були популярними серед городян. Меншу частину населення повітового центру складали міщани, купці, цеховики, що займалися торгівлею і ремеслами. Значна кількість городян повітового центру мешкала не лише в місті, а й у декількох передмістях. За конфесійним складом мешканці поділялися на: православних (близько 60%), іудеїв, католиків і караїмів. Таке представництво пояснюється складними історичними процесами, що сприяли формуванню строкатої етнічної ситуації в Україні (зокрема, у Сумах). Наприкінці XIX ст. місцеві чиновники фіксували приріст іудейського населення в Сумах в 1,5–1,8 рази [8, с. 560–561].

Розвиток промисловості і зростання культурно-освітніх потреб населення вимагали від влади міст ефективних дій зі створення системи народної освіти. У 1897 р. Сумський міський голова так висловив позицію думи з даної проблеми: «...безплатна освіта для дітей міських мешканців повинна стати обов'язком міського управління» [9, арк. 47 зв.]. Дума і управа, виходячи із своїх фінансових можливостей, брали участь у розбудові системи народної освіти. У 1870 р. в місті було відкрито жіночу прогімназію, а на базі повітового училища – чоловічу. У 1873 р. вони реорганізовані в гімназії. При прогімназіях існували педагогічні курси (з 1871 р.) для підготовки вчителів для народних училищ. З 1877 р. в Сумах починає працювати реальне училище. Скрутне фінансове становище міських самоврядних структур і практична неможливість продовження навчання в університеті після навчання в реальному училищі зумовили негативні тенденції: у 80-ті роки XIX ст. в багатьох містах закриваються реальні училища [10, с. 334].

Міська влада співпрацювала на освітянській ниві не лише з земством, а й з благодійними організаціями та окремими меценатами. Спільно з Сумським відділенням Харківського товариства поширення в народі грамотності (засноване в 1880 р.) міська управа фінансувала діяльність двох шкіл, народної читальні і вечірніх класів [11, арк. 15–15 зв.]. У таких класах часто безплатно викладали студенти, вчителі і творча інтелігенція міста. Народні читання (одна з форм позашкільної освіти) набули популярності в місті з 90-х років XIX ст. 1898 року влада міста витратила на освіту 8914 руб. 61 коп. [12, арк.

22]. Однак ця сума не могла задовольнити існуючі потреби в освітній галузі.

Характерною рисою міського життя другої половини XIX ст. була постійна розбудова міст, розширення їх адміністративних кордонів. Багато міст України не мали перспективних планів забудови і часто користувалися планами-схемами, складеними наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Суми не були винятком. У місті був штатний архітектор, заробітна плата якого в 1897 р. становила 1200 руб. на рік [13, арк. 159 зв.]. Він повинен був слідкувати, щоб споруди відповідали певним вимогам (пожежної безпеки та ін.). Однак це не припинило процесу стихійного будівництва в місті, хоча до кінця XIX ст. міська влада так і не змогла розробити й затвердити генеральний план забудови міста. Фінансові можливості городян стримували кам'яне будівництво в місті. У 1888 р. місцеві звіти зафіксували 3590 споруд, з яких 2033 були дерев'яними. Наприкінці XIX ст. лише 6,1% будівель міста були кам'яними.

Важливим напрямом діяльності муніципальних структур із благоустрою міст було упорядкування вулиць. Переважна більшість сумських вулиць у зазначений період не мала кам'яного покриття. Грунтові дороги практично переставали функціонувати під час вовеней та великих дощів. Тому найбільш гострим було питання бруккування доріг. Щорічно в місті перебруковувалося в середньому 2500 кв. саж. мостових і укладалося 45 кв. саж. нової бруківки. Ціна 1 кв. саж. бруківки коливалася від 1 до 5 руб. [14, арк. 121 зв.]. Міська влада Сум вимагала від домовласників своїм коштом облаштовувати під'їзди до своїх будинків. Для цього домовласникам продавали браковану або таку, що була у вжитку, тротуарну плитку. З неї вони повинні були робити містки через стічні канали й облаштовані виходи до тротуарів, а також висаджувати дерева або декоративні кущі напроти своїх будинків. У 1899 р. влада повітового міста на будівельні матеріали та роботу з бруккування витратила 6225 руб. [15, арк. 22]. Проте 2/3 вулиць наприкінці XIX ст. залишалися ґрунтовими й не мали тротуарів, які міська влада намагалася також облаштувати, і в цьому їй інколи допомагало міське населення. Наприклад, селянин Алтамонов надав 330 руб. для нивілювання Суджанської вулиці та площі за в'язницею [16, арк. 195 зв.]. На нивілювання, ремонт ґрунтових доріг, засипання промоїн у 1895–1899 рр. з міського

бюджету передбачалося 634 руб. $\frac{1}{3}$ коп. У 1899 р. влада додатково виділила 1000 руб. на ремонт вокзальної площі і вулиць навколо машинобудівного заводу [17, арк. 100 зв.].

Чинне законодавство покладало на владу міст завдання забезпечення протипожежної безпеки. Тому в бюджеті міст передбачалися кошти на утримання пожежних команд, але часто витрати на протипожежну охорону ставали важким тягарем для самоврядних інституцій. Міські самоврядні структури вирішували господарські питання, адміністративні ж функції щодо пожежних команд належали поліції, що часто призводило до конфліктів і непорозумінь між ними (у першу чергу через суперечки щодо використання коштів). У місті було дві пожежні команди (на їх утримання витрачалося 10 218 руб. 94 коп. [18, арк. 16–20 зв.; арк. 178 зв.]. У Сумах в 1888 р. на утримання команди було витрачено 1 498 руб. 35 коп., на ремонт інструментів – 234 руб. 91 коп., на лікування коней – 45 руб. 41 коп., на фураж – 229 руб. 42 коп. У 1896 р. витрати міста на розвиток пожежних команд зростають. На заробітну плату членів пожежної команди в кошторисі міста було заплановано – 4956 руб., на ремонт старого й купівлю нового обладнання – 1000 руб., на купівлю нових коней – 400 руб. і фуражу для них – 1938 руб. 60 коп., на ремонт приміщень – 400 руб., на освітлення й опалення – 440 руб., на оплату житла – 650 руб. Протягом 80-х рр. XIX ст. в місті також було створено добровільне пожежне товариство. На нього покладалося завдання з організації гасіння пожеж у місті. Спільними зусиллями самоврядні інституції та пожежники здійснювали роз'яснювальну роботу серед населення. Влада пропонувала відшкодування постраждалим від пожеж (страхування), але пересічні городяни не були спроможні з фінансових причин застрахувати своє житло (у 1896 р. містом було застраховано будівель на 947 руб. 38 коп.) [19, арк. 72, 80 зв., 81, 73–73 зв.].

Міське положення 1870, 1892 рр. покладало відповідальність за вирішення проблеми медичного обслуговування населення на самоврядні інституції. Обмежені фінансові можливості останніх не дозволяли створити мережу ефективних і доступних для населення лікувальних закладів. Це спонукало самоврядні інституції до прагматичного рішення. Органи міського самоврядування погоджувалися залишати лікарні земствам, а міста орендували в них

певну кількість ліжок для лікування городян (у Харківській губернії найбільш потужними земськими лікарнями вважалися сумська й охтирська). Така співпраця дозволяла економити кошти містам. Одночасно населення користувалося послугами місцевих знахарів, які залишалися альтернативою тогочасної медицини. Окремі з них були відомі за межами міста і губернії. Так, у 1889 р. Леся Українка приїздила до Сум, щоб пройти курс лікування у відомої знахарки Параски Назарівни Богуш. За свідченням друзів, стан здоров'я поетеси після лікування покращився [20, с. 8, 55–69]. Однак такі випадки часто були винятком і не могли задовольнити потреби населення у якісному медичному обслуговуванні. Брак коштів змушував міську владу і земство залучати до лікування городян ротних фельдшерів. Оплата праці лікаря обходилася в три рази дорожче порівняно із затратами на фельдшера. Використання праці малокваліфікованих фельдшерів часто погіршувало ситуацію з медичним обслуговуванням населення. Хронічна нестача коштів у міста і поступове зростання недоїмок не дозволяли думі й управі фінансувати медичну сферу на належному рівні. Структура міських витрат на медицину лише підтверджує цю думку. У 1896 р. влада міста витратила на утримання персоналу лікарень 1518 руб. 03 коп. і 1078 руб. 18 коп. на інші потреби медичних, ветеринарних та санітарних частин, а в 1899 р. загальні витрати становили 3873 руб. 33 коп. [21, арк. 5 зв. – 6; арк. 109 зв. – 111 зв.]. З метою отримання додаткових коштів на медичне обслуговування міська влада у 1899 р. пішла на непопулярний крок запровадження платного лікування [22, арк. 156 – 156 зв.]. Для поліпшення ситуації з медичним обслуговуванням населення в місті окремі підприємці надавали фінансову допомогу при закупівлі обладнання або на нові лікувальні установи. Наприклад, на кошти відомого цукрозаводчика П. Харитоненка у 1898 р. була відкрита дитяча лікарня святої Зінаїди.

Завдяки спільним зусиллям міста, меценатів, цехового та міщанського товариств у Сумах функціонувала богадільня. На обслуговування тридцяти осіб (11 чоловіків, 19 жінок), які там знаходилися, місто витратило в 1897 р. 2670 руб. 55 коп. (отримували їжу, одяг та ін.).

Актуальною для успішного життя міста була діяльність самоврядних інституцій в санітарно-епідеміологічному напрямі.

Низький рівень знань у галузі боротьби з інфекціями, дорогі або малоефективні ліки, відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів – усе це лише ускладнювало діяльність муніципальних органів у цій сфері. Необхідно визнати, що самоврядні інституції недостатньо зробили в санітарному оздоровленні Сум. Розроблялися й приймалися лише поодинокі постанови для вирішення окремих завдань. Відсутність контролю за виконанням рішень думи часто мінімізувало позитивні наслідки діяльності органів міського самоврядування. Сумська дума і управа навіть не ставили питання про будівництво каналізації в місті. Найбільш поширеним методом очищення міста було вивезення сміття за межі міста на два звалища. Утримання цих місць щорічно коштувало міській владі 855 руб. 33 коп. (оренда яру Сергач у селянина Г. Піскунова, плата двом наглядачам за копання ям та дезінфекцію). Загибли під час епідемій худобу вивозили за рахунок муніципалітету в спеціальні могиляники поблизу міста. У міському кошторисі також були передбачені витрати на регулярні заходи з попередження епідемій, надання екстреної допомоги (500 руб.). Нечистоти вивозилися не лише з усіх будинків, що належали місту, а й з державних та приватних [23, арк. 83 зв., 111 зв., 161 зв., 181 зв.]. Контролювалося владою і впорядкування міського кладовища. У місті працювала депутатська санітарна комісія, яка здійснювала контроль за санітарним станом міста. Для перевірки чистоти Сум проводилися спеціальні рейди (два санітари перевіряли виконання санітарних норм).

Влада Сум вважала, що бродячі собаки поширюють епідемії, тому й вела з ними боротьбу. За міські кошти для боротьби з собаками купувалася отрута й наймалися люди, які вели облік дворових собак та знищували бродячих [24, арк. 7]. 28.11.1895 р. на засіданні думи розглядалася пропозиція щодо створення спеціальної муніципальної поліції, яка б фінансувалася містом і була йому підзвітна. Планувалося, що вона мала допомагати збирати податки та виконувати інші завдання (серед яких була і боротьба з бродячими собаками). Однак нестача коштів і чинне законодавство змусили майже відразу зняти це питання з обговорення [25, арк. 11–12]. У Сумах навіть збиралися переписати усіх собак, а безпритульних знищити або ізолювати. Проте ця ініціатива не була реалізована за браком коштів.

Тому боротьба з собаками часто зводилася до розкладування на вулицях отрути (стрихніну) з подальшим вивезенням та похованням мертвих тварин.

Нагальною проблемою міст з часу їх появи було водопостачання, вивезення сміття й боротьба з епідеміями. Збільшення міського населення, часті епідемії змушували муніципалітети вирішувати згадані проблеми, використовуючи досягнення науки і техніки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. лише поодинокі міста Лівобережжя та Слобожанщини мали водогони, а мешканці більшості населених пунктів брали воду в річках або колодязях. У 33 містах зазначених регіонів головним джерелом води були річки. Колодязі як головне джерело водопостачання були у 22. Часто в населених пунктах одночасно використовували річкову і колодязну воду для потреб населення [26, с. 196, 198, 202]. У Сумах населення споживало колодязну і річкову воду. Для запобігання поширення хвороб міська дума зробила спробу впорядкування з цього питання. За рішенням управи водовози міста повинні були зареєструватися у відповідній комісії, отримати номер, прикріпити його на свою бочку. Залежно від того, звідки вода (з річки або з колодязя), бочки фарбувалися у відповідний колір (зелений або червоний). У місті функціонували також приватні й громадські колодязі (74). Міська влада віддавала перевагу так званим абіссинським колодязям. Витрати міської влади на один колодязь становили від 341 до 720 руб. У разі використання машин та іншого обладнання один колодязь коштував до 1268 руб. (заробітна плата машиністу – 300 руб., ремонт насосної станції – 100 руб., механізмів – 150 руб., гас для двигунів та освітлення – 337 руб. 50 коп., вугілля для опалення та приготування їжі – 80 руб.) [27, арк. 72–74; 24, 97 зв., 168 зв., 185 зв.]. Отже, залежно від свого фінансового становища міські самоврядні структури з різним успіхом вирішували цю проблему.

Значну увагу в Сумах приділяли впорядкуванню торгівлі та торговельних місць. Будували нові криті павільйони і реконструювали старі. Окремим напрямом роботи міської влади був контроль за якістю продукції на базарах. У 1890 р. в місті починає працювати станція перевірки якості продуктів. У 1899 р. міська управа прийняла спеціальне рішення, яке забороняло використовувати анілінові барвники в кондитерському виробництві [28, арк. 73 – 73

зв.]. На облаштування громадських боєн і місця утримання худоби муніципальна влада Сум у 1897 р. спрямувала 2407 руб. 24 коп. Також влада міста надала кошти на п'ять громадських лазень та купалень [29, арк. 146 зв., 184 зв.]. Влада Сум навіть планувала купити машину, яка б могла мити вулиці, збирати сміття та виконувати інші роботи, але постійна фінансова скрута не дозволила запровадити нову техніку (ціна – 3525 руб.) [30, арк. 37, 70–101].

Розвиток науки і техніки поставив перед владою проблему освітлення міста. Ця проблема в Сумах вирішувалася ще гірше, ніж справа з водогоном. У місті було відсутнє електричне та газове освітлення. Існуючі 290 ліхтарів (1899) працювали на гас, робота яких коштувала місту в середньому 3314 руб. за 10 місяців [31, арк. 98 зв.]. Ліхтарники регулювали роботу ліхтарів залежно від сезону. Кількість ліхтарів у центральній частині міста була більшою, ніж на околицях. Першочерговим для міської влади було освітлення в'язниці і пожежної станції.

Потреби часу вимагали від муніципальної влади розуміння необхідності телефонізації міст. Як правило, у містах створення телефонної мережі брав на себе приватний капітал. У Сумах створення телефонної мережі взялася реалізовувати міська влада. У рамках співпраці з повітовим земством міська дума у 1896 р. дозволила безплатно використовувати свої телеграфні стовпи для проведення кількох телефонних ліній (у тому числі й до земства). Щорічно місто надавало 50 руб. на утримання існуючих ліній [32, арк. 25].

Наступною важливою проблемою, яку намагалися вирішити муніципалітети, була нічна охорона міст. До реформи 1870 р. це питання було в компетенції поліції. Після запровадження Положення поліція, посилаючись на фінансову скруту, нестачу кадрів та перевантаженість, робить спроби перекласти цю роботу на міську владу. Поліція, як правило, забезпечувала чергування в центрі міста, а інші райони пропонувалося контролювати нічним сторожам (тобто за кошти міста). Для забезпечення спокою і порядку в Сумах міська дума у 1877 р. прийняла рішення про оплату праці нічних сторожів (4 чоловіки по 60 р. протягом року, а влітку – 5 чоловіків по 5 руб. на місяць кожному). Однак у 1897 р. скрутне фінансове становище змусило шукати нових підходів до вирішення проблеми. За відсутності коштів на утримання спеціальної міської поліції гласні Г. Прядкін,

К. Линтварьов, П. Гриненко і К. Пашков запропонували сформува-ти спеціальні патрулі солдат 28-го драгунського полку, що був розквартирований у Сумах [33, арк. 43а].

У другій половині XIX ст. в багатьох містах муніципальна влада намагається впорядкувати вже існуючу транспортну систему. У першу чергу міська влада прагнула впорядкувати роботу візників. У Сумах візників реєстрували й зобов'язували дотримуватися розроблених правил. Усі візники повинні були реєструватися в міській управі й отримати ліцензію – дозвіл на свою діяльність. Візник, кінь і сам транспорт регулярно перевірялися. Для більш ефективного контролю за діяльністю перевізників міська влада заохочувала обрання серед останніх старост, які координували співпрацю міської влади і візників.

Отже, можна дійти висновку, що органи міського самоврядування Сум досягли певних успіхів щодо благоустрою міста, а також при вирішенні окремих господарських та соціально-гуманітарних завдань. У той самий час низький освітній рівень переважної більшості городян і представників міської влади (які не завжди розуміли нагальні потреби міста й шляхи їх вирішення), обмежені фінансові можливості, значна кількість податків і накопичені недоїмки стримували розвиток самого міста і вносили недостатньо позитивних змін у повсякденне життя городян.

Неоднозначність результатів діяльності міського самоврядування в другій половині XIX ст. потребує подальших досліджень на всеукраїнському і регіональному рівні. Заслужовують на особливу увагу такі питання, як співпраця органів міського самоврядування із земствами та меценатами щодо вирішення соціально-гуманітарних проблем у містах, вплив буржуазних реформ на повсякденне життя міського населення та участь останніх у вирішенні нагальних потреб міст.

Джерела та література

1. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Харьков, 1993. Т. 2. 982 с.; Фесенко И. К. К вопросу о реформе городских общественных управлений. Харьков: Б.и., 1890; Щепкин М. Опыт изучения общественного хозяйства и управления городов. Москва: Б.и., 1882; Дитятин И. Статьи по истории русско-

- го права. Ч. 2. Наше городское самоуправление. Санкт-Петербург.: Б.и., 1897. 271 с.
2. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 гг. Москва: Мысль, 1964; Его же. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). Москва: Мысль, 1970. 444 с.; Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. Ленинград: Наука, 1984. 257 с.
 3. Чорний Д. М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харьков: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 301 с.; Шара Л. Чернігівська міська дума. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. 224 с.; Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917. Харьков: Регион-Информ, 2004. 192 с.; Нікітін Ю. О. Діяльність органів міського самоврядування Лівобережної і Слобідської України по благоустрою в 1870–1900 роках. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки*: зб. наук. праць. Випуск 7. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. С. 113–127.
 4. Харьковский календарь за 1885 г. Харьков, 1884. 849 с.
 5. Географическо-статистический словарь Российской империи / сост. П. Семенов. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1873. Т. 4. 867 с.
 6. Сумы: Краткая справочная книга. / В. А. Кипайтулов и др. Харьков: Препор, 1979. 167 с.
 7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. Санкт-Петербург, 1904. Т. 46. 300 с.
 8. Города России в 1910 году. Санкт-Петербург, 1914. 360 с.
 9. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 24.
 10. Неделя. 1885. № 9. 3 марта.
 11. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 24.
 12. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 40.
 13. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 36.
 14. Там само.
 15. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 24.
 16. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 36.
 17. Там само.
 18. ДАСО. Ф. 252. Оп. 1. Спр. 17а; Ф. 1. Оп. 1. Спр. 36.
 19. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 24.
 20. Спогади про Лесю Українку / упорядкув., вступ. ст. та комент. А. І. Костенка. 2-е вид., доп. Київ: Дніпро, 1971. 484 с.
 21. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 37.

22. ДАСО. Ф. 997. Оп. 1. Спр. 499.
23. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 36.
24. ДАСО. Ф. 252. Оп. 1. Спр. 18.
25. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 24.
26. Города России в 1904 году. Санкт-Петербург, 1906. 365 с.
27. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 41, 24.
28. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 37.
29. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 36.
30. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10.
31. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 36.
32. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 24.
33. Там само.

Сергій П'ятаченко

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри зарубіжної літератури СумДПУ імені А.С. Макаренка, м.Суми

Пелагея Литвинова-Бартош та її фольклорно-етнографічна спадщина

Постановка проблеми. В умовах активізації процесів національної ідентифікації та окреслення моделей історичної пам'яті зростає інтерес до регіональних аспектів народної культури, висвітлених у працях відомих та призабутих етнографів, фольклористів, краєзнавців. Для Глухівщини, доволі багатой на імена її дослідників, далеко не останнє за значенням місце має постать педагога, етнографа і фольклориста Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош (1833–1904), ім'я якої на сьогодні ховається в тіні більш відомих постатей вітчизняної науки. Утім на межі XIX і XX століть її наукові розвідки публікували провідні часописи, вона була членом-кореспондентом Паризького антропологічного товариства та дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові. М.С. Грушевський назвав її однією з «найстарших репрезентанток української етнографії» [6, с. 3], академік М.П. Василенко зазначав, що вона «не була рядовою людиною», а її діяльність «як етнографа та публіциста не зминула без сліду для науки та суспільства» [5, с. 200].

Аналіз актуальних досліджень свідчить про те, що до цього часу немає наукової праці, у якій би були системно вивчені й детально проаналізовані всі напрями діяльності П.Я. Литвинової-Бартош. Перші публікації про дослідницю з'явилися ще за її життя. Короткі відомості про неї подаються в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона [27, с. 778] та «Большой энциклопедии» за редакцією С.М. Южакова [14, с. 231]. Відразу по смерті П.Я. Литвинової-Бартош у 1904 році з'явилася невеличка замітка М.П. Василенка про неї в газеті «Киевские отклики» та некролог, написаний М.С. Грушевським [6]. Пізніше М.П. Василенко почав писати про цю дослідницю статтю

для журналу «Киевская старина», але вона залишилася незавершеною, як і розвідка відомого фольклориста та етнографа О.Н. Малинки про неї. Лише в 1926 році етнограф і мистецтвознавець Є.Г. Спаська, отримавши від дочки П.Я. Литвинової-Бартош особистий архів дослідниці, почала працювати над її науковою біографією, яка вийшла в 1928 році в «Етнографічному віснику» [26]. Післямову до розвідки підготував М.П. Василенко, який поділився спогадами про дослідницю та вказав на її значущість для української етнографії. Цього ж року вийшли спогади про глухівську дослідницю О.Н. Малинки [18], який з 1898 по 1903 рік вчителював у Глухові і винаймав приміщення в сина П.Я. Литвинової-Бартош. З нею він часто бачився, їздив разом на розкопки до с. Богданів, на археологічний з'їзд до Харкова, зміг добре роздивитися її енергійність, скромність та наукову наполегливість.

Від 1930-х років постать П.Я. Литвинової-Бартош опинилася поза увагою науковців, лише в середині століття в закордонній «Енциклопедії українознавства», що виходила під егідою НТШ і за редакцією В. Кубійовича, з'явилася стаття про глухівську дослідницю.

В Україні інтерес до її постаті відновився вже в часи Незалежності. Починаючи з 1990-х років вийшло кілька розвідок про неї, зокрема, спогади онуки дослідниці В.О. Литвинової-Соловйової [17], статті Є.С. Шудрі про дослідницю та її листування з Ф. Вовком [33, с. 106–115; 34, с. 12–14], статті Л.П. Сапухіної [25, с. 82–93; 24, с. 128–131], Н.О. Зайцевої [7, с. 30–35], В.К. Борисенко [1, с. 62–67; 2, с. 32–33], С.В. П'ятаченка [20, с. 91–94; 21, с. 6–15; 22, с. 20–24; 23, с. 24–28], Т.Ю. Місостова [19, с. 46–53], Н.О. Якобчук [35, с. 493–499], краєзнавчі нариси В.В. Терлецького [30, с. 36–41], енциклопедичні статті Б.І. Усенка та В.В. Терлецького [31, с. 177; 28, с. 150; 29, с. 220]. Стаття про П.Я. Литвинову-Бартош увійшла до книги про 50 видатних жінок України «Це зробила вона» (К., 2018). Утім узагальнювального дослідження про науковий доробок П.Я. Литвинової-Бартош так і не з'явилось, а її праці, розпорошені по різних виданнях того часу, з того часу не перевидавалися.

Метою статті є виклад основних відомостей про життя та діяльність П. Я. Литвинової-Бартош, а також окреслення кола її етнографічних і фольклористичних зацікавлень на основі аналізу її наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу.

Народилася майбутня дослідниця й педагог Пелагея (Поліна) Яківна Литвинова-Бартош 3 жовтня 1833 року на хуторі Теревені поблизу села Землянка Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині – Глухівського району Сумської області) у сім'ї титулярного радника Якова Яковича Бартоша – дрібного землевласника, якому не вдалося підтвердити право на дворянство. Мати дівчини Єлизавета Федорівна (у дівоцтві Туманська) походила зі знатного козацько-старшинського роду Туманських. І. Спаська зазначає: «І в оповіданнях, і в автобіографічних замітках П.Я., мати проходить блідою тінню поруч із батьком, до якого «Полінька» була подібна й обличчям, і який усе життя мав на неї великий вплив» [26, с. 171]. Батько, за спогадами його родини та знайомих, був людиною чесною, доброю, щедрою, ставився до селян, як до рівні, навчав цього й дітей. Пелагея Яківна згадувала, що батько влаштовував вдома вистави, зокрема, ставили «Москаля-Чарівника» і «Наталку Полтавку», і що його б могли у її часи назвати «українофілом», «бо він захоплювався Котляревським, знав напам'ять усю «Енеїду» [26, с. 171].

Дідом Пелагеї по материнській лінії був відомий історик, етнограф, письменник, перекладач, член-кореспондент Петербурзької академії наук Федір Йосипович Туманський. Йому належить складання першої в історії етнографії детальної анкети-програми для збирання історико-географічних, економічних, етнографічних, а також природознавчих й антропологічних відомостей, за якою готувалися топографічні описи намісництв колишньої Гетьманщини 1780-х рр. Очевидно, постать і діяльність діда значною мірою впли-

Пелагея Яківна Литвинова-Бартош

нули на рішення Пелагеї вивчати й зберігати народну культуру та історію рідного народу.

Перші роки життя Пелагея з батьками та молодшою сестрою Марією провела в містечку Хмільник на Поділлі, де родина Бартошів мешкала з 1834 по 1839 рік. У 1839 році сім'я повернулася до хутора Терепені, де «Полінька зростає в щасливих умовах, коли б не постійне слабування матері... весь вільний час буває з батьком; ходить з ним і на полі, і по млинах, по гуральнях, він їй усе пояснює, каже записувати й змальовувати» [26, с. 172]. Своє навчання вона розпочала в 1843 (або 1845) році в приватному пансіоні Генрієти Карлівни Серебрякової у м. Шостка, де серед головних дисциплін були танці та музика. Пелагея виявила значні здібності до танців і музики, добре вивчилася грати на фортепіано під орудою свого вчителя – обрусілого чеха Пішнека, капельмейстера оркестру Шосткинського порохового заводу.

У 1847 році батько відправив чотирнадцятирічну Пелагею та її сестру до Єлизаветинського інституту шляхетних дівчат у Москві, де вони навчалися протягом 1847–1852 років. У 1848 році батько помер, призначивши перед смертю опікунами доньок сусідніх дворян Лихошерстових, до яких у село Некрасове Глухівського повіту дівчата повернулися після навчання. У 1853 році дев'ятнадцятирічна Пелагея Яківна вийшла заміж за 37-річного удівця, поміщика із сусіднього села Богданова (нині – в складі села Полошки Глухівського повіту Сумської області), де й мешкала безвиїздно в маєтку чоловіка до 1867 року. Шлюб виявився нещасливим, оцінку йому Пелагея Яківна дала в автобіографічному нарисі «За что возненавидел меня муж мой. К физиологии брака». Про те, що шлюб був нещасливим, свідчать уривчасті відомості в листах П.Я. Бартош, які зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї. Вона народила семеро синів і троє дочок, вихованню й освіті яких присвятила своє життя. Займалась також самоосвітою, передплачувала журнали «Современник», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Учитель».

Із середини 1860-х років розпочався новий етап її життя, який тривав двадцять років. Пелагея Яківна мешкала в тих містах, де навчалися її діти – у Глухові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Києві та Москві. Молода жінка занурилася у вир культурного і громадського життя, перейнялася прогресивними настроями 1870–1880 років,

які намагалася прищепити й дітям. Вона зацікавилася жіночим і робітничим питанням, педагогікою, історією, правом, етнографією, почала писати оповідання для дітей і публікувати статті в різноманітних часописах. У Києві близько зійшлася з передовими жінками української громади – Варварою Антонович, Олександрою Кістяківською, Людмилою Драгомановою. Познайомилася з Федором Вовком, який згодом значно допоміг їй у науковому становленні. У 1873 році отримала дозвіл на відкриття в Києві приватної початкової школи, де викладала сама разом з іншою вчителькою за власноруч підготовленою «Азбукою для народних шкіл». Там же навчалися і двоє її синів. Працювала в денному притулку для дітей робітників і селян при жіночому товаристві.

Після Києва на початку 1880-х років Пелагея Яківна мешкала три роки в Глухові, де в місцевій гімназії навчалися її молодші сини. З чоловіком, як писав М. Василенко, який добре її знав за глухівським періодом, бо вона винаймала квартиру в його будинку, стосунки закінчилися розривом: «Не рвучи офіційно з своїм чоловіком, П.Я. живе в Москві та Києві цілими роками з сім'єю в оточенні нових людей, з якими у її чоловіка не було нічого спільного» [5, с.202]. У 1886 році Пелагея Яківна оселяється в селі Землянці, яка дісталася їй у 1874 році спадщиною по смерті батькової сестри, де й мешкала до кінця життя, досліджуючи місцеву народну культуру, готуючи статті етнографічного та іншого характеру, які надсилала до журналу «Киевская старина», газет «Киевлянин», «Неделя» (Глухів), а також активно листувалася з відомими науковцями М.В. Лисенком, М.П. Старицьким, О.В. Марковичем, Б.Д. Грінченком, Ф.К. Вовком та ін. У деяких джерелах згадується, що вона працювала вчителькою у с. Землянка, але хронологія та подробиці відсутні. Померла П.Я. Литвинова-Бартош 8 вересня 1904 р. в с. Землянка і похована, як зазначає І. Спаська, «на цвинтарі під великою ялиною проти її дома в Землянці» [26, с. 197].

Діяльність Пелагеї Литвинової-Бартош різнобічна, а її спадщина багатогранна. Вона проявила себе як громадський діяч, просвітитель і публіцист, педагог, письменник, перекладач, збирач та дослідник старожитностей, добре підготовлений та обізнаний фольклорист і етнограф, праці якої вирізняє високий науковий рівень і непроминуца цінність.

До її громадсько-публіцистичної спадщини варто віднести статті просвітницького та феміністичного спрямування. П.Я. Литвинова-Бартош перейнялася ідеями про захист прав жінок під час перебування у Києві та під впливом передової київської інтелігенції. У 1874 році вона підготувала тези доповіді про «жіноче питання», де закликала до «раціонального виховування жінок та їх всебічної освіти, потрібної, щоб визволити їх нарешті з неволі, дати їм змогу працювати нарівні з чоловіками, бо це наблизить жінку й до іншого великого питання – робітничого, дасть змогу йти назустріч пролетаріатові» [26, с. 183–184]. Як зазначає І. Спаська, «до цього питання вона повертається не раз: р. 1888 пише статтю про інтелігентну жінку, де гаряче проповідує потрібність для жінки як загальної, так і медичної освіти, що так необхідна зокрема тим, хто живе по глухих кутках, далеко від лікарського ока» [26, с. 183–184].

Крім жіночого питання, її турбує низка інших питань, пов'язаних із просвітництвом, вихованням, освітою, медициною: «Гигиенические условия жизни крестьянских детей» (1876), «В ожидании лучшего» (1891), «Общее народное образование в г. Глухове и Глуховском уезде Черниговской губернии» (відкритий лист до редактора журналу «Образование») (1896), «Больница св. Ефросинии в г. Глухове», «Вольные ученические квартиры в провинции» тощо.

Педагогічна спадщина П.Я. Литвинової-Бартош безпосередньо пов'язана з її педагогічною діяльністю, учителюванням у приватній початковій школі в Києві та пізнішою педагогічною діяльністю у с. Землянка. У першу чергу це «Азбука для народных школ» (1877), різноманітні допоміжні матеріали до азбуки про християнських святих, птахів і тварин, про підготовку матерів до виховання дітей та освітні повчальні оповідання для дітей [9, с. 180]. «Азбука для народных школ» підготовлена за зразком підручника К.Д. Ушинського та має підзаголовок «Составлена по звуковому способу для наглядного обучения». За спостереженням авторки російські абетки важко сприймаються українськими дітьми, тому вона намагається уникати суто російських мовних рис та слів, не зрозумілих українському школяреві. «Коли в нас немає абеток на «областных» мовах, то треба скласти якісь зрозумілі якоюсь «загальноросійською» мовою, а не «суто великоросійською», – пише вона в передмові до другого видання [26, с. 184]. Відповідно до методу К.Д. Ушинського

авторка вважає, що й діти простих селян, і діти багатих поміщиків мають вчитися за однією програмою. Разом із другим виданням підручника П.Я. Литвинова-Бартош опублікувала збірку оповідань «Рассказы для детей о домашних животных» про пригоди міського хлопчика, який потрапив у село й побачив там різних свійських тварин і птахів (1877). «Ці окремі оповідання про тварину або птаха написано просто і зрозуміло для дітей, а разом з тим вони дають багато відомостей наукового характеру влучно популяризованих для дитячого розуміння» [26, с. 184].

Цікавим та оригінальним є літературний доробок П.Я. Литвинової-Бартош. Її оповідання, як зазначає І. Спаська, «завсіди про те, що близько до неї стосується, що її хвилює або обурює» [26, с. 190]. Частина з них торкається життя учнів: «Записки умершего», «Дешевый труд», «Скромная семья». Деякі мають суто автобіографічний характер: «В институте», «Воспитание провинциалки (в конце 20-х годов)», «Из записок гувернантки», «Маленькая биография», «Монахиня», «Московский Елизаветинский институт. 1847-1852. Воспоминания И. Бартош», «Няня», «Племянница», «Фаталист», «К физиологии брака. За что меня возненавидел муж мой» та «Захолустье».

Зображенню традиційного способу життя дрібнопомісного українського панства присвячені твори, більшість з яких залишилися в рукописах і не потрапили до друку: «Из провинциальных нравов. Фотографические снимки. Старосветские помещики (только не гоголевские)» (1875), «Варварство и цивилизация. Очерк из малороссийской жизни» (1879), «Фотографические снимки. Старосветские помещики. Тётушка Елена Ивановна. Аксюша. Граф и его семья» (1881), «Отрывок из семейной хроники захолустной жизни малорусских панов. Мои тётушки» (1889); «Живые картинки в деревенском калейдоскопе. Труженица» (1890), «Аксюша», «Бытовая хроника малорусского захолустья», «Герасим», «Год в деревне», «Дешевый труд», «Живые картинки в деревенском калейдоскопе», «Из деревенской хроники», ««Панщина (очерк из новых времён)», «Старое старится, молодое растёт», «Хроника захолустья. Очерки провинциальной жизни» та ін. [9, с. 183].

Надрукована лише невеличка частина з цих творів. Зокрема, у газеті «Киевлянин» за 1875 рік були опубліковані її оповідання

«Старосветские помещики, только не Гоголевские», «Тетушка Елена Ивановна» та «Аксюша». Про перший із цих творів схвально відгукнувся Ф.К. Вовк, «порадивши їй працювати в галузі старовини та етнографії» [26, с. 185]. У журналі «Киевская старина» за 1904 рік був опублікований її доволі розлогий твір «Очерк из жизни старосветских помещиков», який заснований на сімейних спогадах близької родини – сімействі поміщиків Лихошерстових, які були опікунами неповнолітніх сестер Бартош – Пелагеї (Полінки) і Марії (Марі). Глава сімейства, відставний офіцер, був, до речі, свідомо й послідовно україномовним. Оповідь має виразні ознаки художнього твору й може бути визначена як автобіографічна повість. У ній ідеться про історію кохання, одруження та подальше сімейне життя згаданого сімейства, описуються особливості поміщицького побуту першої половини ХІХ століття, житла, одягу, кухні, розваг і дозвілля. Згадуються народні свята та назви окремих народних пісень або їх фрагментів. За словами авторки, розповідь містить «такі риси з життя малоросійського панства, яких тепер уже не зустрінеш і які знаходи-мо лиш у повістях Гоголя» [13, с. 176].

Серед творчої спадщини П.Я. Литвинової-Бартош є переклади творів з інших мов. Вона переклала дві комедії Ж.-Б. Мольєра: «Жорж Данден, або Обдурений чоловік» під назвою «Грицько Дендрик, або Одарчин чоловік» та «Лікар мимоволі» під назвою «Знахар поневолі». Рукописи творів зберігаються в архіві ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАНУ [9, с. 183].

Проте наймасштабнішою та найціннішою є фольклорно-етнографічна спадщина П.Я. Литвинової-Бартош. Усі свої етнографічні, історичні, фольклористичні та мистецтвознавчі інтереси дослідниця зосередила на регіональному аспекті вивчення народної культури.

Початок її етнографічної діяльності пов'язаний із дослідженням народної вишивки та орнаментів. Ї. Спаська зазначає що «над «Орнаментом» праця її починається із 70-х років, ще за життя дочки Марії, і тягнеться протягом 30 років до самої її смерті» [26, с. 185]. Ще мешкаючи в Києві, Пелагея Литвинова-Бартош захопилася збиранням візерунків народної вишивки, змальовувала візерунки вишивок, ткацтва, малюнки на кахлях, керамічних виробих, дереві, писанках, рушниках, скатертинах. Зразком для неї стало видання Олени Пчілки «Український народний орнамент», до якого, однак, у неї були

критичні зауваження, які вона висловила в листуванні з Ф.К. Вовком. Зразки орнаментики вона шукала не лише на Глухівщині, а й у Крелевецькому, Конотопському, Новгород-Сіверському та Стародубському повітах.

Дослідницею були видані «Русские народные узоры, вып. 1: Малорусские узоры Черниговской и Полтавской губернии» (К., 1877), «Южно-русский народный орнамент, вып. 1: Черниговской губернии Глуховский уезд: Узоры, вышиванья, тканья и рисованья» (К., 1878, 2-ге вид., 1899); «Южно-русский народный орнамент, вып. 2: Черниговская губерния (уезды: Конотопский, Крелевецкий, Новгород-Северский и Стародубский)» (Х., 1902), «Сборник народных русских узоров для женских рукоделий» (К., 1879). В останній книзі візерунки переважно українські, а російськими їх названо в заголовку «тому, що вона довго лежала в цензурі, бо це були роки нагінок на все українське» [26, с. 186].

Малинка О.Н. писав про це її наукове захоплення: «Зустріне на вулиці чи на базарі в Глухові дівку в гарно вишиваній сорочці або в красивій плахті, спинить її: «Почекай на хвилинку», розгляне візерунок, змалює й іде далі, а дівка стоїть та оглядається на кумедну панію» [18, с. 205]. Ця любов до народного вбрання була тим більш особливою, що П.Я. Литвинова-Бартош, як зізнавалася сама, «ніколи в житті не носила нічого з малоросійського вбрання. Спершу не дозволяли нам опікуни, а потім забороняв мені чоловік» [33, с. 114]. Листуючись із Ф.К. Вовком в останні роки життя, вона мріє побачити свої матеріали з народного мистецтва «виданими так гарно, як Шухевичева праця» [26, с. 187], а також надсилає етнографу й мистецтвознавцю М.Ф. Біляшівському велику папку малюнків і текстів зі своєї колекції орнаментів. Справу П.Я. Литвинової-Бартош підтримували її діти. Марія починала разом із матір'ю збирання візерунків, один із синів перемальовував зразки, а донька Настася цілком пішла материним шляхом: збирала, записувала, змальовувала народні зори та передавала їх Ф.К. Вовку.

З не меншою наполегливістю працювала П.Я. Литвинова-Бартош над статистично-економічним описом сіл Землянка й Богданів, досліджувала домашні промисли селян, народну агротехніку та інші історико-етнографічні аспекти, які висвітлила в наступних працях: «О переселении из с. Землянки на Кубань» (1876), «Еще о старинных

трактах или дорогах в Южной России» (1883), «Народные формы землевладения» (1891), «Нужны ли сельские магазины» (1891), «Сельскохозяйственная жизнь в России» (1898), «Испольщина» (1896), «К истории оспопрививания в Малороссии» (1904), «Олійниця у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині» (Львів, 1905).

В останній розвідці дослідниця описує традиційний спосіб збирання олії ручними олійницями, які на той час уже виходили з ужитку. «Багато вже усякої старовини згинуло на Україні, – пише П.Я. Литвинова-Бартош, – і не згадать тепер, як що діялось, які де були первісні пристрої задля різної роботи. Розповсюдились усякі кінні, водяні, парові – механічні – пристрої, тільки де-не-де по глухих селах зосталися пристрої саморучні, як то: олійниці, круподерні і т.і., та й ті мають незабаром згинуть. Отже ж подаю тут відомості про олійницю, котра ще вдержалась у нашому селі» [16, с. 83]. До статті дослідниця подає одинадцять малюнків, на яких вона замалювала ручну та ножну ступу, план олійниці, прес, ківш та інші частини та пристрої олійниці.

У статті «Как землянцы потеряли свою «вольницу» дослідниця описує давню норму звичаєвого права: «вільницю» – орні, сінокосні або засаджені лісом землі, які належали громаді, і наводить місцеві перекази про те, як мешканці села Землянка втратили свою вільницю, яку захопив місцевий поміщик Забіла. Один із наведених переказів близький до гоголівського сюжету про подорож козака до цариці. У ньому йдеться про те, як землянці відрядили односельця, козака Тимофія Чубуна до цариці в «Питенбурх», якого там «самодражниця Катерина» й «Потьомка» обдурили, спокусившись подарованими паном Забілою конями. Другий наведений переказ торкається продовження історії з «вільницею», половину якої спадкоємець попереднього пана вирішив повернути землянцям, але ті відмовилися від половини, гадаючи, що це цар нарешті віддав їм усю землю, а пани хочуть обдурити. Тож пан продав ці землі в казну, а землянці таким чином втратили свою «вільницю».

Про особливості народних вірувань та звичаїв йдеться в статтях: «Криница – богиня плодородия у северян» (1884), «Как сажали в старину людей старых на лубок» (1885), «Закрутки и заломы» (1899). У першій розвідці дослідниця вказує на існування народних вірувань в особливий вид духів, схожий із русалками, – криниць. Кри-

ниці живуть лише в джерелах, а там, де немає джерел, там немає й цих криниць, хоча русалки там можуть бути. І на підтвердження цих вірувань дослідниця наводить народну легенду про перетворення дівчини на квітку – водяну лілію.

У статті про закрутки йдеться про особливий вид народної магії, який, як зазначає П. Я. Литвинова-Бартош, «і до цього часу вселяє немалий страх простому сільському люду» [11, с. 139]. Дослідниця наводить записану нею від селян із села Землянки розповідь про те, як у 1820-х роках місцевий священник на прохання поміщика Бартоша служив на леваді молебень та «виривав хрестом закрутку», начебто зроблену місцевою селянкою, у якої від цього стався напад «падучої», «покорчило руки й ноги», і «вона жила калікою до своєї смерті». Дослідниця замалювала кілька бачених нею «закруток» і «заломів», а також записала пояснення до них від «знаючої» людини – місцевого козака, шістдесятирічного Миколи Сірика, який отримав свої знання і вміння виривати та «відшептувати» закрутки й заломі від старого козака Романа Голуба. Народним віруванням також присвячена розвідка «О ведовстве и колдовстве (Черниговская губерния, Глуховский уезд)» (1879), рукопис якої з нотатками О.Ф. Кістяківського зберігається в архіві ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України [9].

Допис «Как сажали в старину людей старых на лубок», як зазначає М.С. Грушевський, «через непорозуміння останніми роками був причиною дуже завзятої полеміки, бо на його підставі звичай забивання старих людей прийнято за сучасний» [6, с. 3]. У ньому П.Я. Литвинова-Бартош повідомляє про давній звичай «людей старих, які не подавали надії на життя, які були тягарем собі та іншим, вивозили взимку в глушину й опускали в глибокий яр, а щоби під час спуску не могли розбитися чи затриматися на схилі, їх саджали на луб, на якому вони, мов на саях, доходили до дна яру. Звідси і вираз: «садовити на лубок» чи «пора його на лубок» [12, с. 354]. На підтвердження цього звичаю дослідниця наводить два перекази. Перший – про безжалюну пані, яка вигнала взимку стареньку жінку-прислугу зі свого двору назад її хати-пустки, де вона й замерзла – не несе в собі видимого зв'язку зі згаданим архаїчним звичаєм. Другий наведений переказ має етіологічний характер і пояснює причини відмови від архаїчного звичаю «садовити на лубок» повчальною розповіддю

про те, як сини відмовилися виконувати волю громади і приховали старенького батька, який дав їм цінну пораду, як отримати гарний врожай у несприятливий рік. Дізнавшись, хто дав синам таку пораду, громада з почесною виїзною дідою з ями й заборонила старих людей «саджати на лубок».

На підтвердження поширення переказів на цю тему схожу народну оповідку з Черкащини опублікував Б.Д. Грінченко в 1895 році під назвою «Син батька на лубку вивозив». Він же передрукував опублікований у 1852 році О.В. Шишацьким-Іллічем переказ «Лубок», зафіксований на Чернігівщині. Два перекази з Харківщини були опубліковані в 1901 році в журналі «Этнографическое обозрение» під заголовком «Выбрасывание стариков и старух». У 1907 році І.С. Абрамов помістив запис переказу з Воронежа Глухівського повіту під назвою «Как перестали убивать стариков» у журналі «Живая старина» за 1907 рік.

У 1902 році «Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона» навів інформацію, подану в замітці П.Я. Литвинової-Бартош, у статті «Убийство стариков и детей», зазначаючи, що «в недалекому минулому цей звичай практикувався в Малоросії» [31, с. 403]. Ця публікація викликала негативний резонанс в Україні, й редакція часопису «Киевская старина» в 1902 році виступила зі спростуванням, зазначаючи, що «така форма повідомлення в «Енциклопедичному словнику» дала привід багатьом із наших земляків обуритися тим наклепом, який зведений на малоросійський народ у його сучасному культурному стані» [4, с. 93] і що насправді дослідниця зафіксувала лише народний переказ про старовину, «не прив'язаний ні до місця, ні до часу» [4, с. 94]. За два роки цей журнал знову повернувся до даної теми, оскільки резонанс не вщухав і з'являлися нові публікації в пресі, автори яких «рішуче відкидають існування звичаю убивати старих людей у сучасній Малоросії» [3, с. 24]. Підсумовуючи докази, автор наводить низку пояснень історичного й етнографічного характеру, заснованих на існуванні стійкого виразу «на саночки посадовить», що є відголоском давньоруського звичаю проводити померлих в останню путь на санях не лише взимку, а й улітку. Сучасні фольклорні записи із Сумщини вказують на те, що народні перекази про те, чому старих людей перестали «садовити на лубок», подекуди зустрічаються й понині.

Найзначнішим етнографічним успіхом П.Я. Литвинової-Бартош стала її праця «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині» (1900), яка надрукована у Львові за сприяння Ф.К. Вовка і яку високо оцінили провідні вчені того часу [15]. У листі до Ф.К. Вовка дослідниця дякує за те, що записи перекладені «нашою мовою, а не львівським наріччям» [33, с. 112].

Розлогий опис весілля займає сто сторінок, містить детальний огляд 25 важливих актів весільного дійства, а саме: *допитки, сватання, розгляди, заручини або хустки, запоїни, єднання попа й огласи, змовини, коровай, покраса, чоботи, запрошування на весілля, дівич-вечір, печоглади, неділя вінчання в церкві, скриня, відвезення віка, зустріч поїзда, продаж молоді, перекори, сорока, жертва золівці, поторч, циганщина, одводини*.

До опису весілля додані власноруч змальовані дослідницею ритуальні речі, які супроводжують традиційне весілля: *коровай, вильце, шишки, ціпок, канчук*. До певних етапів весільної драми подано відповідні пісні, яких налічується 250 зразків. Народні весільні пісні становлять найбільшу цінність цієї праці. Основною їх темою є змальовання туги за своєю родиною; у багатьох із них є звертання до рідної матері, до родини. Не позбавлене весілля й сороміцьких пісень, які також потрапили в опис весілля.

Дослідниця вказує, що весілля і вінчання – це різні за значенням акти, основним же є весілля: «І в нас, як і скрізь на Україні, – весілля одне, а вінчання друге. Буває, що люди живуть не вінчавшись, на віру, відбувши потихеньку хоч малесеньке весілля, не відбувши ж весілля, не можна жити в парі, хоча б люди й повінчались» [15, с. 70]. Окремо виділено й детально описано звичай «життя на віру», як називали невінчаний шлюб «між людьми, що не можуть через щонебудь звінчатися по закону» [15, с. 171].

У листі до Ф.К. Вовка вона писала: «Я ж у свої 63 роки й в сільській глушині ніяк не можу відстати від усіякої літератури та дещо пописую зараз, переважно малоросійську етнографію, величезний письмовий матеріал не знаю, куди можна подіти, адже в Києві майже ніколи не буваю» [33, с. 108]. Деякі свої етнографічні розвідки П.Я. Литвинова-Бартош за сприяння Ф.К. Вовка опублікувала в тогочасних паризьких етнографічних виданнях. Низку фольклорних записів, здійснених на Глухівщині, дослідниця передала для публікації

О.Н. Малинці, який надрукував їх без зазначення авторства у своєму «Сборнику материалов по малорусскому фольклору» (1902). Більшу частину її записів О.Н. Малинка надіслав до Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті, секретар якого М.А. Янчук збирався надрукувати їх окремих томом, але під час пожежі на складі товариства в 1905 році ці матеріали згоріли. А оскільки, як зазначав О.Н. Малинка, чернеток він не зберіг, тому, на його думку, ці матеріали «загинули навіки» [16, с. 205].

Допомагала П.Я. Литвинова-Бартош М. Біляшівському в організації археологічних розвідок у с. Богданів, а також брала участь у роботі 12-го Археологічного з'їзду в Харкові (1902). Передала багато експонатів зі своїх колекцій до петербурзьких і московських музеїв, зокрема, поповнила колекції Російського Географічного товариства в Києві та Петербурзі, Політехнічного й Кустарного музеїв у Москві. До словника, який укладала редакція журналу «Киевская старина» і який видав Б.Д. Грінченко, вона надіслала 200 українських слів.

Чимало її записів залишилося неопублікованими й зберігаються разом із її рукописами та листами у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, Інституту археології НАН України та Національного музею історії України. Листи зберігаються також у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. З матеріалів, які зберігаються в архіві ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України й мають фольклорно-етнографічний характер, варто згадати такі праці: «Свадебные обряды Глуховского уезда Черниговской губернии в с. Землянке» (1886); «Алфавітна книжка» (вірування, заговляння, загадки, закрутки та заломы (з малюнками), кваша, весільне печиво, народна медицина, кормові трави, ступа, олійниця, весілля, природні барвники для фарб, «коза», мистецтво орнаменту, городництво, ткацтво, дзвін с. Землянки, пісні (родинно-побутові, купальські, чумацькі, дитячі, весільні, жартівливі, веснянки, балади, щедрівки), легенди, приказки, словник діалектних слів) (1896); «Гаркуша и Землянцы» (1899); «Песни с. Землянки, д. Богданова в сравнении с песнями напечатанными в «Киевской Старине» за 1897 г., сентябрь» (1899); «Народный календарь Глуховского уезда»; «Песни села Землянки повседневные и вечерничные», а також відо-

мості про поховальний обряд та записи родинно-побутових пісень, весільних пісень, про кохання тощо [9, с. 181–182].

Цікаві документи, пов'язані із П.Я. Литвиною-Бартош та родиною, зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї. Огляд цих документів підготувала Л.П. Сапухіна [24; 25]. Зокрема, лист батьків Я.Я. та Є.Ф. Бартошів до брата й кума Дмитра Савича й сестри Пелагеї Гаврилівни від 12 жовтня 1833 р. з повідомленням про народження дочки Пелагеї та її хрещення 7 жовтня. Цей лист, який відправлено з хутора Терebenі, підтверджує місце й дату народження майбутньої дослідниці, навколо яких певний час були розбіжності, зокрема, у першому виданні УРЕ вказувалося, що вона народилася в м. Хмільник на Вінничині. Цікавих подробиць сповнені листи батька до своїх доньок, Поліни й Марі, як він їх називає, надіслані їм під час їхнього навчання в Москві, а також листи, які згадують про вінчання та шлюб П.Я. Бартош і П.О. Литвинова, про пошуки гувернантки й няні для їхніх дітей, про драматичний розлад у сім'ї, про розпач матері, яка шукає медичної та фінансової допомоги для своєї вмираючої доньки та листування із «Санкт-Петербургские ведомости», які готові співпрацювати з дослідницею «в якості кореспондента з Глухова» [25, с. 91]

Деякі праці П.Я. Литвиною-Бартош вийшли друком уже в наш час, зокрема, розвідка «Малоросійські святки», підготовлена до публікації та перекладена українською мовою В. Борисенко [2, с. 32–33]. «Дослідниця підготувала опис давніх українських свят зимового циклу народного календаря, зберігаючи всі деталі й елементи, дала їм назву «Малороссийские святки», – зазначає В. Борисенко [2, с. 32]. У своїй розвідці П.Я. Литвинова-Бартош дає загальну характеристику зимової обрядовості, яка в народі «триває й тепер за язичницькими обрядами, змішаними проте з християнськими до такої міри, що важко буває відрізнити, де закінчується язичництво, а де починається християнство» [8, с. 32], та наводить детальний опис місцевого варіанту різдвяних свят, згадуючи кутю й інші святкові страви, а також ритуали та повір'я Святвечора. Подано відомості про звичай колядування та наведено два зразки місцевих колядок, описано водіння «Кози» та подано текст пісні, яку виконує хор під час цієї вистави, а також згадано про народну виставу «Цар Максиміліан», опис якої пізніше оприлюднив ще один дослідник старожитностей

Глухівщини Іван Абрамов. Наприкінці наведено зразок щедрівки, яку виконує молодь, та зразок віншування, з яким хлопчики засівають вранці 1 січня.

На сьогодні можна говорити про певну активізацію уваги місцевих краєзнавців, любителів фольклору і старовини до постаті своєї непересічної землячки. На батьківщині П.Я. Литвинової-Бартош у с. Землянка до 185-ї річниці від дня її народження був створений музей, що відкрився 10 серпня 2019 р.

«Здається, немає такої галузі народної культури, яку б поминула увагою у своїх численних розвідках П.Я. Литвинова-Бартош», – слушно зазначає В.К. Борисенко [1, с. 66]. Усе її життя було боротьбою з обставинами і прагненням до виконання глибоко усвідомленої народознавчої місії. «Усією своєю любов'ю до Малоросії й науки взагалі, – зазначала вона, – я зобов'язана виконанню батьківського бажання – виховати своїх дівчаток так, як би він хотів виховати своїх синів, якщо б їх мав» [15, с. 114]. Ентузіазм талановитої збирачки й дослідниці народних скарбів Сіверщини, помножений на енергійність та любов до рідного краю, явив гідний подиву науковий поштовиг, вартий належного пошанування та доброї згадки. А її життя та наукова діяльність, які рясніють білими плямами, заслуговують на глибоке та кропітке вивчення.

Література

1. Борисенко В.К. Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця. *Українки в історії: наукове видання* / ред. В.К. Борисенко. Київ: Либідь, 2004. С. 62–66.
2. Борисенко В. Різдвяні колядки (передмова до «Малоросійські святки» П. Литвинової-Бартош). *Наука і суспільство*. 1989. № 12. С. 32–33.
3. В. П. Еще об убийстве стариков. *Киевская старина*. 1904. Т. 4. С. 23–25.
4. В. П. К вопросу об убийстве стариков. *Киевская старина*. 1902. Т. 2. С. 93–94.
5. Василенко М.П. П. Я. Литвинова (післямова до статті І. Спаської). *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 200–203.
6. Грушевський М. С. П. Литвинова-Бартош (некролог). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1904. Т. 62. Кн. 6. С. 3.
7. Зайцева Н.О. Етнограф П.Я. Литвинова. *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали першої науково-практичної конференції* (18 квітня 2002 р.). Глухів, 2002. С. 30–35.

8. Литвинова-Бартош П.Я. Малоросійські святки: З неопублікованої спадщини. *Наука і суспільство*. 1989. № 12. С. 33–35.
9. Литвинова (Бартош) Пелагея Яківна (1833–1904). *Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського/ НАН України*. ІМФЕ ім. М. Рильського; відп. ред. Г.А. Скрипник, заг. ред. Г.В. Довженок. Київ, 2005. С. 180–191.
10. Литвинова (уроджена Бартош) Пелагія. *Енциклопедія українознавства*: в 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003. Т. 4. С. 1302.
11. Литвинова П. Закрутки и заломы. *Киевская старина*. 1899. Т. 64. № 3. С. 139–141.
12. Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок. *Киевская старина*. 1885. Т. 12. № 6. С. 354–356.
13. Литвинова П. Очерк из жизни старосветских помещиков. *Киевская старина*. 1904. Т. 85. № 5. С. 176–212.
14. Литвинова Пелагея Яковлевна. *Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20 т. / под ред. С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: Изд-во т-ва «Просвещение», 1903. Том 12. С. 231.
15. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1900. Т. 3. С. 70–173.
16. Литвинова-Бартош П. Олійниця у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1905. Т. 6. С. 83–88.
17. Литвинова-Соловйова В.О. Моя бабуся і етнограф Малинка. *Народна трибуна*. 1992. № 24.
18. Малинка О. Мої спогади про П. Я. Литвинову. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 204–206.
19. Місостов Т.Ю. Дослідниця українських старожитностей Пелагея Яківна Литвинова-Бартош (1833–1904 рр.). *Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків, 2018. Вип. 55. С. 46–53.
20. П'ятаченко С.В. Народна культура с. Землянка Глухівського повіту у дослідженнях П. Литвинової-Бартош. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. Ч.2. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. С. 91–94.
21. П'ятаченко С.В. Пелагея Литвинова-Бартош – дослідниця народної культури Сіверщини. *Родові таємниці Сіверянського краю*. Вип. 8. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. С. 6–15.

22. П'ятаченко С.В. Пелагея Литвинова-Бартош. *До народних джерел Сумщини*: навчальний посібник. Суми: Видавництво «МакДен», 2004. С. 20–24.
23. П'ятаченко С.В. Специфіка етнографічних і фольклористичних зацікавлень П.Я. Литвинової-Бартош. *Культуромовна особистість фахівця у ХХІ столітті*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Суми, 7 грудня 2017 р.) / за ред. О. М. Семеног. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2017. Вип. 1. С. 24–28.
24. Сапухіна Л.П. Автографи О.М. Марковича у фондах Сумського краєзнавчого музею. *Сумська старовина*. 2002. № 10. С. 128–131.
25. Сапухіна Л.П. Штрихи до біографії П.Я. Литвинової-Бартош (За документами Сумського краєзнавчого музею. *Сумська старовина*. № 5–6. 1999. С. 82–93.
26. Спаська І. Пелагея Яковівна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 168–199.
27. С-цев Н. Литвинова (Пелагея Яковлевна). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург, 1896. Т. 34. С. 778.
28. Терлецький В.В. Литвинова Пелагея Яківна. *Енциклопедія Сумщини*. Вип. 3. Суми, 1999. 150 с.
29. Терлецький В.В. Литвинова-Бартош Пелагея Яківна. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2014. Т. 17. С. 220.
30. Терлецький В.В. Я змалку близько стою до народу *З берегів Шостки: Літературні розшуки, знахідки*. Суми: Слобожанщина, 1995. С. 36–41.
31. Усенко Б.І. Литвинова (Литвинова-Бартош) Пелагея (Поліна) Яківна. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 177.
32. Ш-г Л. Убийство стариков и детей. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 1902. Т. 34. С. 402–404.
33. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей ХІХ століття (Листування П. Литвинової з Ф. Вовком). *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 5–6. С. 106–115.
34. Шудря Є.С. Пелагея Яківна Литвинова. *Подвижниця народного мистецтва*: біобібліогр. нариси / за ред. М.Р. Селівачова. – Київ: Вісник «АНТ», 2003. Зошит 1. С. 12–14.
35. Якобчук Н.О. Листи П.Я. Литвинової-Бартош у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Драгоманівські історичні студії*: зб. наук. праць молодих істориків [відп. ред. і упоряд. О.В. Потильчак]. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 1(5). 2013. С. 493–499.

Лариса Гаврилів

науковий співробітник науково-експозиційного відділу новітньої історії та природи краю Сумського обласного краєзнавчого музею

Орнітофауна Сумщини (за колекцією опудал птахів у Сумському обласному краєзнавчому музеї)

Серед великої різноманітності тварин, поширених в Україні, особливе місце належить птахам. В Україні нараховується 431 вид птахів, на Сумщині засвідчується більше 250 видів. Птахи мають велике значення в природі та житті людини. Існує цілий комплекс ознак, за якими можна досить швидко визначити видову належність птаха. Найбільше значення мають розміри і загальний вигляд птаха, його забарвлення, звуки, що видає птах (особливо його пісня), поведінка, місце перебування (біотоп, стація) і пора року, в яку зустрічається той чи інший птах на даній території.

В експозиції залу природи та у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею зберігається колекція опудал птахів, яка налічує 82 одиниці основного фонду. З 61 родини птахів України в музейній колекції представлено 28. Українські назви наведені за Г.В. Фесенком і А.А. Бокотеєм [3].

Птахів можна бачити в різних біотопах, але найбагатший ними ліс. У музейному зібранні опудала лісових птахів представлені у великому обсязі. Ліс птахи заселяють знизу вгору. На деревах і чагарниках гніздяться дрозди: співочий (*Turdus philomelos*) [4], чикотень (*Turdus pilaris*) [5] і дрізд-омелюх (*Turdus viscivorus*) [6]. У дуплах дерев живуть: шпаки (*Sturnus vulgaris*) [7], дятлові (*Picidae*) [18,19], велика синиця (*Parus major*) [8], одуд (*Upupa epops*) [9]. Високо в кронах дерев гніздяться вивільга (*Oriolus oriolus*) [10], горлиця звичайна (*Streptopelia turtur*) [11], сойка (*Garrulus glandarius*) [12], крук (*Corvus corax*) [13], а також різноманітні хижаки: яструб великий (*Accipiter gentilis*) [14] і малий (*Accipiter nisus*) [15] та ін. На лісових зрубках і галявинах гніздиться сорокопуд чорнолобий (*Lanius minor*) [16].

Крук (*Corvus corax*)

Сумський обласний краєзнавчий музей.
Фото І. Ройченка

Яструб великий (*Accipiter gentilis*)

Сумський обласний краєзнавчий музей. Фото І. Ройченка

Яскраво забарвлені одуд (*Upupa epops*) і вивільга (*Oriolus oriolus*) прилітають до наших країв останніми – наприкінці травня. Вивільга – птах потайний, тримається в кронах дерев. Одуд оселяється в покинутих дятлами дуплах дерев, рідше під дахами, або в купі каміння. Одуди помітні в природі своїм великим рудим «чубом» на голові. Зозуля (*Cuculus canorus*) [17] – звичайна лісова пташка на Сумщині, голос якої чути вже наприкінці квітня – на початку травня. Своїх гнізд вона не будує, а підкидає яйця до гнізд дрібних співочих птахів (більше 150 видів) – славок, плисок, сорокопудів та ін.

Вивільга (*Oriolus oriolus*)
Сумський обласний краєзнавчий музей. Фото І. Ройченка

У наших лісах є вісім видів дятлів. Найпоширеніший – дятел звичайний (*Dendrocopos major*) [18], а от побачити жовну сиву (*Picus canus*) [19] – велика рідкість. Дятли приносять велику користь у лісових господарствах, парках, садах та скверах, видовбуючи з-під кори різних шкідників.

В експозиції музею – цікаві опудала хижих птахів з родини яструбових (*Accipitridae*). Яструбові – птахи великих і середніх розмірів, вирізняються коротким міцним дзьобом, загнутим донизу. Гніздяться на деревах на висоті не нижче ніж 8 м, живляться тваринною їжею. Осоїд (*Pernis apivorus*) [20] висліджує і розкопує гнізда от та інших лісових комах, якими вигодовує своїх пташенят. Канюки (*Buteo buteo*) [21] іноді споруджують своє гніздо, але частіше використовують будівлі інших птахів: ворон, сойок та ін.

Люди тривалий час винищували й переслідували великих денних хижих птахів, через що їх популяції різко зменшилися. Канюк-зимняк (*Buteo lagopus*) [22] – гість із далекої тундри, але дещо більший і світліший за звичайного канюка. Зустрічається взимку на

Осоїд (*Pernis apivorus*)

Сумський обласний краєзнавчий музей.
Фото І. Ройченка

Канюк (*Buteo buteo*)

Сумський обласний краєзнавчий музей.
Фото І. Ройченка

засніжених полях. Лунь степовий (*Circus macrourus*) [23] і лунь очеретяний (*Circus aeruginosus*) [24] будують гнізда на землі. Порівняно з іншими хижаками у них високі ноги. Лунь степовий дуже рідкісний на Сумщині, занесений до Червоної книги України, охороняється в межах природного заповідника «Михайлівська цілина» і Деснянсько-Старогутського НПП, де залишилося всього кілька гніздових пар. Головними причинами катастрофічного зменшення чисельності цих птахів стало розорювання цілинних земель, випасання худоби на нерозораних ділянках, використання пестицидів тощо.

Територія нашого краю багата на водойми. Зволожені ландшафти (озера, болота, річки, водосховища) характеризуються найбагатшим видовим різноманіттям і високою чисельністю орнітофауни. Музейна колекція опудал птахів, які живуть і живляться біля водойм, досить велика. Навесні та восени на ставках і водосховищах, болотах, луках зупиняються на годівлю та відпочинок численні зграї «транзитних мігрантів» – різноманітні види качок: свищі (*Anas penelope*) [25], чирянка велика (*Anas querquedula*) [26], широконоска (*Anas platyrhynchos*) [27], чирянка мала (*Anas crecca*) [28], крижні (*Anas platyrhynchos*) [29]. Вони дуже поширені в заплаві Десни та в інших річках. Зрідка трапляються перелітні гоголі (*Bucephala clangula*) [30], нерозні (*Anas strepera*) [31], крех малий (*Mergus albellus*) [32]. Гоголь занесений до Червоної книги України. При своїх середніх розмірах від інших качкових відрізняється великою головою на тонкій шиї. Гоголі влаштовують гнізда в дуплах дерев, що є досить цікавою особливістю їх поведінки. На багатих на рибу водосховищах іноді можна побачити й гагару чорношию (*Gavia arctica*) [33], яка на території Сумщини є пролітним птахом. В очеретяних плавнях по Ворсклі і Сулі гніздяться колонії мартина звичайного (*Larus ridibundus*) [34], а найбільша колонія сірих чапель (*Ardea cinerea*) [35] родини Чаплевих (*Ardeidae*) (близько 250 гнізд) гніздиться в орнітологічному заказнику Боромля Конотопського р-ну. Чаплі будують гнізда на деревах – у вільшняках, або в очеретяних хащах. З родини Чаплевих в музейній колекції представлені також бугай (*Botaurus stellaris*) [36] і бугайчик (*Ixobrychus minutus*) [37]. Це дуже сторожкі й обережні птахи. Оселяються на прісних водоймах з густою надводною рослинністю. Бугай веде нічний спосіб життя, удень ховається в заростях очерету. Добре помітний у болотяних заростях

лунь очеретяний (*Circus aeruginosus*) [24] – великий хижак, який полює на дрібних птахів. На заплавних луках поширені різні представники родини Сивкових (*Charadriidae*) – чайка (*Vanellus vanellus*) [38] та Баранцевих (*Skolopasidae*) – коловодник звичайний (*Tringa totanus*) [39], баранець малий (*Limnocryptes minimus*) [40] і звичайний (*Gallinago gallinago*) [41]. Усі ці птахи мають довгий дзьоб і ноги.

В експозиції музею особливу увагу привертають сиворакша (*Coracias garrulus*) з родини Ракшевих (*Coraciidae*) і бджолоїдка (*Merops apiaster*) з родини Бджолоїдкові (*Meropidae*). Обидва види птахів яскраво забарвлені і є справжньою окрасою нашої природи. Оселяються вони в степових балках та ярах, яких багато в центральних і південних районах Сумщини. Бджолоїдки [42] викопують свої гніздові нірки в глинистих схилах урвищ. Сиворакші [43] викликають захоплення не тільки красою вбрання, а й токовими польотами після повернення на батьківщину.

Музейна колекція зберігає багато опудал птахів, яких ми бачимо майже кожного дня. Здебільшого це осілі зимуючі птахи: голуб сизий (*Columba livia*) [44], горобець хатній (*Passer domesticus*) [45], синиця велика (*Parus major*) [46] та блакитна (*Parus caeruleus*) [47], грак (*Corvus frugilegus*) [48], галка (*Corvus monedula*) [49], сойка (*Pica pica*) [50], ворона сіра (*Corvus cornix*) [51], сойка (*Garrulus glandarius*) [12]. Птахи з родини воронових (*Corvidae*) всеїдні. Восени вони згруповуються у великі зграї, які перекочують з одного місця на інше, у містах збирають корм на смітниках тощо. Сойка на зиму робить припаси. Поруч з людиною можуть жити зяблики (*Fringilla coelebs*) [52], сич хатній (*Athene noctua*) [53] і навіть сова вухата (*Asio otus*) [56].

Восени і взимку ближче до поселень людей прикочовують зграї снігурів (*Pyrrhula pyrrhula*) [54], дроздів-чикотнів (*Turdus pilaris*) [5], омелюхів (*Bombycilla garrulus*) [6], бо їх приваблюють плоди горобини, омели, яких багато на вулицях, у садах, парках і скверах. У заростях бур'яну можна натрапити на зграйку щигликів (*Carduelis carduelis*) [55].

Рік у рік ми дедалі більше прагнемо до спілкування з природою. Тісний зв'язок із живим світом, особливо з дитячих та юнацьких років, сприяє духовному збагаченню людини, робить її більш доброю й чуйною.

Колекція опудал птахів Сумського обласного краєзнавчого музею є важливою наочністю, особливо для дітей молодшого віку, для полегшення розпізнавання птахів у природі, вивчення їх поведінки і способу життя.

На базі стаціонарної експозиції «Рослинний та тваринний світ Сумщини» наукові співробітники Сумського обласного краєзнавчого музею проводять тематичні екскурсії та різні масові заходи, які вдало використовуються в навчальному процесі та в екологічному вихованні школярів.

Джерела та література

1. Заповідні скарби Сумщини / Під заг. ред. д. б. н. Г. Л. Андрієнко. Суми: Джерело, 2001. 208 с.
2. Семаго Л. Золотая флейта. Москва: Молодая гвардия, 1990. 320 с.
3. Фесенко Г. В., Бокотей А. А. Птахи фауни України: польовий визначник. Київ, 2002. 416 с.
4. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі – СОКМ). КН-2627. Пр-161; КН-3179. Пр-228.
5. СОКМ. КН-12557 «а». Пр-785.
6. СОКМ. КН-3172. Пр-223.
7. СОКМ. КН-4857. Пр-383; КН-11176. Пр-401; КН-11176. Пр-402.
8. СОКМ. КН-3170. Пр-221.
9. СОКМ. КН-3178. Пр-227.
10. СОКМ. КН-2624. Пр-159; КН-3160. Пр-214; КП-12557 «а», Пр-786.
11. СОКМ. КН-3154. Пр-210.
12. СОКМ. КН-3163. Пр-216; КН-4863. Пр-388; КН-12113. Пр-792.
13. СОКМ. Н/д - 4520.
14. СОКМ. КН-4851. Пр-378.
15. СОКМ. КН-5100. Пр-384.
16. СОКМ. КН-3176. Пр-226.
17. СОКМ. КН-3152. Пр-209.
18. СОКМ. КН-2621. Пр-157.
19. СОКМ. КН-17192. Пр-1148.
20. СОКМ. НД-4518.
21. СОКМ. НД-4519.
22. СОКМ. КН-4853. Пр-380.
23. СОКМ. КН-3156. Пр-211.

24. СОКМ. КН-4861. Пр-386.
25. СОКМ. КН-4866. Пр-391; КН-12111. Пр-790.
26. СОКМ. КН-3052. Пр-206; КН-13761. Пр-840.
27. СОКМ. КН-4860. Пр-385; КН-13759. Пр-838.
28. СОКМ. КН-3050. Пр-204; КН-3051. Пр-205.
29. СОКМ. КН-12110. Пр-789; КН-13757. Пр-836.
30. СОКМ. КН-5099. Пр-393.
31. СОКМ. КН-13758. Пр-837.
32. СОКМ. КН-3054. Пр-207.
33. СОКМ. КН-5277. Пр-396.
34. СОКМ. КН-12110. Пр-788; КН-11179. Пр-404.
35. СОКМ. КН-4852. Пр-379.
36. СОКМ. КН-3157. Пр-212.
37. СОКМ. КН-17193. Пр-1149.
38. СОКМ. КН-4840. Пр-372.
39. СОКМ. КН-12115. Пр-794.
40. СОКМ. КН-3165. Пр-217.
41. СОКМ. КН-3168. Пр-213.
42. СОКМ. КН-3173. Пр-334; КН-11178. Пр-403; КН-3162. Пр-215.
43. СОКМ. КН-14434. Пр-891.
44. СОКМ. КН-4858. Пр-384; КН-13762. Пр-841.
45. СОКМ. КН-4864. Пр-389; КН-12557 «а». Пр-787.
46. СОКМ. КН-3170. Пр-221.
47. СОКМ. КН-3171. Пр-222.
48. СОКМ. КН-2626. Пр-158; КН-12577 «а». Пр-783.
49. СОКМ. КН-4855. Пр-381.
50. СОКМ. КН-4842. Пр-374; КН-12577 «а». Пр-784.
51. СОКМ. КН-4865. Пр-390; КН-13760. Пр-839; КН-17537. Пр-1163.
52. СОКМ. КН-4856. Пр-382.
53. СОКМ. КН-4862. Пр-387.
54. СОКМ. КН-3166. Пр-218.
55. СОКМ. КН-2625. Пр-160.
56. СОКМ. КН-41085. Пр-2132.

Ганна Скворцова
орнітолог, м. Суми

Нові відомості про орнітологічну фауну міста Суми

З часу нашого попереднього повідомлення про видовий склад, поширення та елементи екології птахів міста Суми [1] минуло вже тринадцять років. За цей порівняно короткий проміжок часу в орнітофауні досліджуваної території відбулися певні зміни, зокрема в статусі перебування і чисельності деяких птахів, з'явилися нові гніздові, пролітні та зимуючі види, проявилися нові риси їх екології.

Велике значення для багатьох птахів території міста мають простори водойми, зокрема озеро Чеха. Велика площа акваторії цієї водойми, гарні захисні (прибережні зарості очерету, рогозу

Фото 1. Пірникоза велика.

Озеро Чеха. 12.06.2012 р. Фото Л. Ситниченко

Фото 2. Лиска.

Озеро Чеха. 10.06.2013 р. Фото Л. Ситниченко

широколистого, осоки та інших макрофітів) і кормові умови сприяють заселенню її різноманітними біляводними птахами: **пірникозами великими** (*Podiceps cristatus*) (фото 1), **лисками** (*Fulica atra*)

Фото 3. Мартин звичайний.

Озеро Чеха. 19.05.2013 р. Фото Л. Ситниченко

(фото 2), **бугайчиком** (*Ixobryhus minutus*) (фото 5), деякими качками, а також **мартинами звичайними** (*Larus ridibundus*) (фото 3) та **крячками чорними** (*Chlidonias niger*).

Біля десяти років поспіль на озері гніздяться і виводять пташенят 2–3 пари пірникоз великих. Два виводки лисок були помічені на озері 19 травня 2008 р., проте з'явилися вони в місті раніше. Постійним мешканцем озера Чеха є бугайчик. Цих птахів можна часто бачити, коли вони полюють на краю заростей надводної рослинності. 21 квітня 2014 р. тут були помічені дві пари **попелюхів** (*Aythya ferina*) (фото 4), а з'явилися вони ще в попередні роки (усне повідомлення І. Мерзлікіна). Тепер 2–3 пари попелюхів кожного року виводять потомство. У 2009 р. на озері Чеха сформувалася велика гніздова колонія з кількох десятків пар мартинів звичайних. Можливо, саме галасливі мартини у 2010 р. витіснили гніздову колонію з 2–3 десятків крячків чорних, які поселилися тут у 2008–2009 рр.

Фото 4. Попелюх.

Озеро Чеха. 21.04.2014 р. Фото Л. Ситниченко¹

¹ **Подяки.** Щиро вдячна Л. Ситниченко та І. Скворцову за допомогу в проведенні досліджень і надані світлини птахів, І. Мерзлікіну – за цікаві відомості про перебування на території м. Суми окремих видів мігрантів.

Фото 5. Бугайчик.

Озеро Чеха. 08.07.2013 р.

Фото Л. Ситниченко

Деякі види птахів, які раніше були звичайними мешканцями Сум, тепер поступово зникають. Так, за останнє десятиліття в межах території міста не знайдено жодного гнізда **горлиці звичайної** (*Streptopelia turtur*), **одуда** (*Upupa epops*), **сорокопуда тернового** (*Lanius collurio*), **крука** (*Corvus corax*), останнє гніздо якого було зруйноване людьми у 2009 р. на Центральному кладовищі. Різко зменшилася чисельність **горобців польових** (*Passer montanus*), зовсім мало стало **горобців хатніх** (*Passer domesticus*). Так, якщо у 2014–2015 рр. на майданчику у дворі по вулиці Супруна підгодовувалося понад 200 польових горобців, то у 2018 р. їх перебувало тут не більше 80 особин, а з кількох десятків горобців хатніх залишилася всього одна пара. Помітно поменшало **горлиць садових** (*Streptopelia decacto*): якщо у 2008–2009 рр. на ночівлі в районі проспекту Шевченка і вулиці Супруна скупчувалося 300–400 особин, то тепер їх тут одиниці. Майже перестали гніздитися в центральному та дитячому парках **дрозди-чикотні** (*Turdus pilaris*), а **шпаки звичайні** (*Sturnus vulgaris*), яких раніше можна було побачити тут мало не біля кожного дупла, практично зникли.

У минулі часи гнізд **підкоришника** (*Certhia familiaris*) на території міста не знаходили, уперше їх гніздування було зареєстровано 5 червня 2013 р. – гніздо з пташенятами за відсталою корою старої тополі було виявлене в центральному парку. Знайдені були й гнізда **вільшанки** (*Erithacus rubecula*): 6 червня 2008 р. пара цих птахів носила корм у напівдупло каштана в центральному парку, а 23 червня 2009 р. ще одне гніздо з пташенятами було виявлене в дитячому парку. Підтвердилося гніздування в місті **ремеза** (*Remiz pendulinus*):

пара цих птахів 27 травня 2009 р. будувала гніздо на вербі біля озера Чеха. **Синиці довгохвості** (*Aegithalos caudatus*), які вважалися лише зимуючими в місті, все ж таки в невеликій кількості тут гніздяться. Так, 25 травня 2009 р. в центральному парку були помічена пара цих синиць із кормом, який вони носили до гнізда на ялині.

Значно побільшало в місті **припутнів** (*Columba palumbus*), гнізда яких стали звичайним явищем у парках, скверах, деревних насадженнях по берегах річок та озера Чеха. Стабільно численними в місті залишаються **голуби сизі** (*Columba livia*), а також **серпокрильці чорні** (*Apus apus*). Останні гніздяться, як правило, у житлових кварталах у нішах та щілинах високих кам'яних будівель і дуже рідко в дуплах старих високих дерев. Такі цікаві гніздування були вперше виявлені нами: 24 червня 2008 р. – у дятловому дуплі в парку диспансеру радіаційного захисту населення, 7 липня 2009 р. – на Центральному кладовищі: одне – у дуплі тополі, друге – у дуплі дикої груші. У цій самій груші гнізда серпокрильців були виявлені 1 червня 2011 р. та 24 червня 2012 р.

Серед зимуючих видів неодноразово була помічена **синиця чорна** (*Parus ater*): 29 вересня 2008 р. – у центральному парку, 10 листопада 2008 р. – у дворі на вулиці Супруна, 3 лютого 2014 р. – на території онкологічного диспансеру. Досить часто взимку та ранньої весни в місті можна побачити **золотомушку жовточубу** (*Regulus regulus*). Птахи траплялися 18 березня 2008 р. у парку диспансеру радіаційного захисту населення, 27 березня 2008 р. – на Лучанському кладовищі, 19 лютого 2010 р. – на території 5-ї міської лікарні, 19 квітня 2011 р. – у дитячому парку «Казка». Рідкісний випадок зафіксовано взимку 2013 р. над висотними будинками по вулиці Горького. Тут затримався на зимівлю, полював на голубів рідкісний хижак – **сокіл-сапсан** (*Falco peregrinus*).

Серед рідкісних пролітних видів хижаків слід згадати **скопу** (*Pandion haliaetus*) і **орлана білохвоста** (*Haliaeetus albicilla*), які спостерігалися на Блакитних озерах (усне повідомлення І. Мерзлікіна), а також **лебедів-шипунів** (*Cygnus olor*). Останні були помічені 12 січня 2018 р. на озері Чеха, а 1 грудня 2019 р. тут трималася молода особина.

Залітні види в місті трапляються не часто. Так, 28 квітня 2009 р. на Баранівському кладовищі на ялині, розкльовуючи шишки, годувалася поодиноким **горіхівка** (*Nucifraga caryocatactes*) (Фото 6). Птах поводився дуже спокійно, не реагуючи на людей. В окремі роки під час

Фото 6. Горіхівка.

Баранівське кладовище. 28.04.2009 р. Фото І. Скворцова

нальотів трапляються **шишкарі ялинові** (*Loxia curvirostra*). Їх зрідка бачили в різних частинах обласного центру: у вересні 2004 р. в центрі міста, 13–15 вересня 2008 р. – у парку радіаційного захисту населення (близько двох десятків шишкарів годувалися насінням з шишок ялин), 8 квітня 2009 р. – на Центральному кладовищі.

Ураховуючи постійні зміни в фауні та населенні птахів м. Суми і в самому середовищі їх існування, необхідно продовжувати раніше започатковані дослідження, до яких мають долучитися як фахові орнітологи, так і численні аматори, любителі рідної природи.

Література

1. Скворцова Г. М. Орнітофауна міста Суми. *Краєзнавчий збірник*. Вип. 2. Суми: Університетська книга, 2006. С. 220–246.

Наукове видання

Краєзнавчий збірник

Статті та повідомлення

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Дизайн обкладинки В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька

Підписано до друку 25.09.2020
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 12,9. Обл.-вид. арк. 11,2
Тираж 300 прим. Замовлення № Д20-05/10

Відділ реалізації. Тел.: (067) 542-08-01. E-mail: info@book.sumy.ua
ПФ «Видавництво «Університетська книга»»
40000, м. Суми, Покровська площа, 6
Тел.: (0542) 65-75-85. E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua, newlearning.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5966 від 24.01.2018

Віддруковано на обладнанні
ПФ «Видавництво "Університетська книга"»

ISBN 978-966-680-947-9

9 789666 809479